

2025 №3

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám
mádeniyat institutı Nókis filialı

**KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT
XABARSHÍSÍ**

Ilmiy-metodikalıq jurnal

SAN'AT VA MADANIYAT AXBOROTNOMASI

ВЕСТНИК ИСКУССТВА И КУЛЬТУРЫ

ART AND CULTURE BULLETIN

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ BILIMLENDIRIW, ILIM
HÁM INNOVACIYALAR MINISTRILIGI**

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT XABARSHÍSÍ

ilimiy-metodikaliq jurnali

O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

SAN’AT VA MADANIYAT AXBOROTNOMASI

ilmiy-uslubiy jurnali

**Нукусский филиал Государственного института искусств и
культуры Узбекистана**

ВЕСТНИК ИСКУССТВА И КУЛЬТУРЫ

научно-методический журнал

Nukus branch of the Uzbek State Institute of Arts and Culture

ART AND CULTURE BULLETIN

Scientific methodological journal

№3 (7)

2025

Shólkemlestiriwshi: Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Bas redaktor: Ayapov Amanjol Tilepovich – filologiya ilimleri kandidati.

Bas redaktor orınbasarı: Yusupov Kuanishbay Baltabaevich – filosofiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD), docent.

Juwaplı xatker: Otepbergenova Guzzal Omirbaevna – filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD).

REDKOLLEGIYA AĞZALARÍ:

Aximbetova Gulbaxar Kanatbaevna – Qaraqalpaqstan xalıq baqsısı, professor,

Akilova Kamola Baltabaevna – Ózbekstan kórkem óner akademiyası akademigi, kórkem ónertanıw ilimleri doktori, professor,

Ansatabev Najimatdin – Ózbekstan xalıq artisti, professor,

Baltaniyazov Sarsenbay Aytmuratovich – Qaraqalpaqstan xalıq artisti, professor,

Bekjanova Aynura Marxabaevna – pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD), docent,

Berdimuratova Alima Qarlıbaevna – filosofiya ilimleri doktori, professor,

Erejepov Artıqbay Abillaevich – pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD), docent,

Xamidov Nuratdin Shamshetdinovich – filologiya ilimleri kandidati, docent,

Ismailova Maryash Xojabergenovna – Ózbekstan Respublikasına xızmet kórsetken artisti, professor,

Kalekeev Kuanishbay Jartibaevich – filologiya ilimleri kandidati, docent,

Karimova Nigora Ganievna – kórkem ónertanıw ilimleri doktori (DSc),

Khodjametova Gulchira Iishevna – tariyx ilimleri kandidati, professor,

Qadiralieva Altınay Mustafa qızı – mádeniyattanıw ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD), docent, (Qazaqstan)

Munteeva Gulnara Uzakbaevna – Qaraqalpaqstan Respublikası xalıq artisti, professor,

Nurmuxamedova Shoira Zaxidovna – arxitektura ilimleri doktori, professor,

Otepbergenova Guzzal Omirbaevna – filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD),

Paxratdinov Dauletmurat Yunisovich – filologiya ilimleri kandidati, docent,

Prekeeva Amangul Ansatabayevna – filologiya ilimleri kandidati, docent,

Rajabov To‘xtasin Ibodovich – pedagogika ilimleri doktori (DSc), professor,

Sayfullayev Nodirbek Baxtiyorovich – tariyx ilimleri kandidati, professor,

Saparbayeva Gulshira Abatbaevna – docent,

Turdiyev Baxtiyar Berdixanovich – tariyx ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD),

Tilegenov Asqar – pedagogika ilimleri kandidati, professor,

Tleubaeva Baljan Seydraman qızı – pedagogika ilimleri kandidati, docent, (Qazaqstan)

Todjiboeva Oltinoy Qosimovna – kórkem ónertanıw ilimleri doktori (DSc), professor,

Turgunova Nasiba Mamatovna – kórkem ónertanıw ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD), docent,

Turdiyev Qalbay Abievich – Qaraqalpaqstan Respublikasına xızmet kórsetken mádeniyat xızmetkeri, docent,

Yakubov Baxtiyor Choriyevich – kórkem ónertanıw ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD), docent,

Yusupaliyeva Dilafruz Kaxramonovna – siyasattanıw ilimleri doktori (DSc), docent.

Urazmbetova Lizaxan Taspolatovna – professor,

Urazova Larisa Karamovna – tariyx ilimleri kandidati, docent,

Zaretdinov Qurbanbay – Ózbekstan kórkem óner ǵayratkeri, professor,

Zaretdinov Karamatdin Kurbanbaevich – docent,

Shaniyazov Jeńisbay Ońgarbaevich – filologiya ilimleri kandidati, docent.

Juwaplı redaktorlar: G.Otepbergenova – ózbek hám qaraqalpaq tilleri boyınsha, A.Bekjanova – rus hám inglis tili boyınsha

Muzika redaktori: M.Nasırov

Korrektor: D.Paxratdinov

Operator: B.Allaniyazov

Jurnal Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındaǵı Málimleme hám ǵalaba kommunikaciya agentligi tárepinen Respublika ilimiy-metodikalıq jurnalı sıpatında *2023-jıldıń 15-may kúngi №081166-sanı* menen mámleketlik dizimnen ótkerilgen.

Jurnal JAK (Joqarı attestaciya komissiyası) dizimine **kórkem ónertanıw ilimleri** boyınsha kirgizilgen. (Tiykar: JAK 2025-jıl 12-fevraldaǵı №367/5-sanlı qararı)

«Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı» ilimiy-metodikalıq jurnalına maqalalar qaraqalpaq, ózbek, rus hám inglis tillerinde tómenдеgi baǵdarlar boyınsha qabıl etiledi:

➤ *Teatr hám muzika*

➤ *Kino hám dramaturgiya*

➤ *Bibliografiya hám mádeniyat*

➤ *Jámiyetlik-gumanitar pánler*

Jurnal jılına tórt márte shıǵadı. (kvartalına bir ret)

BALET JANRINING RIVOJLANISHI “AYJAMAL” BALETI MISOLIDA**Abatbaeva Rano Allambergenovna***O‘zbekiston davlat konservatoriyasi Nukus filiali***Tayanch so‘zlar:** musiqa, balet, dramaturgiya, xoreodrama, opera, drama, uvertyura, largo, lirika.**Ключевые слова:** музыка, балет, драматургия, хореодрама, опера, драма, увертюра, ларго, лирика.**Key words:** music, ballet, dramaturgy, choreodrama, opera, drama, overture, largo, lyrics.

Balet sahnaviy madaniyatning bir shakli bo‘lib, XV-XVI asrlarda Italiyada Uyg‘onish davri sudlarida paydo bo‘lgan. Balet Italiyadan Fransiyaga Ekaterina Medichining yordami bilan tarqaldi. Ekaterinaning balet san‘ati rivojining dastlabki namunasi “Le Paradis d’amour” asari bo‘lib, uning qizi Marguerite de Valoisning to‘yida navarralik Genrixga taqdim etilgan. Aristokratik pullar “sud baleti”ning rivojlanishini dastlabki bosqichlariga mas‘ul bo‘lgan, chunki qirol pullari birinchi navbatda o‘sha davr aristokratlarini ko‘ngil ochish uchun yaratilgan baletlarda qo‘llaniladigan g‘oyalar, adabiyot va musiqalarni boshqargan. U yerda balet uning aristokratik ta‘sir ostida yanada rivojlandi. Birinchi rasmiy “sud baleti” 1573-yilda “Ballet des Polonais” Ekaterina Medichi tomonidan Genrix Anju Polsha taxtiga o‘tirgandan so‘ng Parijga tashrif buyurgan Polsha elchilarini sharaflash uchun sahnalashtirilgan. Bundan tashqari, “sud baleti”ning dastlabki tashkil etilishi va rivojlanishi o‘sha davr aristokratlari tomonidan moliyalashtirilgan va ishlab chiqarilgan. Bu ularning shaxsiy ko‘ngilochar va siyosiy tashviqot ehtiyojlarini qondirgan.

“Balet” so‘zining etimologiyasi uning tarixini aks ettiradi. *Balet* so‘zi fransuz tilidan kelib chiqqan va taxminan XVII asrda ingliz tiliga ko‘chgan. O‘z navbatida fransuzcha so‘z italyanча *balettodan* kelib chiqqan, *balo* (raqs) so‘zining kichraytirish demakdir. *Balet* oxir-oqibat italyan *balyarasiga* qaytadi, bu “*raqsga tushish*” degan ma‘noni anglatadi. [1.42]

XVII asr oxirida Lui XIV Musiqa akademiyasi (Parij operasi)ga asos soldi, uning tarkibida birinchi professional teatr balet kompaniyasi – Parij opera baleti paydo bo‘ldi. Balet lug‘atida fransuz tilining ustunligi ana shu tarixni aks ettiradi. Teatr baleti tez-tez opera bilan yaqin aloqada bo‘lsa ham, tez orada mustaqil san‘at turiga aylandi va Yevropaning yuragidan boshqa xalqlarga tarqaldi. Daniya qirollik baleti va Rossiya imperiyasining imperator baleti 1740-yillarda tashkil etilgan va ayniqsa, taxminan 1850-yildan keyin gullab-yashnagan. 1907-yilda rus

baleti o‘z navbatida Fransiyaga ko‘chib o‘tdi, u yerda Sergey Diagilevning rus baletlari va uning vorislari alohida ta‘sir ko‘rsatdi. Tez orada balet dunyo bo‘ylab yangi kompaniyalar paydo bo‘lishi bilan tarqaldi, jumladan, Londonning “Qirollik baleti” (1931), San-Fransisko baleti (1933), Amerika balet teatri (1937), “Qirollik Vinnipeg baleti” (1939), Avstraliya baleti (1940). Borovanskiy baleti, Nyu-York shahar baleti (1948), Kanada milliy baleti (1951) va Hindiston milliy balet akademiyasi va tresti (2002) bunga yorqin misol bo‘la oladir. [2]

XX asrda balet uslublari rivojlanishda davom etdi va konsert raqslariga kuchli ta‘sir ko‘rsatdi. Masalan, Amerika Qo‘shma Shtatlarida xoreograf Jorj Balanchin hozirda neoklassik balet deb nomlanuvchi yo‘nalishni yaratdi, keyingi ishlanmalar zamonaviy balet va post-strukturali baletni o‘z ichiga olgan. Germaniyada Uilyam Forsitning ishlari ushbu soha rivojiga alohida ta‘sir ko‘rsatgan.

XX asrning 30-40-yillari O‘zbekistonda balet janrining shakllanish davri bo‘lgan. O‘zbek termalaridan foydalanib N.A.Roslavetsning “Paxta”, E.G.Brusilovskiydin “Gulandan”, S.N.Vasilenkonin “Aqbilek” va boshqa baletlar yaratilgan. Qoraqalpog‘istonga balet janri XX asrning 90-yillarida kirib keladi. 1996-yili N.Muxammeddinov musiqasiga, baletmeyster T.Xojasov librettosiga ilk qoraqalpoq “Ayjamal” milliy baleti yaratilib sahnaga qo‘yiladi. Balet ikki akt, besh kartinadan iborat. “Ayjamal” baleti oradan 21 yil o‘tib, kompozitor tomonidan qayta ishlanadi. Musiqiy tomonidan milliy qoraqalpoq naqshlari keltirilgan kostyum-liboslar, chiroyli dekoratsiyalar bilan boyitilgan opera O‘zbekiston xalq artisti, baletmeyster X.Sharipov tomonidan sahnalashtiriladi. Balet 2017-yili 29-aprel kuni qayta sahna yuzini ko‘radi va katta olqishlarga sazavor bo‘ladi. Ikkinchi bor sahnalashtirilishida balet qaharmonlari: Ayjamal obrazda – Nigora Sharipova, Qasim obrazda – Baxtiyar Nazarov, Erman g‘arri obrazda – Baxitjan Dauletov, Orazbiyke – Ayjamal To‘legenova, Dalmenbay – Sultan Duysenbaev, Eshbay obrazda – Batir

Nietullaev, Shilimbet obrazda – Alisher Qurbanov, Esimbet obrazda – Sultan Jubaev, Doshimbet obrazda – Aziz O‘teniyazov va boshqalar. Yosh qiz-yigitlar obrazlari mahorat bilan yoritib berishda is‘tedod va qobiliyatini ko‘rsata olgan.

Baletda ezgulik va yovuzlik kuchlarning qarama-qarshiligi ko‘rsatiladi. Ayjamal, Yerman ezgulik va odillik tarafdorlari bo‘lsa Darmanbay, Orazbiyke, Shilimbet yovuzlik va adolatsizlik tarafdorlaridir. Baletning bosh qahramoni Ayjamalning otasi Yerman, o‘gay onasi Orazbiyke, sevgan yigiti Qasim va boshqalar ularni ta‘riflovchi leytmotivlar bilan va musiqali mavzular bilan ko‘rsatilgan. Ayjamal va Qasimning o‘lim mavzusi baletni muqaddimasidan tortib asarning oxirigacha har taraflama rivojlanib, o‘lim sahnasida o‘z poyoniga yetadi. Ayjamalni musiqali ko‘rinishida qoraqalpoq xalq kuylaridan – “Qobiz sazi”, “Ayraliq” va boshqalardan foydalanilgan. Qasim baletda “Ufori” ohangi oyoq o‘yini kuyi bilan ko‘rsatilgan. Boshqa qahramonlar ham xalq kuylari orqali ko‘rsatilgan: “Ming tumen”, “Qobiz sazi”, “Eshbay”.

Asarda xalq turmushi – Navro‘z bayrami, qizlar o‘yini, uy sharoitining ko‘rinishlari chiroyli tasvirlangan. Bularni ta‘sirli qilib ko‘rsatish uchun kompozitor qoraqalpoq kuy qo‘shiqlaridan – “Qizlar qo‘shig‘i”, “Chimbay namasi”, “Ayqulash” o‘yini kuylaridan foydalangan. Qiz va yigitlar o‘yini ikki bo‘limdan tashkil topgan: birinchi qismda “Qizlar qo‘shig‘i” yumshoq va lirik ohangda “sol” minor tonalligida berilgan. Ikkinchi qismida yigitlar o‘yini qoraqalpoq xalq kuyi “Chimbay oyini” bilan berilgan. Bu kuy dastlab pastki registrga o‘tadi. Kuy “fa” ioniy va miksolidiy xalq ladlarida berilgan. Bu raqsda sayilning asosiy mavzuvij jihati ko‘rsatilgan.

Qiz va yigitlar raqsi sekin Eshbay cho‘ponning xushchaqchaq kuyiga o‘tadi. Cho‘pon yon atrofdagilarni “Eshbay kuyi”da ijro qilib kuldiradi. Birinchi kartinaning oxirida Qasimning shodlik o‘yiniga Ayjamalning leytmotivi qo‘shiladi. Tabiatning ko‘rinishlarini va turmush sharoitlarini ko‘rsatishda kompozitor simfonizatsiya usullarini keng qo‘llagan. Daryoning bo‘ylarini, qalin to‘qaylarni, qorong‘u tunni, qochish-quvlash, urush harakatlariday janrlilik ko‘rinishlarda simfonizatsiya usulidan keng foydalangan. Balet qatnashuvchilarni va janrlilik ko‘rinishlarni ifodalashda ijodkor dramatik usullarni qo‘llab, musiqali mavzularni rivojlantirib, bo‘rttirib ko‘rsatishda simfonik orkestrning ritmik, garmonik, faktura, dinamika imkoniyatlaridan unumli foydalanib, ko‘pchilik tamoshabinlarga tushunarli musiqali asarini

yaratgan. Kompozitor N.Muxammeddinov xalqimizning ajoyib professional milliy san‘atini har doim to‘ng‘ich asarlar yaratish baxtiga muvassar bo‘lgan. Ijodkor “Ayjamal” baletida o‘zining doimiy izlanishlari natijasida vatanga bo‘lgan muhabbati mavzusidagi muammolarning yechimini topib, musiqa tili bilan gavdalanirib berga harakat qilgan. Uning professionalligi shundaki, asarning bosh mavzusi muhabbat bo‘la turib, shu orqali katta muammo-insonni boshqalardan ajratib turadigan chegara – befarzandlikka to‘xtalib, ilohiy belgilab bergan ota-bobolarimiz orasidagi bajarilishi shart bo‘lgan insoniylik, odob-axloq fazilatlariga ham to‘xtalib o‘tgan.

Ma‘lum bo‘lishicha baletning syujeti odatda taniqli tarixiy materiallarga asoslanib yaratiladi. Shu sababli “Axmaq patsha”, “Yusup Zliyx”, “Malikayi hayar”, “Izzet ham saxaniy” dostonlarining voqealarini A.Xalimov va J.Shamuratovlarning “Suymegenge suykenbe” musiqali dramasiidagi G‘odalaqning raqslaridagi harakalarni ham chuqur o‘rganib, ulardan ilhom olgani seziladi. [3]

“Ayjamal” - bu epik xoreodrama hisoblanadi, N.Muxammeddinov baletning dramaturgiyasiga, musiqaning badiiy gavdalanish roliga katta ma‘no berib, kengaytirib va chuqurlashtirib, haqiqiy qoraqalpoq milliy baletini yaratgan. Bu tragedik asarning bosh mavzusi yoshlarning bir-biriga bo‘lgan muhabbati desak, ikkinchi tomondan ona va bola orasidagi chegara, otalik vazifasini unutilgan egoist, ko‘zi to‘ymas nafsi buzuq, farzand taqdiri ko‘ziga ko‘inmay qolgan otaning insonparvarikka to‘g‘ri kelmaydigan salbiy harakatlari bilan boyitilgan. Otasi sababli umri chigallashgan ikki yoshning ayriliqqa duchor bo‘lib, yosh nihoday Ayjamal majburlikdan hayotdan ko‘z yumadi. Asar liroepik dostonlarga xos lirik, yoki, oshiqlik xoreodrama xarakterida yaratilgan.

Lekin “Suymegenge suykenbe” musiqali dramasiidagi singari qisqa va soddaligicha qoldirmasdan “Ayjamal” baleti keng mazmunli, klassik xakteri og‘ir Yevropa baletlari singari yaratmasdan, o‘zining yakka fantaziyasi orqali qoraqalpoq xalq kuy va raqslari bilan, uning rang-barang boy milliy koloritidan mohirona foydalanib, qoraqalpoq xalqining ilk milliy baletini yaratdi. Ayniqsa, baletda milliy dutor kuylari “Zalim ayriliq”, “Suwg‘a barg‘an qiz”, “Min’ tu‘men” va “Diydim aman” va boshqa qobuz kuy nolalaridan unumli va puxta foydalanib, kerakli joylarida mazmunga xos harakatlarni ifodalagan. [4.41]

Balet mana shunday yoqimli milliy kuy-qo‘shiqlar orqali tomoshabinlarning ko‘nglidan

joy olib, ular bilan qadrdon insonlar singari musiqa va ohanglar bilan ular orasidagi bog‘lanishlarga sabab bo‘ldi. Shu sababli, tomoshabinlar bunday janrning ilk bora guvohi bo‘lishiga qaramasdan, baletni aniq va ravshan tushinib olishiga muvaffaq bo‘lgan.

Kompozitor bilan baletmeysterning birgalikdagi ijodiy hamkorligi balet mazmuniga mos ravishda tanlab olingan xoreografik ko‘rinishdagi raqs harakatlari, balet shakllari qo‘llanib, qaharamonlarning psixologik holatni chuqur ifodalab qo‘ymasdan, shu vaqtning o‘zida kompozitor tomonidan musiqaga libretto singdirilgan asosiy ideani ham to‘liq ochib berishga muvaffaq bo‘lishdi. Albatta, xoreografik asarlar bir nechta komponentlardan iborat bo‘lganligidan dastlab musiqa, undan so‘ng raqs, ijodiy yo‘nalishda musiqa spektaklning asosiy ildizi raqs-uning tug‘ilib o‘sgan yeri, asosi hisoblanadi. Shunga bog‘liq baletmeyster tomonidan musiqa raqs tiliga ko‘chiriladi va musiqani harakat go‘zalliklari bilan uyg‘unlashtiradi. Mana shunday fidoiy xizmatlarning natijasida “Ayjamal” spektaklidagi Ayjamal obrazining tomoshabinlarga kuchli ta‘sir qilishga olib keldi. Berdaq musiqali teatrida baletning ilk bora sahnalashitirilishi kompozitor, baletmeyster, dirijyor uchun ham ijodkorning sinov toshi, kriteriyasi bo‘ldi. Undagi kuchli musiqa, yuqori texnik talablar bilan asarning murakkab voqealarga boy bo‘lgani sababchi bo‘lgan. Ayjamal spektaklining ilk ko‘rinishlarida sharq xalqlariga xos milliy kolorit bilan cheklanmagan holatda ota-ona, yoshi kattalar oldidagi uyatchan, andishali qizlarga xos ibo-hayo saqlashlarini oyoq-tana harakatlari bilan ko‘rsatadi. Sevgan yoriga bo‘lgan mehrini mimika harakatlarida, kelajakka umid bilan qarashi, odobini qizning qarashlaridan anglay olish qiyin emas. Ayniqsa, oxirgi sahnalarida, barcha umidlari, armonlari puchga aylangan qizning pantomimik harakatlarida ichki kechinma va tuyg‘ularini ko‘zlarida ifodalay olgan.

Kompozitor Yevropa balet san‘atidan foydalanish bilan bir qator G‘arb klassikasining barcha komponentlarini ko‘chirib olmasdan, xalq raqs kuylaridan foydalanib, aralashma turda boshqa baletlarga o‘xshamagan haqiqiy qoraqalpoq milliy baletini juda ajoyib, takrorlanmas qilib yaratishga muvaffaq bo‘ldi.

Afsonalardan birida aytilishicha, Alloh taolo Odam Atoni yaratgan vaqtda, unga musiqa orqali jon ato qilgan ekan. Ushbu afsonada aytilganidek, xoreografik asar yaratganda ham dastlab musiqa, keyin raqs yaratiladi. A.Alimov, T.Adambaevalarning “Ataqli sazgerler” kitobida ta‘kidlanganidek “ijodkorlik yo‘nalishida musiqa

– spektaklning ildizi, raqs, uning paydo bo‘lgan joyi, gavdasi hisoblanadi”. [5.40] Demak, baletmeyster tomonidan raqs musiqa tiliga ko‘chiriladi, shunday qilib, musiqani xoreografiyadagi go‘zallik harakatlari bilan uyg‘unlashtiradi. “Ayjamal” baletida kompozitor bilan baletmeysterning birgalikda yuqori professionallik bilan asarga yondashish natijasida bosh qahramonlarning obrazi tomoshabinlarga ta‘sir qilishiga sabab bo‘ladi.

Mualliflar asardagi bosh qahramon Ayjamalning qoraqalpoq qiziga xos bo‘lgan ibohayoligi, odobi, tarbiyasi, ota-onaga va yoshuqariga hurmat-izzat singari insoniylik fazilatlarini ochib beradi. Asarda Ayjamal dastlab o‘z kelajagiga katta umidlar bilan qaraydigan, muhabbat tuyg‘ulari, nozik qiz gavdalanadi, uning mimika harakatlarida aniq sezilgan bo‘lsa, syujetning dramatik kulminatsiyasida umridagi badnafs, yovuz, o‘z manfaatini hamma narsadan ustun qo‘yadigan yomon niyatli odamlarning qo‘liga tushib qolganlikdan, bosh qahramonlarning obrazi butunlay o‘zgarib ketadi. Bunda armonlari so‘ngan, bu hayotning yovuzliklaridan noligan, undagi niyati yomon insonlardan yuz burgan Ayjamalning xarakteri yuzaga chiqadi. Uning pantomimik harakatlarida ko‘zlari chaqnab yonib turgan, qahri qattiq, g‘azabli qiz obrazini ko‘ramiz. Asarning asosini insoniyat umrini ikkiga ajratuvchi ikki qudratli kuch yaxshilik va yomonlikning kurashi tashkil qiladi. Odamzot dunyoga kelib esini taniganidan buyon davom etib kelayotgan halollik bilan harom, havas va hasad, kechirimlilik bilan xafa-gina orasidagi tortishuv gavdalanitirilgan. Ya‘ni, voqea davomida zo‘ravonlikka qarshi xalqning birlashishi, bir-birga mehr-muruvvat qilib yashashi ko‘rsatilgan.

Balet uvertyura bilan boshlanadi. Bu uvertyuraning xarakteri salmoqli, og‘ir-bosiq, qayg‘u aralashgan mungli musiqa “Largo” tempida ijro qilinadi. Uvertyura asarning dramatik mazmunini ochib berib, tomoshabinni baletning voqeasiga qarab olib keladi. Birinchi kartinada “Quwanish jarma” tarafdagi qishloq xalqining Nawriz bayramini ko‘tarinki ruhda o‘tkaziyotgani gavdalanitiriladi. [6] Bu sahnadagi voqeani muallif xalqning tinch, osoyishta yashayotgan turmush tarzini kayfiyatidan boshlab, asta-sekin qudratli musiqa orqali tomoshabinlarning ruhiga ta‘sir qiladigan shovqinli, ta‘sirli musiqali obrazlar orqali bayon qiladi. Bunday xurram kayfiyatni ochib berish uchun kompozitor qoraqalpoq xalq durdonalaridan biri bo‘lgan “Juriñ qizlar” qo‘shhig‘ini rivojlantirib, qizlarning aylanib yurib o‘ynaydigan xoreografik raqsi orqali ko‘rsatgan.

Baletning badiylik tarafdan ta'sirli chiqishida sahna dekoratsiyasining roli kattadir. Bu joyda zamonabiy teatr-dekoratsiya usullardan tashqari, sharq xalqlariga xos arxitekturali binolar, qora uy, umuman xalqimizga bog'liq milliy meroslarimiz teatr bezaklari sifatida foydalanilgan. Bu kartinada podachi Eshbayning paydo bo'lishi, uning o'z hunari bilan qiz-juvonlarning ko'nglini olib, xoreografik raqslarning imkoniyatlari bilan inson ruhiga ta'sir qiluvchi quvonchli tuyg'ularini ko'rsata bilishi, asar mazmunini tomoshabinlarning ongiga yetkazib beradi.

Baletdagi bosh qahramonlar Ayjamal bilan Qasimning ijro qilgan duetidagi bir-biriga bo'lgan muhabbatga to'li tuyg'ularini ko'rsatuvchi harakatlari hech narsa bilan solishtirib bo'lmaydigan lirik ko'rinishlardan biri hisoblanadi. Baletda Ayjamal rolini birinchi sahnalastirilishida teatr balerinası Ayjamal To'legenova ijro qildi. U bu obrazdagi muhabbatning kuch-qudrati bilan tuyg'ularini ko'rsata olgan.

Balerinaning rolga to'g'ri tanlangani, uning kelishgan qaddi-qomati bilan harakatlariga, mimikasida kartinaning daslabki ko'rinishlaridanoq aniq ko'zga tashlanadi. Baletda ikki yosh sevishganlarning bir-biriga bo'lgan tuyg'ulari alohida ko'rinishga ega. Ayjamaldning Qasim bilan "o'z baxtimga yettim, sevikli insonim bilan birga bo'ldim, baxtiyor umr kechiraman" - deb, harakat qilgani ajoyib raqslar orqali ifodalagan. Bu raqsqa javoban suykli yori Qasimning ham leitmotivi Ayjamal bilan maqsad-murodiga yetgani, ularning sahnada quloq ochgan duetlari bilan monologlarida dramaturgiyaning kuchayib borganini ko'ramiz. Keyingi ko'rinishda baletmeyster obrazni ta'sirli va ishonarli qilib ochib berishda pantomimo usullaridan ko'p foydalangan. Masalan, "Qasimning otasi Darmanbayning "Bizlar sevgi nimaligini bilmay ham katta bo'ldik, onangni ot aravada borayotgan qizlarning orasidan olib qochganmiz, sen ham to'ydan so'ng sevib qolasan", "qiizni olib kel bog'la!", "Qasimni ko'ndir" - deb dag'dag'a qiladi, jallod o'gay onangning indamasligi, Ayjamal bilan Qasimning "bizlarga fотиha ber" - deb yolvorishlari, unga qo'shilib bukil xalqning "bolalarga fотиha ber" - deb aytgan iltimoslari, yuzi, qoshu-ko'zlari, oyoq-qo'l harakatlari bilan voqeani pantomima usullar orqali tushuntirishi tabiiy va aniq chiqqan". [7.44]

Kompozitor bosh qahramonni tashqi ko'rinishlaridan tortib to' ichki kechinmalarining musiqiy dramaturgiyasi orqali topog'onligi bilan bezantirgan. Ayjamal obrazining ta'rifiga kelsak, u chiroyli, nozik qiz bo'lib, yoqimli musiqi xalq

cholg'ulari orkestri orqali beriladigan ma'naviy kayfiyatini syuet bir kartinadan ikkinchi kartinaga kam-kamdan chuqurlashib, o'z muhabbatiga sodiqligi va or-nomusini himoya qilish harakatlarini o'zida jamlab, hayotni tushinib yetishi ko'rsatiladi.

Ilk ko'rinishlarda o'zining shirin xayollari bilan osmonlarda parvoz qilayotgan Ayjamal, armonlari puchga chiqqaniga ishonchi komil bo'lgandan so'ng, ushbu ko'rinishning rivojlanishiga mos orkestrdagi musiqi dramaturgik kulminatsiyasidan kam-kam ko'tarilib, keyingi ko'rinishdagi Ayjamalning badnafs Darmanbayning belidagi xanjarni sug'irib olib, o'z yuragiga urishi vaqtida musiqadagi dramaturgik tragedik kulminatsiyaga yetadi. Bu tragedik kulminatsiyaning ta'sirli chiqishida baletmeyster T.Xojasov va professor Q.Saatovlarning baletmeysterlik san'atidagi to'plagan tajiribasi muhim rol o'ynagan.

Tragediyaning kulminatsiyasida xalq Ayjamalning begunoh ketganiga qiynaladi. Buni kompozitor orkestrning gurkiragan ovozi va akkordlarning bir taxlitdagi harakati bilan uni qayg'u-hasrati bilan yakunlovchi zarbli cholg'ularda akkordlarning yangrashi holatida ijro jo'rligida esa vokalistlarning so'zsiz ingrashi orqali beriladi. Xorning jo'rligida Ayjamalni qo'lga ko'targan xalq ikki yosh qalbning uchrashgan "Muhabbat cho'qqisi"ga qaray yo'l oladi. Bu qayg'uni gavdalandirgan qudratli musiqi ohanglari sekin-asta pasayib, olovga suv sepgandek o'chib qoladi va birdaniga jimjitlik hukm suradi. Asarning yuqori darajada chiqishida taniqli dirijyor O'zbekistan va Qoraqalpog'iston Respublikasiga xizmat ko'rsatgan san'at arbobi Qurbanbay Zaretdinovning xizmatlari kattadir.

"Ayjamal" baleti qoraqalpoq xalqining yuragidan ochmas o'rin olgan ilk milliy balet bo'lib ajoyib san'at durdonalarimizga aylandi.

Xulosa urnida shuni aytish joiz, bugungi kunda balet janridagi asarlar teatr saxnalarida qoyimastan qolib ketyabdi. Balkim shuning uchundirki yosh kompozitorlar ijodida balet janriga yaratilgan yangi asar namunalari ko'zga tashlanmayabdi. Bundan 2-3 yil oldin kompozitor Jamil Charshemov tomonida qoraqalpoq xalq dostoni "Qoblan" obraziga balet yaratilgan edi, librettosi esa Joldasbay Turdimuratov, ammo bu balet ham osha qog'ozda yozilganicha qolib ketti. Agar ustoz kompozitorlarimiz yaratgan, N.Muxammeddinov "Ayjamal", Q.Zaretdinov "Qiriq qiz", M.Jiyemuratov "Makariya Suliw", J.Charshemov "Qoblan" baletlari saxnalastirilib tomoshabinlarga in'om qilinsa musiqamizning rivoji uchun kelajak avlodlar nazarida xalqimizning milliy balet janrida ijod qilishlari va

ularning musiqiy tahlil qilia olishlariga yol bo'ladi deya umid qilamiz.

Foydalangan adabiyotlar

1. National Ballet Academy & Trust of India in New Delhi, India. Retrieved March 29, 2010.
2. Alimov A., Adambaev T. Ataqli sazgerler. – No'kis Qaraqalpaqstan, 2012.
3. Абатбаева Р. Роль балета «Айжамал» в каракалпакском искусстве Донецкие чтения образование, наука, инновации, культура и вызовы современности 2022 г. 27-28 октябрь. Том 10. Культура и искусство библиотечное дело. – Донецк: Издательство ДонНУ, 2022.
4. "Erkin Qaraqalpaqstan" gazetasi, 2007-jil, 8-noyabr.

REZYUME. Maqolada balet janrining paydo bo'lish tarixi, shuningdek, O'zbekiston va Qoraqalpog'istonda balet janrining shakllanish davrlari haqida so'z yuritilgan. "Ayjamal" baleti qoraqalpoq xalqining ilk milliy baleti hisonlanib, o'ning janrlilik xususiyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассказывается об истории возникновения жанра балета, а также периодах становления жанра балета в Узбекистане и Каракалпакстане. Балет "Айжамал" считается первым национальным балетом каракалпакского народа, и его жанровые особенности проанализированы с научной точки зрения.

SUMMARY. The article discusses the history of the emergence of the ballet genre, as well as the periods of formation of the ballet genre in Uzbekistan and Karakalpakstan. The ballet "Ayjamal" is considered the first national ballet of the Karakalpak people, and its genre features have been scientifically analyzed.

BERDAQ BAQSINIŇ ÓNERIN DAWAM ETTIRIWSHI ÁWLADI QARAJAN BAQSI HAQQINDA

G.Allamberganova – professor

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanch so'zlar: doston, motiv, folklor, variyant, baxshi, usul.

Ключевые слова: эпос, мотив, фольклор, вариант, бахши, метод

Key words: epic, motive, folklore, variant, bakhshi, method .

Qaraqalpaq xalqınıń kórkem óneri, bay ádebiy miyrası, milliy nama qosıq sazları, jırawshılıq, baqsıshılıq, qıssaxanlıq óneri, ustazdan shákirtke ótiw jolı menen miyras bolıp búgingi kúnimizge shekem kelip jetken. Ádebiyatımız benen muzıka mádeniyatımızdıń rawajlanıwı barısında, ózlerinin' uzaq jıllar izleniwleri nátiyjesinde jazıp qaldırǵan maqalaları menen ilimiy miynetlerinen, kitaplarınan ádebiyatshı, ilimpaz, alımlarımız Qallı Ayımbetovtıń, Qabil Maqsetovtıń, Nawrız Japaqovtıń, Tájjıgúl Adambaevanıń, Sarıgúl Bahadırovanıń, Ásen Alımovtıń jáne basqa da kóplegen ilimpazlarımızdıń baspa sóz betlerinde jariq kórgen miynetlerinen hár tárepleme tastıyqlanıp hám dálillengenliklerin oqip biliwimizge boladı. Qaraqalpaqstanda gárezsizliktiń nátiyjesinde baqsıshılıqtıń úlken bir adım islewine múmkinshilik payda boldı. Japaq baqsı, Esjan baqsı, Qarajan baqsı sıyaqlı qaraqalpaq xalqınıń kórkem - óneriniń ásirler boyı tariyxın dóretiwdegi, sonıń menen birge házirgi gárezsizlik kórkem - ónerdiń rawajlanıwındaǵı qosqan úlesleri xalqımızdıń

mádeniyat tariyxında, biziń dáwirimizdiń múmkinshiligine ılayıq mángi saqlanadı.

Xalıq namaların, qosıqların kámine keltirip atqarıw hár bir sázendeden, qosıqshıdan úlken talant, uqıplılıq, tereń sezim, kóp jıllıq tájiriyebe, oqip úyreniw shıdamlılıq hám juwapkershilik penen qatnas jasap miynet etiwdi talap etedi. Sebebi bul namalardı dóretken, shıǵarǵan hám atqarıp kelgen baqsı - jırawlarımız bul namalardı shıǵarǵanda muzıkanıń kóp túrli usıllarınan keńnen paydalanıp, olardıń múmkinshiliklerin kórkeytip, bayıtıp bargan. Usınday altın miyrasımızdıń bayıwına úles qosqan ataqlı baqsılarımızdıń biri Qarajan baqsı.

Qaraqalpaq xalqınıń ullı perzenti Berdaq shayırdıń aqlıǵı, qız baqsı Húrlimannıń tuńǵısh perzenti Qarajan baqsı 1884-jılı Aral teńizi átirapında tuwıladı. Onıń baqsı atalıwı atası Berdaq hám anası Húrlimannıń óz dáwiriniń belgili bálent lapız iyeleri bolıwı menen baylanıslı. Qarajan jaslayman anasınan duwtar shertiwdiń álwan sırların úyrenip baradı. Nátiyjede, onıń birinshi ustazı óz anası, dep tán alınadı.

Húrliman qız baqsı qaraqalpaq xalqında birinshilerden bolıp qolına duwtar alğan qız, óz ákesi Berdaq baqsınıń jolın dawam ettirgen Húrliman baqsı edi. Húrliman qız baqsıǵa bul ónerdi iyelew, shıńına jetiw ádewir qıyınshılıq tuwdırdı. Sebebi, sol dáwirde hayal-qızlarǵa bolǵan kóz- qarası sol dáwir dástúrine góre ásirese, qız baqsınıń júzin kórsetip, kópshilik aldında qosıq aytıwına, awıl aqsqaqalları, iyshan-mollalarqarsı turǵan. Húrlimannıń ómirlik joldası Qabil dabul ónerge qarsı bolıwı qıyınshılıq ústine qıyınshılıq bolǵan. Húrliman olardı óz kásibine bolǵan súyispenshiligi menen jeńip ótedi. Aradan kóp waqıt ótpey Qabil menen Húrlimannıń shańaraǵında ul perzent dúnyaǵa keledi. Onıń atın Qarajan qoyıp, anası oǵan da óz kásibin úyretip baradı. Húrliman balası Qarajandı qasına ertip, el aralap, qosıq aytıp, baqsılıq etedi. Qarajan anasınıń qasında janapayǵa duwtar shertip júretuǵın bolǵan. Berdaq ómiriniń sońǵı kúnlerinde 1856-jılı ózi soqqan duwtarın qızı Húrlimanǵa qaldıradı. Al, Húrliman qaytı bolǵannan keyin bul duwtar balası Qarajanǵa miyras bolıp qaladı. Qarajan baqsı Berdaq shayırdıń aqlıǵı, qız baqsı Húrlimannıń tuńǵış perzenti.

Er jetken Qarajan kóp ǵana namalar shertip, qosıqlar aytıp, óz jolına iye boladı. Ol da basqa baqsılar sıyaqlı shákirtler tayarlaydı. Onıń dóretiwshiliginiń dawam ettiriwshisi Aytjan baqsı bolıp tabıladı. Aytjan baqsı ustazı jolın dawamlap, onıń aytqan qosıq namaların notaǵa túsirtip, tap házirgi künge deyin milliy bay miyras etip qaldırǵan.

Qarajan baqsı atası hám anasınıń atqarǵan nama qosıqların sheberlik penen úyrenip, keleshek áwladqa rawajlandırıp jetkeriwge háreket etken. Ol xalqımızdın poeziyasın hám muzikasın máńgilestiriwde kóp miynetler islegen. Yaǵnıy, Berdaq hám Húrlimannan miyras bolıp qalǵan, ózi atqaratuǵın 30 ǵa jaqın namanı radiokomitette hám OzSSR ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan filialınıń N.Dáwqaraev atındaǵı tariyx, til hám ádebiyat institutınıń iskusstvo tanıw sektorına tapsıradı. Bul namalar arasında «Adıńnan», «Qara jorǵa», «Jeti asırım», «Berdaq nama», «Ala qayıs», «Qırmızı», «Jaman shıǵanaq», «Láy-láy», «Barmeken», «Ne payda», «Muxalles», «Aqsuńgil», «Bozataw» h.t.b. namalar bar.

Qarajan baqsı Berdaqtıń jasaǵan zamanlarındaǵı xalıq namaların jaqsı shertken. Ol «Oyǵana», «Gúlzar», «Qızminayım» namaların shertkende baqsılardıń shertkeninen ayrılıp turǵan ózgeshelikke iye bolǵan. Onıń repertuarında «Góruǵlı», «Bázirgen», «Ashıq nájep» dástanların bar bolıp, ásirese «Bázirgen» bólimin júdá jaqsı bilgen hám súyip aytqan. Ol

eski zamanlardan aytılıp kiyatırǵan baqsı namaları, biziń zamanımızǵa alıp kelip, notaǵa jazdırıp házirgi mádeniyatımızdın ósiwinde úlken járdem etti. Qarajan baqsı belgili sázende, Aytjan Xojalepesovqa ustazlıq etedi, onıń kúshli sázende bolıp jetisiwine xizmetleri oǵada ullı boldı. Aytjan baqsı ustazı Qarajannan kóp sazlar, qosıqlar úyrenen. Sonıń menen birge, ustazınıń namaların, basqa baqsılardıń qosıqların notaǵa jazdırtıp, xalqına minsiz xızmet etiwiniń nátiyjesinde, ózi de baqsı ataǵına miyassar boladı.

Qarajan baqsıdan baslap biz magnit lentalarına jazılǵan qosıqlardı tuńlaǵanbız. Qarajan baqsı, Esjan baqsı, Japaq baqsılardıń aytqanların esitse tap sol zamanǵa túsip qalǵanday bolamız. Sebebi olardıń shertken duwtar saz - áspabınıń tari házirgidey polat sımnan emes, sharxana dep atalatuǵın tábiyiy jipekten taǵılǵan.

Qarajan baqsınıń zapısları onıń qartayǵan waqtında jazılǵanı dawısınan bilinedi. Onıń atqarǵanın esitkenimizde hesh bir baqsıda ushıraspaytuǵın óz aldına jolı bar. Qosıqlardı qıssaxanlıq jolında aytıp atırǵan sıyaqlı. Qosıqtıń jaǵımlı, mazalı jerlerin sozıp, adamǵa yosh beretuǵınday pát berip jiberedi. Jáne de qosıqlar kóbinese úsh - tórt minut atqarılatuǵın bolsa Qarajan baqsınıń qosıqları 2 - minutqa jetpeydi. Ol qosıq aytqanda kupletlerdiń ortasında yaqı 2 qatardan keyin oynalatuǵın namanı oynamay sol yoshı menen irkilmey atqaradı, hám qosıqtıń sazın shertkende de, qosıq atqarǵanda da tez tempte atqarǵan. Jırawlardıń terme-tolǵawların, násiyatların esitkenimizde melodiyaalıq dúzilisine názer salǵanımızda, kóp qatarlı násiyatlardı aytqanın esitkenimizde, kóbinese háwij qospastan, birgelikli melodiyanı ushıratamız. Bıraq baqsılardıń qosıqlarında bunday ushıraspaydı, derlik hár bir qosıǵında sozımlıq, háwij, qayırım bar. Qarajan baqsınıń qosıqların esitseń tap terme esitkendey bolasan. Qarajan baqsı “Bes perde” namasına násiyat atqarǵanın esitse tap terme aytıwǵa beyimlestirip izbe - izlikte izin úzbeý násiyattan keltirip atqarǵan. Qarajan baqsı “Sáwdigim”, “Qara kóz”, “Aqsıńgúl”, “Adıńnan” “Teke nalısh” qosıqların hesh bir baqsıǵa uqsamaytuǵın nala, ırǵaqlar menen naǵız baqsı dawıs penen atqarǵanın esitemiz.

Qarajan baqsı kompozitor N.Muxammeddinovtıń ustazı bolǵan. N.Muxammeddinov qaraqalpaqstan televideniyesi kórsetiwinde alamoynaq duwtarda saz shertip shıqqanlıǵın kórgenbiz. Ol ustazı haqqında tómendegishe pikirlerdi aytadı: “Qarajan baqsınıń atqarǵan sazları bizler kishkene waqtımızdan baslap qulaǵımızǵa sińip qalǵan. Men Qazaqdaryada 2-klasımnan baslap oqıdım hám Qarajan baqsı menen qońsı otırđıq. Sol waqtta

qasına barıp shertken sazların úyreniwge háreket etetuǵın edik. Sol waqıttan baslap duwtarǵa, sazǵa, qosıqqa qızıǵıwshılıǵım baslanǵan. Qarajan baqsınıń shertken sazları, qosıqları sol waqıttan baslap meniń qulaǵıma sıńıp, júregimniń tórinen orın alǵan. Sonıń tásiiri bolsa kerek, ustazdıń sazın, qosıǵın esitip-aq onıń shákirtimen dep ayta alaman. Sebebi ustazımnıń óz aldına atqarıwı, óz aldına joln til menen jetkerip beriw qıyın. Hár bir

baqsınıń óziniń jolı, óziniń atqarıw usılları bar. Óz aldına atqarıw jolına iye baqsılardıń biri Qarajan baqsı edi. Men Qarajan baqsınıń hám shákirtimen hám oǵan qudayday sıyınǵanman dep aytsam hesh qátelespeymen”,-deydi. Haqıyqatında da N.Muxammeddinovtıń ullı nárseler dóretiwinde ustazı Qarajan baqsınıń úlken sebebi bar dep ayta alamız.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Erejepov A.A. “Baqsı hám jırawshılıq tiykarları” Oqıw metodikalıq qollanba Nókis-2020.
2. Айымбетов Қ. «Халық даналығы», «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкіс, 1988.
3. Nadirova A. “Qaraqalpaq muzıka tariyxı” Tashkent “Sano standart” 2018.
4. Моянов Ы. Қорақалпоқ халқ мусикаси асосида ўқувчи-ёшлар маънавий-ахлоқий фазилатларини шакллантиришнинг хусусиятлари: педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) . ... дис. – Тошкент, 2019. – 153 б.

РЕЗЮМЕ. Bu maqolada baxshichilik sanati, shu bilan birga Qoraqalpog'istonda baxshichilik san'atida ustoz -shogird yo'llari, Qarajan baxshi hayoti va ijodi, ustozlari, u ijro etgan qo'shiqlar va dostonlar, haqida so'z etilgan

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается искусство бахши, а также пути наставничества в искусстве бахши в Каракалпакстане, жизнь и творчество Караджона бахши, его наставники, исполняемые им песни и дастаны.

SUMMARY. This article examines the art of bakhshi, as well as the paths of mentorship in the art of bakhshi in Karakalpakstan, the life and work of Karajon bakhshi, his mentors, and the songs and epics he performed.

MUSIQA CHOLG'ULARINING PAYDO BO'LISH TARIXI, EVOLUYUCTION RIVOJLANISH BOSQICHLARI VA ARXEOLGIK TOPILMALAR

R.Allambergenov – katta oqituvchi

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so'zlar: cholg'ularini qayta yaratish va takomillashtirish, an'anaviylik va zamonaviylik, arxeologik kashfiyotlar, Ko'shon sulolasi, ommaviy marosimlarni.

Ключевые слова: возрождение и совершенствование музыкальных инструментов, традиционность и современность, археологические открытия, Кушанская династия, массовые церемонии.

Key words: the revival and improvement of musical instruments, traditionality and modernity, archaeological discoveries, the Kushan dynasty, mass ceremonies.

Ijtimoiy-madaniy hayotimizning ajralmas qismi bo'lgan san'at va madaniyat har bir millatning ijtimoiy-etnomadaniy shakllanishiga qarab yuzaga keladi. Millatning o'ziga xosligi, uning nomoddiy va moddiy madaniy merosida, xususan, xalq og'zaki ijodi, musiqa san'ati, urf-odat, marosim, an'analarida namoyon bo'ladi. Shu bilan bir qatorda, musiqa cholg'ulari ham xalq milliy musiqasining asosi hisoblanadi.

Musiqa cholg'ularining yaralish tarixi uzoq o'tmishda paydo bo'lgan. Ba'zi manbalarga ko'ra olimlarning izlanishlari natijasida eng qadimiy musiqa cholg'ulari eramizdan avvalgi XIII ming yillikda paydo bo'lganligi to'g'risida tahminlar

mavjud. Dastlabki musiqa cholg'ulari urma zarbli cholg'ulardir. Bunga oid bir qancha ilmiy tahminlar mavjud. Chunki, eng qadimgi mehnat qo'shiqlari ishning ritmik tuzilishi bilan bevosita bog'liq.

Mutaxasislarning aksaryati ibtidoiy odamlar insonning tabiat va koinot bilan uyg'unlashuvi, tabiatdagi hodisalarni mushohada qilish va undagi ayrim hodisalarga taqlid qilishlari asnosida birinchi ixtiro qilingan cholg'u sifatida urma cholg'ularni, keyin esa damli va torli cholg'ularni kashf etgan dep hisoblashadi. Birinchi bo'lib zarbli cholg'ular yaralgan deyishga asos sifatida insonlarda turli xil xarakatlarni bajarishda yuzaga

keladigan jarayonlar: toshni toshga urish, qarsak chalish yoki yog'ochlarni bir-biriga urish orqali ham tovush hosil qilish mumkinligini anglagan va hatti-harakatlar orqali raqs usullarini umumlashtirishda ritm asnosida foydalanganligini aytish mumkin. Bu esa harakat va hodisalar vaqtida paydo bo'ladigan tovush (ohang) ni yuzaga kelishiga zamin yaratgan.

Albatta notanish muhitga tushib qolgan har qanday jonzot birinchi navbatda atrofini o'rganishga va unga moslashishga harakat qilishini yaxshi bilamiz. Tabiatdagi barcha jonzotda "qorin to'ydirish" ehtiyoji birinchi navbatda turishi, undan keyin esa "o'yin" ehtiyoji paydo bo'lishi ham tabiiy holdir. Ibtidoiy davr odamlari kundalik hayotida kerakli bo'lgan vositalar, o'z ehtiyojlarini qondirishga bo'lgan talab va majburiyatlar inson ong tafakkurning rivojlanishiga turtki bo'lgan. Insonlarning qiziqishlari tashqi muhit bilan o'zaro bog'liqlik kasb etishida bir qancha omillar vujudga kela boshlagan. Ularning ijodiy kashfiyoti sifatida raqs va turli xil xatti – harakatlarni jamoa bo'lib qo'llanilishi natijasida qarsak chalib ritm hosil qilish orqali shovqinli cholg'ularning paydo bo'lishiga zamin yaratib berganlar.

"Musika cholg'ulari asosan qamish, bambuk, yog'och, tosh, suyak, metall, teri, ipak, kokos yong'og'i, qovoq va shu kabi boshqa materiallardan tayyorlangan. [1] Keyinroq xalq ustalari tomonidan qamish yoki banbuk poyasidan surnay, hushtak, yana biroz vaqt o'tgach esa nay (bo'ylama, ko'ndalang, ko'p yo'lli), naysimon hushtaklar, shiqildoqlar, chiltorlar (arfa, lira) va kifalar yasalgan. Musika cholg'ularining ko'rinishi, ularda hosil qilinadigan tovushlarning xususiyatlariga nazar tashlasak, ularning ayrimlari juda soddaligi va chalish uchun juda katta malaka shart emasligi, ya'ni qo'l ostimizdagi xom ashyolardan ham tayyorlab olish imkoniyati mavjudligini kuzatish mumkin.

Aslida esa, tabiatdagi hodisalarga taqlid sifatida birinchi ixtiro qilingan eng mukammal "cholg'u" – insonning ovozi ekanligini aytish mumkin. Inson ovozinin bunday xususiyatlari birinchi marotaba buyuk ajdodlarimiz Abu Nasr Forobiy va Abu Ali ibn Sinolarning musiqaga bag'ishlangan risolalarida keltirilgan. "Forobiy birinchi bo'lib inson ovzining eng mukammal cholg'u sifatida e'tirof etgan bo'lsa, bu fikr Ibn Sino va ash Sheroziy tomonidan yana bir bor ta'kidlangan. [2] Haqiqatan ham inson ovozinin imkoniyatlari cheksizligi, odam o'z ovozi vositasida tabiat hodisalariga taqliddan boshlab, xohlagan musika cholg'usiga, inson va hayvonlar, hatto qushlar ovozigaga ham taqlid qilishi

mumkinligini juda ko'p kuzatamiz. Shuning uchun ham nomlari yuqorida qayd etilgan allomalarimizning musika ilmiga bag'ishlangan asarlarida musika cholg'ulari ikki turga ajratilib, birinchi turdagisi - xalqiy cholg'u, ya'ni inson ovozi, ikkinchi turga inson tomonidan yaratilgan va yaratiladigan barcha cholg'ular kiritilib, ular sun'iy cholg'ular deb ataladi.

Shunday qilib, eng avvalo inson tomonidan ixtiro qilingan "xalqiy cholg'u" vositasida ibtidoiy odamlar tabiat hodisalariga taqlid qila boshlagan. Ya'ni shamolning g'uvillashi, momoqaldiroqning gumburlashi, hayvonlarning uvillashi yoki o'kirishi, qushlarning sayrashi va hokazo kabi hodisalarga taqliddan boshlangan jarayon asta-sekin odamlar qo'l ostidagi ayrim predmetlar hosil qiladigan tovushlarni tizimga solish, boshqacha aytganda ma'lum ritmga tushirish orqali urma cholg'ularning eng dastlabkilari - tosh, yog'och va boshqa qattiq jismlar ixtiro etilgan. Qattiq jismlarda hosil qilingan dastlabki ritmlar (usullar) juda sodda va hamma uchun tushunarli bo'lganligi uchun uni boshqalar ham tezda ilg'ab olib, birgalikda qaytarish imkoniyatini yaratgan. Bu ritmlarning paydo bo'lishi asosida insondagi tabiiy ritm hosil qiluvchi organ – inson yuragining juda katta o'rni bor". [3]

Ibtidoiy odamlarning turmush tarzi ularning madaniyati, xususan, musika madaniyati to'g'risida yozma manbalar deyarli mavjud emas. Bizgacha yetib kelgan, ajdodlarimiz musika madaniyatiga oid yozma manba o'rnini bosuvchi qadimiy ma'lumotlar, tosh va turli xil sapol buyumlarda, qoyatoshlardagi tasvirlarda, arxeologik qazilmalar paytida topilgan ashyolarda, qolaversa, turli bosma nashrlarga ishlangan rasm va miniatyuralarda aks ettirilganini ko'rishimiz mumkin. Yozma manbalarning to'liq yetib kelmasligiga bir qancha omillar sabab bo'lganligi, avvalo bunga eng birinchi navbatda u davrda yozuvlar arab yoki fors tillarida yozilganligi, qolaversa davrlar almashinuvi jarayonida ushbu tillarning rivojlanishi natijasida ayrim eski so'z va iboralarni zamonaviy tilga o'girishda uchraydigan muammolar, ma'lumotlarning to'liq yetkazilishiga sezilarli darajada o'z tasirini o'tkazgan. Musika cholg'ularining so'zlar yordamidagi tavsifi, cholg'ularning imkoniyatlari va ko'rinishi haqida yetarlicha to'liq tasavvur uyg'ota olmasligi mumkin. Tasvirlardagi ko'rinish esa yozma manbalardagi ma'lumotlarni to'ldirishi bilan birga, tegishli ob'eyektning o'z davrida musavvir tomonidan qanday tasavvur etilganligini ko'rish imkonini beradi. Shuning uchun ham keyingi yillarda arxeologik ekspeditsiyalar natijasida topilgan va topilayotgan turli ashyolar va tasvirlar

ajdodlarimizning musiqa madaniyati, xususan, musiqa cholg'ulari to'g'risidagi tasavvurimizni yanada boyitmoqda.

Musiqa san'atining paydo bo'lish tarixiga nazar solsak, avvalo yuqorida takidlab o'tilgan ibtidoi jamoa odamlari yashagan davrni qamrab olsa, bu sohaning rivojlanish jarayonini davlatchilik paydo bo'lgan davrlarga bog'lash mumkin. Chunki o'sha davrlarda davlatlar bir birlari bilan aloqalar o'rnatilganligi natijasida, ko'plab sohalar rivojlanishiga zamin yaratganlar. Bunga misol tariqasida birgina XV – XVI asrlarda G'arb va Sharq mamlakatlarini birlashtirib turuvchi Buyuk Ipak Yo'li karvon yo'lining zaminimizga boshqa xalqlar madaniyatining kirib kelishi va bizning madaniyatimizni boshqa xalqlar madaniyatiga yoyilishiga sababchi bo'lganliging o'zi misol bo'la oladi. Bu esa o'z-o'zidan barcha sohalar yuksalishiga, hususan musiqa madaniyati ham boshqa sohalar singari rivojlanishiga va Markaziy Osiyo davlatlari hududida ko'plab cholg'ularning saqlanib qolishiga zamin yaratib berganligini misol qilish mumkin.

Davlatchilik paydo bo'lgan davrga nazar tashlaydigan bo'lsak, tarixdan bizga ma'lumki eramizning I asrida O'rta Osiyoning janubiy qismida qudratli Ko'shon podsholigi tashkil topadi. Paydo bo'lgan bu mahaliy Ko'shon sulolasi hokimiyati ostida bir qancha davlatlar birlashdi. Buning natijasida shaharlar yuksalgan, madaniyat gullab yashnadi, ko'plab sohalar qatori musiqa sohasidaham, yangi-yangi musiqa cholg'ularining yaratilishiga zamin yaratilgan.

Olimlarning takidlashicha bu davrlarda xalq cholg'ulari O'rta Osiyo aholisining turmush tarzi va mehnat faoliyatiga singib, inson faoliyatining ajralmas tarkibiy qismiga aylangan. Cholg'ular jo'rligida qo'shiq – kuylar, turli xil o'yinlar va oilaviy yig'inlarda ijro etilgani, qolaversa, xalqning katta-katta marosimlari bo'lgan yil fasillari bayramlarida keng miqiyosda foydalanilgani bizga ma'lum. "O'rta Osiyoda "Navro'z", "Lola" sayli, Hosil bayramlari, Qovun sayli, zum sayli kabi mavsumiy keng tarqalgan. O'sha davrlarda bunday ommaviy marosimlarni, xalq cholg'ulari ansambillari, xonanda va sozandalar hamda raqqosalarsiz tasavvur qilish qiyin edi. Bayramlarda, madaniy marosimlarda, karnay, surnay, doira, nog'ora, chindovul cholg'ulari va boshqa urma zarbli cholg'ular keng qo'llanilgan". Bunday deyishga asosiy sabablarda biri, quldorlik tuzumi davrida ham mavjud bo'lgan quyidagi shaharlar: Maroqand, Niso, Tuproqqal'a, Termiz, va boshqa shu kabi hududlarda olib borilgan qazilma ishlar chog'ida badiiy hunarmandchilik buyumlari, turli xil cholg'ularning tasvirlari topilganligini asos qilish mumkin. Bu kabi topilmalardan bilish mumkinki, O'rta Osiyo xalqlari madaniyati rivojida quldorlik jamiyati muhim bosqich bo'lganligi, unda xalq musiqasi yanada yuksalishi bilan birga, cholg'ular ham takomillashgan. Bu olimlarning ilmiy tadqiqot ishlari XX asr boshlaridagi eng yirik arxeologik kashfiyotlardan biri bo'ldi. Bu esa musiqashunos olimlar tomonidan o'zbek cholg'ularini guruhlarga ajratish bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O. Nazarov Qashqar rubobida o'qitish uslubiyoti. O'quv qo'llanma. Toshkent – 2008.
2. Milliy cholg'ular tarixi va evolutsiyasi S.S. Jumayev – Toshkent; "KOMRON PRESS" MCHJ 2017.
3. Sh. Rahimov, H. Nurmatov . Cholg'u ijrochiligi tarixi. O'quv qo'llanma. Toshkent - 2009.
4. O'rozali Toshmatov, Sobirjon Turatov. Ko'hna cholg'ular ijrochiligi. "Tafakkur nashriyoti". 2016.

REZYUME. Ushbu maqola o'zbek xalq cholg'ulari, milliy cholg'ular, sozgarlik mahorati, qayta tiklash, rekonstruksiya qilish, yangi cholg'ular, ohang, milliy madaniyati, ustoz-shogird an'analari, cholg'u ijrochiligi, ijrochilik maktabi, musiqiy ta'limdagi ahamiyati haqida so'z yuritiladi. O'zbek milliy tarixiy cholg'ularini qayta yaratish va takomillashtirish, yangi cholg'ularni hozirda cholg'u ijrochiligida qo'llanilayotgan amaldagi cholg'ulardan farqli tomonini ilmiy jihatdan o'rganish va cholg'ular taraqqiyoti borasida musiqiy ta'limning har bir bosqichida an'anaviylik va zamonaviylikni o'zaro uyg'unlashtirgan holda milliy kuy ohanglarimizni yanada yaxshilash bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqish ko'zda tutilgan

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются узбекские народные инструменты, национальные инструменты, музыкальное мастерство, реставрация, реконструкция, новые инструменты, мелодия, национальная культура, традиции учителя и ученика, музыкальное исполнительство, исполнительская школа, ее значение в музыкальном образовании. Воссоздание и усовершенствование узбекских национальных исторических музыкальных инструментов, научное изучение новых музыкальных инструментов, отличных от нынешних, а также развитие музыкальных инструментов на каждом этапе музыкального образования. Планируется разработать предложения и

рекомендации для дальнейшего. улучшение наших национальных мелодий путем объединения традиций и современности.

SUMMARY. This article on Uzbek folk instruments, national instruments, musical skills, restoration, reconstruction, new instruments, melody, national culture, teacher-disciple traditions, musical performance, performance school, its importance in musical education is discussed. Re-creation and improvement of Uzbek national historical musical instruments, scientific study of new musical instruments that are different from the current musical instruments, and the development of musical instruments at every stage of musical education. It is planned to develop proposals and recommendations for further improvement of our national melodies by combining tradition and modernity.

MUSIQALI DRAMALARDA HAYOTIY VOQEALARNING TASVIRLANISHI (“Vijdon” musiqali dramasi misolida)

R.Allanbaev – professor

O‘zbekiston davlat konservatoriyasi Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: teatr, musiqali drama, hayotiy voqea, ifoda usuli, syujet.

Ключевые слова: театр, музыкальная драма, жизненное событие, способ выражения, сюжет.

Key words: theatre, musical drama, life story, method of expression, plot.

Sahna san’atining eng ta’sirchan janrlaridan biri bo‘lgan musiqiy drama asrlar davomida insoniyatning eng chuqur tuyg‘ulari, orzulari, kurashlari va yutuqlarini aks ettirib kelgan. U o‘tmishdagi qahramonlik dostonlari va afsonaviy syujetlarga murojaat etish bilan birga, zamonaviy hayotiy voqealarni va jamiyatning dolzarb muammolarini ham badiiy tahlil qilishga qodir universal vositadir.

Qoraqalpoq sahna san’atida muhim o‘rin tutuvchi asarlardan biri bo‘lgan “Vijdon” musiqali dramasi [1] insoniy ma’naviyatning eng nozik qirralarini, axloqiy tanlovlar va vijdon azobining murakkabliklarini badiiy-estetik jihatdan chuqur yoritib beradi. Ushbu drama zamonaviy jamiyatdagi dolzarb muammolar, xususan, insonning o‘z-o‘ziga va jamiyatga bo‘lgan munosabati, adolat, halollik va ichki poklik kabi mavzularni markazga oladi.

Asarning asosiy o‘ziga xosligi uning psixologik va axloqiy chuqurligida namoyon bo‘ladi. “Vijdon” nomidan ham ko‘rinib turibdiki, drama qahramonlarning ichki dunyosiga, ularning yuzaga kelgan vaziyatlarda vijdon bilan bog‘liq bo‘lgan kurashlariga, xatolarining oqibatlariga va to‘g‘ri yo‘lni topishga intilishlariga e’tibor qaratadi. Bu asar orqali jamiyatda uchraydigan adolatsizlik, mansabparastlik, xiyonat kabi illatlarning inson ruhiyatiga qanday salbiy ta’sir ko‘rsatishi va vijdonning bu kabi holatlardagi hal qiluvchi roli yorqin tasvirlanadi.

S.Palvanov va P.Tilegenov qalamiga mansub “Vijdon” ikki qismli musiqali drama bo‘lib, insonning ma’naviy tanlovlari, oilaviy qadriyatlar va moddiy manfaatlar to‘qnashuvi kabi dolzarb masalalarni markazga oladi. Birinchi bo‘lim

dramaning asosiy konfliktini yorqin aks ettirib, qahramonlarning xarakterlarini ochib beradi va asarning keyingi rivojlanishi uchun mustahkam zamin yaratadi.

Qatnashuvchilar:

1. Odilbek: O‘zining shaxsiy istaklari va moddiy boyliklar ortidan oilasini tark etgan, mas’uliyatsiz va beparvo er.

2. Jamila: Odilbek tomonidan tashlab ketilgan, bolasini yolg‘iz tarbiyalayotgan, oilasiga sodiq, kuchli va vijdonli ayol.

3. Nozli: Odilbek bilan birga bo‘lgan, moddiy narsalarga va yuzaki hayotga berilgan, vijdonsiz ayol timsoli.

4. Oyxon: Odilbekning opasi

5. Sabir: Jamilaning sadoqatli do‘sti, adolat va insoniylik tarafdorlari.

6. To‘ti va Jugunis: Dastlab Odilbek va Nozlining ta’siri ostida bo‘lgan, keyinchalik Jamila so‘zlaridan ta’sirlanib, vijdoni uyg‘ongan qahramonlar.

7. Karim: Nozli va Odilbekning yuzaki dunyoparast do‘sti.

Drama syujeti klassik dramatik tuzilishga ega bo‘lib, ekspozitsiyadan kulminatsiyagacha bo‘lgan birinchi bo‘limda konfliktning keskinlashuvi yorqin tasvirlangan.

Drama Odilbekning uyida, Jamilaning ichki dunyosidagi g‘amginlik va intiqish fonida boshlanadi. Sahna oddiy bo‘lishiga qaramay, Jamilaning qo‘shig‘i -

“Oq bulutni oralab,

Oy suzadi osmonda,

Yor, yurakni yaralab,

Jabr berar yosh jonga” – uning ruhiy holatini, yolg‘izlikdagi iztirobini musiqiy ohanglar orqali

ifodalaydi. Aynan shu paytda mast holda Odilbekning kirib kelishi va Jamilaning “Hoy Odilbek. Tong otguncha sen nima qilib yuribsan?” degan savoliga Odilbekning keskin “Unda sening ishing bo‘lmasin” deb javob berishi, ular o‘rtasidagi munosabatlarning sovuqchiligini, oilaviy totuvlikning buzilganligini ko‘rsatadi. Odilbekning chamadonini joylay boshlashi esa yaqinlashib kelayotgan fojiani, konfliktning yuzaga kelishining dastlabki belgisidir.

Asarda konfliktning rivojlanishi quyudagi harakatlarda ko‘rinadi:

Odilbekning oiladan voz kechishi: Odilbek Jamilaning “Rostdan ham ketmoqchimisan?” degan savoliga “Ha... ketaman” deb javob berishi bilan konflikt aniq shakl oladi. Jamila uning sababini so‘raganda, Odilbekning sovuq javoblari – “Ikkimizning fe‘l-atvorimiz, hayotimizni tushunishimiz ikki xil. Dunyoga ham qarashimiz har xil. Yurar yo‘limiz boshqa, taqdirimiz boshqa. Men uni endi tushundim” - uning o‘z qarorini qat‘iy qabul qilganini ko‘rsatadi. Jamilaning bolani o‘rtaga solib, otalik tuyg‘ulariga ta‘sir qilishga urinishi ham befoyda bo‘ladi: “U haqida gapiradigan vaqt emas. Men bilan tortishma”. Bu Odilbekning nafaqat xotiniga, balki o‘z farzandiga bo‘lgan beparvoligini, mas‘uliyatsizligini oshkor etadi. Uning Nozliga qo‘ng‘iroq qilib, “Kutyapmiz deyapsanmi? Hozir yetib boraman. To‘tini chaqirdingmi? Men ham Juginisni olib boraman. Yaxshi” deyishi, oilasini moddiy manfaatlarga va yuzaki xursandchilikka almashtirganini tasdiqlaydi. Odilbekning “Endi men sening uchun begona odamman, sen ham men uchun begonasan” degan so‘zlari Jamilani chuqur iztirobga soladi.

Nozlining dunyosi: Konflikt Nozlining uyidagi sahna bilan davom etadi. Bu yerda Odilbek va Nozlining yuzaki, hashamatga yo‘naltirilgan hayot tarzi ochib beriladi. “Saten kiygan qiz-yigitlar zamonaviy raqs o‘ynamoqda” va sharobning “Aytilsin shirin toslar” bilan ichilishi, ularning qadriyatlar tizimini aks ettiradi. Nozlining Odilbekdan “menga qulay bobroviiy po‘stin” so‘rashi, uning moddiy narsalarga bo‘lgan ochko‘zligini va his-tuyg‘ularining savdo ob‘ekti ekanligini fosh etadi: “Puliga yarasha kiyim... Shunday po‘stin edi, shuni olib ber. Jonim yaxshimi, yoningda yarashli bo‘lib yurayin”. Bu Jamilaning sof muhabbati bilan Nozlining moddiyatga asoslangan “sevgisi” o‘rtasidagi keskin kontrastni yaratadi.

Juginis va To‘tining yo‘ldan ozishi: Odilbekning Juginisga pul berib, qizlarni o‘ziga rom etish usullarini o‘rgatishi, uning axloqsiz ta‘sirini ko‘rsatadi: “Pulning nima keragi bor? Qiz deganga borganda sovg‘a olib borish kerak, kino-

teatrga, kafega, tungi barlarga borganda pul kerak bo‘ladi. Shunday qilib o‘zingga tortmasang bo‘ladimi?” Bu sahna yosh avlodning qanday qilib moddiy boyliklar evaziga ma‘naviyatini yo‘qotishi mumkinligini ko‘rsatadi. Juginis va To‘tining dastlabki axloqiy me‘yorlari asta-sekin buzila boshlaydi.

Musiqiy drama kulminatsiyasi ya‘ni eng yuqori nuqtasi Jamila Nozlining uyiga kelib, u bilan yuzma-yuz kelganida yuz beradi. Bu sahna asarning eng keskin va ta‘sirli qismi hisoblanadi. Jamila faqat Odilbekni qaytarish emas, balki Nozlining ham insoniylik va vijdonini uyg‘otish maqsadida keladi. Uning so‘zlari Nozlining yuzaki dunyosiga chuqur ma‘naviy zarba beradi.

“Jamila: - U mana bu narsasini unutib qoldiribdi, men olib keldim. U yana bir narsalarni qoldirdi.

Nozli: - Nimani?

Jamila: - Oilasini, eng qadrlil o‘z bolasini qoldirdi. Lekin men uni sizga olib kelib bera olmayman. Siz ham ayolsiz-ku, o‘zingiz o‘ylang. Ona o‘z bolasini

begona odamga bera olarmidi?”.

Jamila: “Siz bularni chin muhabbat halol sevis deb aytasizmi? Har mastlik orasidagi orsiz, iflos lazzatingizni muhabbatga sanaysizmi? Yo‘q, Nozli, senga o‘xshaganlarga muhabbat degan so‘z juda yengil narsa, o‘sha ulug‘ muhabbatni yuzga yopilgan parda qilib sizlar xo‘rlab, ifloslab yuribsizlar... Rostini aytsam, senga muhabbat emas, pul kerak. Muhabbatingizning barchasi pulda, yaxshi turib, yaxshi ichib yeb o‘tishda”.

Jamilaning bu so‘zlari nafaqat Nozlining, balki Odilbekning va shu kechada ishtirok etayotgan To‘ti va Juginislarning ham vijdoniga ta‘sir qiladi. Uning ochiqdan-ochiq haqiqatni aytishi, Nozlining ryumkani yerga urib, “Men endi chidab tura olmayman” deyishi - konfliktning eng yuqori nuqtasini belgilaydi. Bu sahnada Jamilaning ma‘naviy ustunligi, uning haqiqatni yuzaki baxtdan ustun qo‘yishi yaqqol namoyon bo‘ladi. Kulminatsiyadan so‘ng, birinchi bo‘lim yechimga qarab harakatlanadi. Jamilaning so‘zlari natijasida Odilbek, Nozli va Karim sahnada qolib, qolganlar - Juginis, To‘ti va boshqa mehmonlar ularni tark etadi. “Juginis: “Yur To‘ti bizlar rostdan boshqa poyezdga minibmiz. Toza havoga chiqmoqchimiz”. Bu ularning vijdonini uyg‘onganligini va noto‘g‘ri yo‘ldan qaytishga qaror qilganliklarini anglatadi. Odilbek va Nozli esa yolg‘iz qolishadi, bu esa ularning qilmishlarining natijasi.

Asardagi asosiy mavzular vijdon va ma‘naviy uyg‘onish hisoblanadi. Asarning markaziy g‘oyasi vijdonga murojaat qilishdir. Odilbek va Nozli dastlab o‘z vijdoni bilan murosaga kelishgan

bo'lsa-da, Jamilaning so'zlari ularning ichki dunyosida jiddiy o'zgarishlarga sabab bo'ladi. Juginis va To'tining vijdonlari uyg'onib, ma'naviy poklanish yo'liga kirishlari bu mavzuni yanada kuchaytiradi.

Asarda oila qadriyatlariga katta urg'u beradi. Oilaning muqaddasligi va uning jamiyatdagi o'rni muhim o'rin tutadi. Odilbekning oilani tark etishi va Jamilaning uni saqlab qolish uchun kurashi oilaning qadr-qimmatini ochirib beradi. Ayolning kuchi va fidoiyligi hayotiy voqealarni tasvirlab beradi. Jamila obrazi o'z oilasi va qadriyatlari uchun kurashadigan, qiyinchiliklarga qaramay sindirilmaydigan kuchli ayol timsolidir. Uning ma'naviy kuchi, adolatga bo'lgan ishonchi atrofda qilargalarga ham ta'sir o'tkazadi.

"Vijdon" musiqali dramasiining birinchi bo'limi oila, vijdon va ma'naviyat o'rtasidagi konfliktni mohirona tasvirlaydi. Mualliflar nafaqat oilaviy mojarolarni, balki jamiyatdagi ma'naviy qadriyatlar inqirozi va ularni qayta tiklash yo'llarini ham yoritib berishga intilganlar. Dramaning insoniy qadriyatlarni himoya qilishga qaratilgan g'oyasi, badiiy ifoda vositalaridan mahorat bilan foydalanishi uni tomoshabinlar uchun qadrlı va dolzarb asarga aylantiradi.

"Vijdon" musiqali dramasiining ikkinchi qismi, xususan, uchinchi kartina, asarning ma'naviy-axloqiy konfliktini yanada chuqurlashtiradi va qahramonlarning ichki dunyosidagi keskin o'zgarishlarni tasvirlaydi. Bu qism birinchi bo'limdagi voqealar zanjirining mantiqiy davomi bo'lib, vijdon azobi, xiyonatning oqibatları va haqiqiy qadriyatlarning ustuvorligi mavzularini yorqin ochib beradi.

Uchinchi kartina ikkinchi kartinadagi manzara - Nozlining uyida davom etadi. Bu xonadon hali ham yuzaki hayot tarzining, o'yin-kulgu va ichkilikbozlikning maskani.

Ekspozitsiyada daslabki kartina Nozlining zerikishidan shikoyat qilib, telefonda Karim bilan gaplashishi bilan boshlanadi. Uning "Bir o'zim to'rt devorning o'rtasida o'tiribman... hozir shunday ko'ngilsizman. U ishda" degan so'zlari tashqi hashamatga qaramay, uning ichki bo'shlig'ini, ma'naviy qashshoqligini ko'rsatadi. Uning "Boshim ozgina og'rib turibdi" deyishi esa o'tgan kechagi ortiqcha ichkilikbozlikning jismoniy oqibati bo'lsa-da, ramziy ma'noda uning hayot tarzining "og'riqli" ekanligiga ishora. Nozlining Karim bilan "importniy" narsalar haqida gaplashishi uning moddiy narsalarga bo'lgan ehtirosini va baxtni shu narsalarda ko'rishini ta'kidlaydi. Musiqiy parchadagi:

"Xohlasang xohlamasang umr o'tadi,
Yoshlikning lazzatin behuda yuborma,
Bu kunlar kelmasga badar ketadi,

Behuda o'tsa o'kinasan bir payt.
Yeb-ichib kiyinishda bor lazzat,
Muhabbat qizig'i barchasidan o'tar,
Surib davron, sayronlab haz et,

Bu dunyo bir kuni o'tar-da ketar" satrlar Nozlining falsafasini ochib beradi - faqat hozirgi lahzadan yuzaki rohatlanish, kelajak va ma'naviy oqibatlar haqida o'ylamaslik.

Asarda konfliktning rivojlanishi qahramonlarning quyidagi harakatlarida o'z aksini topadi: To'tining ma'naviy uyg'onishi: Eshik taqillaydi va To'ti kirib keladi. Nozlining To'tiga "hozir sening bilan ellik grammdan tashlab yuboramiz... boshim o'z o'rnida emas" degan taklifi To'tining keskin "Rahmat men ichmayman" javobi bilan to'qnashadi. Bu To'tining o'zgarganini darhol ko'rsatadi. Nozli To'tining tashqi qiyofasidagi o'zgarishlarga - manikyur, bo'yoqsiz lablar, oddiy kiyim - e'tibor berib, uning "kelin bo'lmoqchi"ligini so'raydi. To'ti esa "Men u yasama baxtdan qo'l uzdim" deb javob beradi. Uning "Juginis yuragimni egallab muhabbatimni uyg'otdi. Men o'z baxtimni topdim. Ko'zim endi ochildi. Chin muhabbatning nima ekanini endi bildim" deb ta'riflashi To'tining ma'naviy transformatsiyasini tasdiqlaydi. U kran haydovchisi bo'lish istagini bildirishi, mehnat va halollikni tanlaganini ko'rsatadi. Nozli esa buni masxara qilib, "Sen aqldan ozgan ekansan. Umr odamga bir marta beriladi, uni qiziqarli va tomosha bilan o'tkazish kerak" deydi.

Vijdonsizlik va oqibatlar: To'tining asl maqsadi pulni qaytarib olish va Juginisning ustidan qo'zg'atilgan jinoyatni to'xtatishga Nozlining yordamini so'rash edi. To'ti Nozliga Odilbek bilan birga Juginisdan 100 000 000 so'mlik hujjatga mast qilib qo'l qo'ydirganliklarini aytadi. Nozli bu haqda bilmasligini da'vo qilsa ham, To'ti uning bu jinoyatga aloqadorligini yuziga soladi: "Kiygan po'stinlaring, kundalik huzur-halovat kechalaring, qiziqarli turmushlaring uchun Juginis hisob berishi kerakmi?" To'ti Nozlining vijdonsizligini, faqat o'z boshining omonligini o'ylayotganini fosh etadi: "Senda mehribon yurak, odamgarchilik belgisidan hech narsa qolmabdi. O'z qora boshlaringizning omonligini o'ylaysiz. Ammo boshqalarni chuqur o'yga solib, halol odamlarni bulg'agingiz keladi". To'tining "Agar Juginisga bir narsa bo'la qolsa, meni ayaydi deb o'ylama. Odilbek ikkingizning yuz pardalaringizni yirtib tashlayman. Kim ekanligingizni tanitaman. Tushundingmi?" degan tahdidi, adolatga bo'lgan ishonchining qanchalik kuchli ekanini ko'rsatadi. Bu esa Nozliga qattiq zarba beradi.

Oyxonning xaloskorligi: Oyxon Odilbekka to'g'ri yo'lni ko'rsatishga harakat qilib, Jamilaning muvaffaqiyatlarini aytadi va uni o'z oilasiga qaytishga undaydi: "Adashganning aybi yo'q, qaytib uyingni topgandan so'ng. O'z bolangga, o'z uyingga qaytsang bo'lmaydimi". Odilbekning "Vaqtim bo'lmadi" deb javob berishi va bolani rad etishi uning tubanlashganligini ko'rsatadi. Oyxon Odilbekni "Quzg'un" deb atashi va "Men sening opang emasman, tiling kesilgur" deya uning yuziga qaramasligi uning axloqiy hukmini beradi. Oyxonning qahr-g'azabi va uning kuchli so'zlari Odilbekning ichki dunyosida o'zgarishlarga turtki bo'ladi.

Asar kulminatsiya nuqtasi: Kartina so'nggida Odilbek va Nozli Karim bilan ichkilik ichib, yuzaki hayotdan "lazzat" olayotgan bir paytda, Odilbekning telefon qo'ng'irog'i keladi. U Juginisning o'zini osib qo'yganini eshitadi.

Odilbek: "Nozli, Juginis o'zini o'zi osibdi."

Nozli: (Hayratlanib) "Qanday?"

Odilbek: (Nima bo'layotganini endi tushunib) "Ha juxa. (ularga qarab yuradi, stolga kelib vinodan quyib, ichib yuborib vazmin) Yo'qol! Yo'qol deya! (Nozli Odilbekka vahimani qaraydi.)" Bu sahna asarning birinchi bo'limidagi eng keskin nuqtadir. Juginisning o'limi, uning vijdon azobi va adolatsizlikka chiday olmaganligining oqibati bo'lib, Odilbek va Nozlining vijdotsiz qilmishlarining bevosita natijasidir. Odilbekning vahima bilan "Yo'qol!" deb baqirishi uning ichki dunyosidagi dahshatli uyg'onishni, vijdon azobining kuchini ko'rsatadi. Nozlining vahimani qarashi esa uning ham dahshatga tushganini anglatadi. Bu lahza, o'yin-kulgu va hashamatga to'la yuzaki hayotning orqasida yotgan qorong'ulikni, qahramonlarning jinoyatining og'irligini yorqin tasvirlaydi.

Uchinchi kartina Juginisning o'limi bilan yakunlanadi, bu esa Odilbek va Nozlining yuzaki hayotining butunlay barbod bo'lishi ramzidir. Garchi dramaning birinchi bo'limi shu bilan tugasa ham, bu voqea ularning kelajakdagi taqdiriga, ayniqsa Odilbekning keyingi harakatlariga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Juginisning o'limi ular uchun qochib bo'lmas haqiqatga aylangan vijdon azobining boshlanishi bo'lib xizmat qiladi. Bu yakun, adolatsizlik va vijdotsizlikning qanday og'ir oqibatlariga olib kelishini ko'rsatadi va tomoshabinni keyingi bo'limda qahramonlar qanday javobgarlikka tortilishi, ularning qanday o'zgarishi haqida o'ylashga undaydi. Drama insoniy qadriyatlarni oyoqosti qilishning shafqatsiz oqibatlarini ko'rsatib, yuksak ma'naviyat va adolatning ustuvorligini ta'kidlaydi.

"Vijdon" musiqali dramasi uchun uchinchil kartinasi konfliktning yanada chuqurlashuvi, qahramonlar xarakteridagi keskin o'zgarishlar va vijdotsizlikning og'ir oqibatlarini mahorat bilan tasvirlaydi. To'ti va Oyxonning so'zlari orqali halollik va ma'naviyatning ulug'vorligi ko'rsatilsa, Nozli va Odilbekning harakatlari yuzaki hayotning bo'shligi va uning fojialarini ochib beradi. Juginisning o'limi - bu, asarning asosiy g'oyasini, ya'ni vijdonning inson hayotidagi eng oliy mezon ekanligini tasdiqlovchi dramatik nuqta.

"Vijdon" musiqali dramasi uchun uchinchil akti, xususan, to'rtinchil ko'rinish, asarning yakuniy nuqtasi bo'lib, qahramonlarning taqdirini hal qiladi va dramaning asosiy g'oyasini to'liq ochib beradi. Bu sahna vijdonning g'alabasi, ma'naviy poklanish va hayotning haqiqiy qadriyatlarini haqidagi umumiy xulosani taqdim etadi. To'rtinchil ko'rinish birinchi kartinadagi ko'rinish - Jamilaning uyida boshlanadi, bu esa boshlanish nuqtasiga qaytish, ammo yangi ma'no bilan qaytish ramzidir. Sahna Jamilaning o'g'li Ahmadjonning tug'ilgan kuni tantanasi uchun qilinayotgan tayyorgarliklar bilan boshlanadi.

Jamila o'zining hayotiy yutuqlaridan quvonib, stolga vino qo'yadi va Ahmadjon uchun sovg'ani (Oyxonning sovg'asi - R.A.) o'qiydi. Uning "Qimmatli Ahmadjonga! (kuladi takrorlab) xuddi katta odamday ko'rib yozadi-ya! Ukam, sen ham uchga chiqib qolding..." degan so'zlari Jamilaning yangi hayotga bo'lgan umidini, onalik baxtini his qilishini ko'rsatadi. Uning stolni o'z yaqinlari - Sobir, Mariya va Kenes (ular kelmasligidan xabar topgan bo'lsa-da) uchun tayyorlashi, oila va do'stlikning uning hayotidagi muhim o'rnini ko'rsatadi. Odilbekning suratini olib kelib, avval uni stolga qo'ymoqchi bo'lishi, ammo keyin "Yo'q, sen bu yerda o'tirmaysan Odilbek. Ikki yildan beri bolangning tug'ilgan kunini ham unutding" deb uni chetga surib qo'yishi, Jamilaning unga bo'lgan umidining so'ngani, ammo hali ham xotiralar bilan kurashayotganini ko'rsatadi. Jamilaning qo'shig'i:

"Qirli so'qmoq yo'llaring bor buralib,

Muhabbatning to'riga men o'ralgan.

Uch yil bo'ldi suyukli yor ketgali,

Chekkani nolam yetmadimi hali unga" - uning ichki kechinmalarini, sog'inch va armonini ifodalaydi. Shuningdek, "Uyg'onganimga xursandman" iborasi Jamilaning yorqin kelajakka intilayotganini ko'rsatadi.

Konfliktning rivojlanishida Jamilaning yutuqlari va qat'iyati muhim ahamiyat kasb etadi. Sobirning kirib kelishi va Jamilaning "Ahmadjonning tug'ilgan kuni bilan tabriklayman" deyishi, o'z sovg'alarini berishi

ularning do'stligini mustahkamlaydi. Sobir Jamilaning "5" bahoga institutni bitirganligini va davlat stipendiyasi olganini aytib, uni ilmga qaytishga undaydi. Jamilaning avvaliga o'qishni tashlashga qaror qilgani, ammo Sobirning "qirqi o'tib biri qolganda o'qishni tashlab ilmni savdoga almashtirish xiyonat emasmi?" degan so'zlari uning fikrini o'zgartiradi. Bu Jamila xarakterining yuksakligi, uning ilm va ma'rifatga bo'lgan hurmatini ko'rsatadi.

Odilbekning sudlanishi xabari: Oyxonning kirib kelishi va Odilbekning sudlanayotganini aytishi ("Bugun uni sudlamoqchi") konfliktni yangi bosqichga olib chiqadi. Jamilaning dastlabki reaksiyasi - "Mening Ahmadjonimning otasinimi? Yo'q, men sudga borishim kerak... Balki mening yordamim kerak bo'lar!" - uning ichki ma'naviy pokligini, hatto xoin eriga nisbatan ham insoniylik va rahm-shafqat hissini saqlab qolganini ko'rsatadi. Uning "Uning gunohi yo'q, adashgan, aldangan deyman" deyishi, uning kechiruvchanligini, biroq bu hali so'nggi qaror emasligini ham bildiradi. Biroq, Oyxonning uni to'xtatib, "Soddadil. Bag'ringdan qaytishing tez bo'lar" degan so'zlari, Jamilaning bu harakati oddiy soddalik emas, balki chuqur insoniy his-tuyg'ularning namoyoni ekanligini ta'kidlaydi.

Sobirning muhabbati: Jamila sudga ketishi bilan Sobirning yig'lab, Jamilaga bo'lgan muhabbatini duzda dutor chertib ifodalashi ("Muhabbatning og'ir toshini orqalab, Hali yurman boshqani sevsang ham jonim. Yurak o't alangasi yonadi lovlab, Shunda ham hech narsa sezmayсан also") tomoshabinga uning sadoqati va Jamilaga bo'lgan samimiy hislarini yetkazadi. Oyxonning "Jamilani yaxshi ko'rasanmi?" degan savoliga Sobirning "- Sevaman..." degan javobi uning sevgisining chuqurligini ko'rsatadi. Sobirning "Jamila mening yuragimning yorug' yulduzi, undan boshqa hech bir ayol ko'ksimga quyosh tegib, gul o'stira olmaydi. Men yuragim orzu qilgan muhabbatimni kutaman, umrim tugaguncha kutaman" degan so'zlari uning halol va sadoqatli muhabbatining yorqin timsolidir.

Asar kulminatsiyasida Jamilaning sudga borib, qisqa vaqt ichida qaytishi ("Sud keyinga qoldirildi") dramaning keskinligini oshiradi. Sobirning Jamilaga o'z muhabbatini ochmoqchi bo'lishi ("Jamila, men sizga bir gap aytmoqchi edim...") va Jamilaning uning gapini bo'lib, "Aytmay qo'ya qol Sobir? Meni sevishingni sezib yuribman... Lekin shu kungacha boshqasini o'ylab keldim" deb javob berishi, munosabatlardagi yangi keskinlikni yaratadi. Sobirning "Meni faqat achinganingdan yaxshi ko'rganing yetarli emas. Ikki yurak tori bir ovoz bermasa, birga urmasa unday turmushdan ne ma'no bo'ladi... Chin

muhabbatingiz uyg'onguncha, menga atalgan yuragingizning bahori kelib guli ochilguncha kutaman. Yasama muhabbat bilan yasangim kelmaydi Jamila" degan so'zlari uning muhabbatining chinakamligini va yasama baxtga rozi emasligini ta'kidlaydi. Bu, Sobirning ma'naviy jihatdan Jamilaga loyiq ekanligini ko'rsatuvchi muhim lahzadir.

Musiqiy dramada yechim (pyesa yakuni) quyidagicha beriladi: Odilbekning qaytishi va Jamilaning rad etishi: Manzaraning asosiy kulminatsiyasi Odilbekning Jamilaning uyiga qaytib kelishi va o'z xatolarini tan olishidir. U Jamila oldida tiz cho'kib, "Jamila, qoqilgan odamga qo'l berib, yordam berish har kimning burchi emasmi? Yaxshi meni kechirmay qo'ya qol, lekin ana bola uchun kechirmaysanmi?" deb yig'lab yalinadi. Odilbek o'zining Nozli tomonidan aldanganligini ("U mening hayotimni zulmatga aylantirib, shunday ahvolga tushirdi") va Karimning ham jinoyatda ayblanayotganini aytadi. Jamila uning barcha gaplarini rad etib, "Sen qaysi yuz bilan kelding. Achinadi, kechiradi degan hayol bilanmi? Yo'q, Adilbek, sen meni bolam bilan tashlab ketib, ko'z yoshlarimizni to'kib, yuragimizni qonga bo'yading, ortimizdan birorta xabar olmading... Sen esa odamga o'xshagan soyasan. Endi chiq uydan" deya uni uyidan haydaydi. Uning "Hozir ham sen puxtalik bilan aldab turibsan, o'zingga qara, ko'zingda yosh yo'qku. Sening nima uchun bu uyga kelganingga endi tushundim. Panalashga joy topolmay kelib turibsan. Yo'q, u o'ying bo'lmaydi. Ket!" degan so'zlari Jamilaning naqadar aqlli, o'tkir zehni va qat'iyatli ekanligini, aldovga uchmasligini ko'rsatadi. Bu, Odilbekning ichki o'zgarishi samimiy emas, balki faqat qiyin vaziyatga tushib qolgani uchun sodir bo'lganini ifodalaydi.

Odilbek ketganidan so'ng, Sobir Jamilaga Juginisning tergovdan oqlanib chiqqanini va To'ti bilan birga uni tabriklashga kelayotganini xabar qiladi. Bu, asardagi adolatning qaror topishi va yaxshilikning g'alaba qozonishiga ishora. Dramaning yakuniy sahnasi Jamilaning Sobir bilan Ahmadjonning tug'ilgan kunini nishonlashga tayyorlanishi, Sobirning uni institutni bitirganligi bilan tabriklashi va nihoyat, Odilbekning "Jamila!" degan ovozini eshitib, Jamilaning "Odilbek! Odilbek!" deb tashqariga yugurib chiqib ketishi bilan yakunlanadi. Garchi Jamila Odilbekni tashqariga chiqib chaqirsa-da, bu uning uni kechirganini anglatmaydi, balki dramaning ochiq yakuni, tomoshabinning o'z xulosasini chiqarishiga imkon beradi. Ehtimol, Jamila hali ham insoniylikdan kelib chiqib, uning holidan xabar olishga yugurgan, yoki uning

ahvolini bilish uchun chiqqan. Asar Odilbekning yig'layotganiga qaramay, uning soxta pushaymonligini ko'rsatganligi sababli, Jamila uni kechirgan deb aytish qiyin. Ammo uning chiqib ketishi, asarga chuqur ma'no beradi.

Xulosa qilib aytganda "Vijdon" musiqali dramasi insoniy qadriyatlar, vijdon azobi, oilaviy munosabatlar va moddiy boyliklarga berilishning oqibatlarini kabi dolzarb mavzularni chuqur tahlil etadi. Asar tomoshabinni chuqur fikrlashga undaydi va ma'naviy tanlovlarni oldida turgan insonni ko'rsatadi.

Vijdonning g'alabasi: Asarning asosiy g'oyasi - vijdonning so'zsiz hukmronligi va uning inson hayotidagi eng oliy mezon ekanligi. Odilbek

va Nozlining yuzaki baxt ortidan quvishi ularni oxir-oqibat tubanlikka, yolg'izlikka va vijdon azobiga olib keladi. Aksincha, Jamila, Sabir, To'ti va Oyxon kabi qahramonlar o'zlarining ma'naviy qadriyatlarini, halollik va do'stlikka bo'lgan sadoqatlari tufayli baxt va tinchlik topadilar. Juginisning oqlanishi ham adolatning qaror topishi va vijdonning g'alabasi ramzi.

"Vijdon" musiqali dramasi chuqur ma'no va ta'sirchan ijroga ega bo'lib, tomoshabinni o'zining ichki dunyosiga nazar solishga, hayotiy qadriyatlarni qayta ko'rib chiqishga undaydi. Ushbu asar o'zining dolzarb mavzulari, yorqin obrazlari va dramatik yechimi bilan ma'naviy-axloqiy yo'nalishdagi muhim pyesa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. "Vijdon" musiqali dramasi pyesa qolyozmasi.
2. Ayubetov Q. Qaraqalpaq sovet dramaturgiyasini tariyxinan ocherkleri.- Nókis: "Qaraqalpaq mámleket baspası", 1963.
3. Bayandiyev T. Karakalpakskiy teatr. – Tashkent: "Fan", 1971.
4. Bayandiyev T. Qoraqalpoq teatri tarixi. – Toshkent: "Fan va texnologiyalar markazi", 2011.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada qoraqalpoq musiqali dramasi san'atining o'ziga xos xususiyatlari, xususan, unda hayotiy voqealarning badiiy ifodalanishi "Vijdon" musiqali dramasi misolida tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье на примере музыкальной драмы "Виждон" проанализированы особенности искусства каракалпакской музыкальной драмы, в частности, художественное изображение в ней жизненных событий.

SUMMARY. In this article, the specific features of the art of Karakalpak musical drama, in particular, the artistic expression of life events in it, are analyzed using the example of the musical drama "Vijdon".

ШЫҒЫС АЛЫМЛАРЫНЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ ЕМЛЕҰ ХАҚҚЫНДАҒЫ КӨЗҚАРАСЛАРЫ

Балтаниязов Сарсенбай Айтмуратович – профессор

Ўзбекистан мамлекетлик көркем өнер ҳам мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: табобат, мусиқа, оҳанг, руҳий таъсир, аллома, шифо, анъана, куй кўшиқ.

Ключевые слова: Медицина, музыка, тон, душевное воздействие, мыслитель, лечения, традиция, песня.

Key words: medicine, music, scholar, tradition, harmony, emotional influence, recovery, melody song.

Шығыс медицинасында тәуиплер наўқасларды дәрилик өсимликлер, хайўан ағзалары, түрли минераллар хәм де шыпалы суўлар, дузлар менен емлеў усылларынан кең пайдаланған. Тәуиплер емлеў дәрилериниң тәбийийлиги, зыянсызлығы хәм басқа кеселликлерди қозғамаўына үлкен итибар қаратқан. Бирақ, инсанда физикалық кеселликлер менен бир қатарда руўхий, ақый кеселликлер де гүзетилген, бундай кеселликлерди емлеўде шығыс медицинасы ўәкиллери музикадан кең пайдаланған.

Әйемги заманлардан берли тәуиплер наўқасларды музика, қосық, аяқ ойынлары

менен емлеп келген. Бундай усыл тек ғана бизде емес, ал барлық халықлар медицинасында бар. Мәселен, әйемги Мысыр тәуиплери наўқасларды сес жәрдемінде емлеў бойынша жақсы нәтийжелерге ерискен. Қытайлы тәуиплер болса наўқастың кеселлигине қарап оларға музикалық терапияның бирден-бир дәри-дәрманы нама-қосықлардан пайдаланыўды усыныс еткен [6]. Усы жерде хәр бир миллеттиң дүнья көз қарасы, менталитети, диний хәм әдеп-икрамлылық қәдириятлары және хожалық турмыс тәризи тийкарында өзиниң миллий музикасы қәлиплесетуғынын атап өтиў

орынлы. Географиялық, этникалық хэм басқа факторлар тэсиринде жергиликли музыка, яғный фольклор сол халықлардың дүнья көз қарасы хэм сезимлерине қарап, хэр түрли болып қэлиплеседи. Солай екен, миллий музыка сол халықтың дүнья көз қарасын, турмыс тэризин, тилеклерин билдириўши көрсетиўши қурал болып есапланады.

Өзелден шығыста музыкалық билим хэм оның ийелери қэдиленип келген. Барлық билимлендириў мәкемелеринде басқа пәнлер қатарында музыка тэлими де оқытылған. Сол себепли шығыс алымлары музыкалық билимге ийе болып, айырым саз эсбапларын шертиўди үйренген билген. Олар өз шығармаларында музыка хэм оның сыйқырлы дүнясын хэм айырым шыпа бериўши қэсийетлери хакқында тоқтап өткен.

Ибн Сино, Абдурахман Жамий, Алишер Наўайы хэм басқалардың шығармаларын анализлер екенбиз, усы шығармаларда музыка илими хэм оның шыпалы қэсийетлери хакқында толық мағлыўмат берилгенлигине гүўа болыўымиз мүмкин. Шығыс медицинасы дәстүрлерин илимий жақтан тийкарлап берген Абу Али Ибн Сино (980-1037) музыкаға тийисли бес шығарма жазған [3:134]. Дереклерге қарағанда алымның жаслығынан-ақ музыка менен турақлы шуғылланғанлығы атап өтиледі. Абу Али Ибн Сино музыканың инсанға тэсири, жағымлы яки жағымсызлығы, музыка сести еситилгенде лэззетлениў яки жек көриўшилиқ сыяқлы сезимлердің пайда болыўына итибар қаратады. Бундай жағдайлар инсанның тэбиятынан келип шыққан халда оның ден саўлығына унамлы ямаса унамсыз тэсир өткериўи мүмкин екенлигин атап өтеди.

Ибн Сино медицинада музыкадан пайдаланыўға байланыслы көз қарасларын "Тиб қонунлари," "Китоб аш-шифо" сыяқлы шығармаларында алға сүрген. Соның ишинде: "баланың темпераментин күшейтиў ушын еки нэрсени қолланыў керек. Бири баланы эсте тербеў, екиншиси, оны уйкылатыў ушын айтыў әдетке айланған музыка хэм хэйийи айтыў. Усы екеўине қарап баланың денеси менен дене тэрбиясына, руўхы менен музыкаға болған таланты пайда болады" дейди [9].

Хэйийи айтыў инсанның жүрек соғыўын (пульс) уд сазын сазлаў менен салыстырып үйреткен [2:138]. Пульстиң музыка тембри хэм ритмине сэйкеслигин төмендегише түсиндирип өткен: "Сен соны жақсы билиўиң керек, пульсте тэбийий нэзик музыка ырғағы жэмленген. Музыка көркем өнериндеги сеслердің қосылыўы, кеселликтиң өткир дәўири хэм аўырлық дәрежесиниң

сэйкеслигин сәўлелендиреди хэм бул ритмлер арасындағы ўақытты белгилейди" [5:109]. "Киобаш-шифо" шығармасының музыкаға бағышланған белиминде де бул туўралы сөз етип, "Сезиў ағзаларына тэсир ететуғын нэрселерден бири сес болып, ол өзине тән жағымлығы менен ажыралып турады. Инсан қэлби хэр бир жағымлы намадан тынышлық алады" делинеди хэм наўқас өз минезинен келип шығып өзине сэйкес музыка хэм ырғақты таңлаўи кереклигин аңлатады.

Демек, биз музыка еситкенимизде барлық дене ағзаларымызда хэм руўхыятымызда өзгерис жүз береді хэм музыканын руўхы хэм денеге сэйкес келиўи кеселликлерден азат етеди. Ибн Сино өз дәўириниң жетик тэўиби болыўи менен бирге музыкалық билимнен де жақсы хабардар болғанлығын оның шығармаларын бахалаў арқалы билип алыў мүмкин. Илимпаз музыканы медицинаға тек емлеў усылы сыпатында енгизип қоймастан, ал айырым медициналық процеслерди басқаларға түсиндириў ушын да музыкалық билимлерден кең пайдаланған.

Музыканың инсанға тек ғана эстетикалық заўық бериўи емес, ал руўхый жағдайға тэсирин де ашып бериўге хэрекет еткен алымлардан бири Ал-Киндий еди. Оның пикиринше, музыка инсан руўхына тэсир етиўши дәри-дэрмак. Дереклерде Ал-Киндий бир сәўдегердің шал болып қалған баласын уд эсбабынан таралған нама арқалы емлегени хакқында мағлыўматлар ушырайды [8]. Екинши деректе Дарвеш Али Чангидиң чанг эсбабы музыкасы менен наўқасты емлегенлиги келтирилген [10].

Орта эсирлерде жасап өткен және бир алым Әлийшер Наўайы (1441-1501) өзиниң "Мажолисун нафоис" шығармасында музыканың хэм көркем өнердің жанландырыўшы, шыпа бериўши хэм тынышландырыўшы тэсирин ашып берген. Оның өзи де тиккелей музыка илиминен хабардар болып, музыканың инсан санасына хэм руўхыйлығына болған тэсирин жақсы аңлаған. Абдурауф Фитрат өзиниң "Өзбек классик музыкасы хэм оның тарийхы" китабында Наўайының музыка илимин Хожа Юсуф Бурхан исмли белгили музыкант алымнан үйренгени, музыка теориясы хэм эмелиятын жақсы билгенлигин жазады [4]. Наўайы инсан өмиринде музыканың орны хэм оның тэсири сыяқлы мәселелерге үлкен итибар береді. Музыка хэм медицина илиминен хабардар болған алым инсанларды емлеўде нама хэм ырғақтың орны шексиз екенин шығармаларында көриўимиз мүмкин.

Наўайы устазы Абдурахман Жамийден (1414-1492) музыка ҳаққында шығарма жазыўды өтиниш еткен. Соннан кейин Жәмий "Рисолайи мусикий" шығармасын дөреткен. Шығармада алым музыкаға инсан хэм тәбият арасындағы бирликти белгилеўши фактор сыпатында қарайды хэм шығармасының ақырында халықтың уллы мийрасы "Шашмақом"ның инсан руўхиятына болған тәсири ҳаққында тоқтап өткен [7]. Оған муўапық, "Шашмақом"дағы хәр бир мақам инсанның физикалық (батырлық, қуўат, күш) хэм руўхый (қуўаныш, қайғы) халатын тең салмақлылықта услайды. Бул болса дене хэм руўхый саламатлығына тиккелей тәсир етеди. Буннан тысқары Кайковус (1021-1098), Махмудал-Ширазий (1236-1310), Мухаммед ал-Амулий хэм басқалар музыканың шыпа бериўши қәсийетке ийе екенлигине, шебер сазенде қолында адам руўхына, дәртинде даўа болыў менен бирге, минез-қулқын жақсы тәрәпке өзгерте алыўына итибар қаратқан [1].

Шығыс данышпанлары өз көзқарасларында музыканы адамлардың

руўхый дүнясын хэм руўхый көринисин емлеў факторы сыпатында алға сүрген. Шығыс медицинасында кеселликлер үлкен еки топарға ажыратылады: руўхый хэм ақый кеселликлер хэм де физикалық кеселликлер. Шығыс данышпанлары хәтте физикалық кеселликлерди емлеўде де бирлемши хәрәкет сыпатында наўқастың руўхый әлемин дүзетиў зәрүр деген. Бүгинги күнде заманағой медицинада тек ғана руўхый кеселликлер емес, ал қурамалы операцияларды әмелге асырыўда да музыка қолланылмақта. Дүньяның раўажланған мәмлекетлеринде "музыкалық терапия" курслары шөлкемлестирилген. Демек, орта әсир Шығыс данышпанлары өз излениўлеринде музыканың шыпалы қәсийетлери хэм де инсан руўхиятын емлеўде теңсиз дерек екенлиги ҳаққында баҳалы мағлыўматларды қолға киргизген. Бүгинги күнде болса бул көзқараслар тек ғана жәхән музыкасы жетискенлиги емес, бәлким шығыс медицинасы дәстүрлериниң өзине тән системасы сыпатында дүнья мәдениатында өз орнына ийе болды.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Арипов Т. Ибн Сино ва унинг мусикашуносликка оид асарлари // "Ибн Сино тәлимоти тараққийетида" мавзусидаги ВИИ халқаро анжуман тезислари. Бухара. 2013-жыл.
  2. Ирисов А. Абу Али Ибн Сино ҳаёти ва ижодий мероси. Ташкент. 1980-жыл.
  3. Мустафоев Ш. Шоир саъатшунослар нигоҳида // Зарафшон. Но 19. 11-февраль 2016-жыл.
  4. Разиқова И., Өталов Қ., Ёрматова Ш. Абу Али ибн Сино асарларида беморларни даволашда мизож ва пульснинг аҳамияти // "Ибн Сино тәлимоти фан тараққийетида" мавзусидаги ВИ халқаро анжуман тезислари. Бухара. 2011-ж.
  5. Розийева З. Музыка - мың дәртиң еми // Қашқадәрия. Но 136. 10-ноябрь 2015-жыл.
  6. Шамсиев П. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий. Ташкент. 1966-ж.
  7. Феруза Аскар. Музыка хэм инсан мәнәўияты. Т.2000. 12-бет.
  8. Абу Али Ибн Сино. Медицина низамлары. Том I. Т. 1993. 75-бет.
- Рашидова Д. Дарवेशали Чангий // Совет Ўзбекистони. 1978. Но 10. 18-19-бетлер.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада ўрта асир шарҳ алломаларининг мусика ёрдамида ҳасталиқларни даволаш борасида даволаш қарашлари келтирилган. Хусусан муаллиф Ибн Синонинг табобатда мусиканинг тутган ўрни ва аҳамияти ҳақидаги фикирларини тадқиқ этган. Шу билан биргалиқда бошқа халқларнинг ҳам мусикий даволашга доир қарашлари келтирилган.

РЕЗЮМЕ. В этом сатье дано изгляды мыслителей востока в средневековье, которые, упопянули, про лечение с помью музыка. В особенности автор исследовал мнение Ибн Сино про роль. и важность музыки в лечении. Вмести с этим приведено взгляды других народов лечение болезней с помощам музыки.

SUMMARY. In this article eastern scholars mentioned about the ideas that eastern scholars treated different illnesses with the help of music. Precisely the author investigated Ibn Sino's opinions about the role and importance of music in medicine. Besides there was mentioned the ideas of other nations related to musical treatment.

NÁPES HÁM SHÍNJÍR NÁPES USÍLLARÍ

A.K.Bekpolatova – docent

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanch soʻzlar: vokal-xor ijrochiligi, nafas olish texnikasi, diafragma, zanjir usulida nafas, xor jamoasi, nafasni boshqarish, mashqlar, ovozni nazorat qilish, nafas va tovush, nafas turlari.

Ключевые слова: вокально-хоровое исполнительство, техника дыхания, диафрагмальное дыхание, цепное дыхание, хоровой коллектив, контроль дыхания, упражнения, контроль звука, дыхание и голос, виды дыхания.

Key words: vocal-choral performance, breathing technique, diaphragmatic breathing, chain breathing, choir ensemble, breath control, exercises, voice regulation, breathing and sound, types of breathing.

Biz bilemiz, insan dem alıw aǵzaları arqalı dem alıp, dawıs apparatı járdemi menen dawıs shıǵaradı. Artikulyaciya apparatı járdeminde sóyleydi hám qosıq aytadı.

Xor jámáatı atqarıwshılıǵında dem alıw tiykarǵı roldi atqaradı. Demek dem alıw vokal-xor texnikasınıń eń zárúr elementleri bolıp tabıladı. Ol dawıstıń rawajlanıp barıwında fundament wazıypasın atqaradı. Qosıq aytqan waqıtta nápes tez alınıp, ásten shıǵarıladi. Demek qosıq aytqan waqıttaǵı dem alıw menen sóylegendegi dem alıwdıń bir-birinen parqı bar.

Dem alıw ádette úsh túrge bólinedi: birinshisi, joqarı kókrekte, yaǵnıy dem alıw kókrektiń joqarǵı bóleginde iyinnen dem alıw. (klyuchichnoe-iyinnen). Dem alıwdıń bul túri qáwipli bolıp, vokal-xor atqarıwshılıǵında ulıwma paydalanılmaydı. Ekinshi túri kórek-qarın (orta qabırǵa-qaptalǵa). Úshinshi túri, aralas (páski qabırǵa-diafragma yamasa kosto-abdaminal).

Xor jámáatı atqarıwshılıǵında nápes tómengi qabırǵa-diafragma usılınan paydalanıladı. Bunı jámáatke jaqsılap túsindirip, keyin kórsetip beriw kerek boladı. Bul usılda dem alǵanıwızda qaptalı eki sheti hám tómengi qabırǵalar keńeyedi Dem alıw waqtında kórek qápesi kóterilmewi kerek. Úlken tájiriybege iye qosıqshılarda kókrektiń joqarı bóleginde dem alıw ulıwma ushıraspaydı. Olar tek ǵana tómengi diafragmaǵa dem alıp, qarınnıń tómengi bólegin ǵana háreketke keltiredi. Dem alıwdı únemli etip sarıplaw qosıqshınıń kóp jıllıq tájiriybesine, sheberligine baylanıslı boladı. Dem, murın hám awız benen bir waqıtın ózinde alınıwı kerek. Shinıǵıwlar hám sabaq barısında dem alıwdı úyreniw yaǵnıy qollardı qaptalǵa, eki shetke qoyǵan halda dem alıwdı baqlap barıw, qollardı qabırǵanıń tómenine, qaptal tárepke hám qarın boslıǵınıń aldǵa, al qabırǵalardıń qaptal tárepke keńeyiwın baqlap barıw jaqsı nátiyje beredi. Xor sabaqlarında diriyordıń qol háreketlerine qarap bir tegis demdi alıp, hám asıqpastan shıǵarıwdı úyreniwde júdá maqul boladı. Nápes shıǵarmanıń tempine, ǵaplerdiń úlken kishiligine qarap bir tegis, tez, jeńil hám

tereń alınadı. Demek nápes alıwda moyınıń durıs, gewdeniń erkin halda turıwına, iyinlerdiń kóterilmey, demniń diafragmaǵa alınıwına úlken itibar qaratıw zárúr esaplanadı.

Dem alınıp belgili bir qısqa waqıtqa shekem uslap turıladı hám shıǵarıla baslaydı. Dem alıw tamamlanǵanda qosıqtı aytıp baslaw kerek boladı. Dem alıw qosıqtı aytıwǵa tayarlanıw bolıp esaplanadı. Dem shıǵarıw qosıqtı aytıp baslawǵa sáykes, yaǵnıy tuwrı keledi.

Qosıq aytqan waqıtta demdi júdá kóp alıwǵa bolmaydı, sebebi dawıs sharshap, tınıq taza shıqpwı múmkin. Demdi únemlep sarıplaw kerek. Bunnan basqa artıqsha alınǵan hawa dawıs perdelerin sıǵıw nátiyjesinde dawısta detonaciya payda bolıwı múmkin. (detonaciya-bul dawıstıń páseyiwi degendi bildiredi). Dem ǵaplerdiń sońında hám taza ǵaptıń basında alınadı. Dem alıw belgisi partiturada “√” belgi menen belgilenedi. Sózdıń ortasında dem alıwǵa bolmaydı, bul múmkin emes.

Shınjir usılında dem alıw

Biz jaqsı bilemiz, shıǵarmanı bir dem menen basınan aqırına shekem atqarıw múmkin emes. Sol sebepli xor atqarıwshılıǵında júdá kóp ushırasatuǵın demniń jáne bir túri shınjir usılında dem alıw bolıp tabıladı. Kóp dawıslı iri shıǵarmalardı atqarǵan waqıtta qosıq úziliske túspewi ushin qosıqshılar demdi bir waqıtta emes, gezek penen alıwı maqsetke muwapıq boladı. Yaǵnıy bir qosıqshı dem alǵanda qasındaǵı ekinshi partiyanıń qosıqshısı atqarıwdı sozıp dawam ettiriwi múmkin. Sol waqıtta aldınǵı qosıqshı demin durıslap, basqalardan ajıralmaǵan halda partiyaga qosılıp ketedi. Sonnan soń partiyadaǵı ekinshi, úshinshi qosıqshılarda usınday jol menen dawam etip keteberedi. Nátiyjede shıǵarma úzliksiz tolıq atqarıladi. Bunday atqarıwdı shınjir usılındaǵı yamasa úlesip alınatuǵın dem dep atasaqta boladı. Shınjir usılındaǵı kónlikpelerdi payda etiw ushin garmonik shinıǵıwlardan major, minor ses qatarlarınan paydalanıp aytqan jaqsı nátiyje beredi.

Demek, xor atqarıwshılıǵında qabırǵa-diafragma túrinde dem alıw usınıs etiledi. Dem alıw gáplerge qarap qısqa, tereń hám shinjir usılında bolıwı kerek. Bul usılda dem alıw xor atqarıwshılarınan úlken texnikanı talap etedi. Durıs dem alıwǵa qalay erisiwge boladı degen sorawǵa: birinshiden qosıq aytqan waqıtta álbette turıp yamasa tuwrı otırǵan halda (shınıǵıwlar waqtında) emin erkin bolıwı kerek. Demdi tez, biraq erkin tutıp, qısılmastan iyinlerdi kótermegen halda alıw kerek. Dem alıwda tiykarǵı baslı úsh element: bular demdi alıw, azǵana demdi uslap turıw hám demdi shıǵarıw.

Qosıq aytıwda demdi alıw úlken áhmiyetke iye, sonıń menen birge demdi uslap turıwda zárúr esaplanadı. Qosıq aytıw barısında demdi shıǵarıwda úlken rol oynaydı. Demdi shıǵarıw pútkilley emin erkin bolıwı tiyis. Demdi shıǵarıw barısında kontrol joǵalsa, baqlap barılmasa detonaciyaǵa ushırawı múmkin.

Tájiriybeli úlken qosıqshılardıń aytıwınsha mısalı; demdi alıw, názik gúldi iyiskelegende, al demdi shıǵarıw shamnıń jalınń áste aqırın óshirgende bolıw kerek.

Qosıq aytqan waqıtta demdi únemlep shıǵarıw ushın arnayı shınıǵıwlar aytıp úyreniw kerek. Bunıń ushın demdi shıǵarıp atırǵanda ózinshe ishińnen dáslep bes, altıǵa shekem sanap, keyin bolsa onǵa shekem sanap kóbeytiw kerek. Demdi shıǵarıp atırǵan waqıtta onı elede kóbirek anıqlap seziw ushın ıslıdap shıǵatúǵın seslerden paydalansa boladı, mısalı: s, z, sh, ch.

Dawıslı sesler bolsa, mısal retinde a, e, u seslerin ortańǵı registrda (primar zona dep ataladı) shınıǵıwlar aytıw júdá qolaylı. fa, sol, lya birinshi oktava hayallar ushın hám bir oktava tómen erler ushın dawısqa kúsh túspegen halda shınıǵıwlardı aytqan maqul boladı.

Kóbinese tájiriybesi az bolǵan qosıqshı óziniń bar dıqqatın dem alıwǵa awdarıp jaqsı baslaydı, al keyinrek qosıq aytıw barısında kontroldı joytıp qoyıp baqlay almay demdi alıwda qátelikke jol qoyadı. Sonıń ushın qosıq aytqan waqıtta dirijyor dıqqat penen hárbir qosıqshıǵa itibarlı bolıp oǵan demdi alatuǵın waqıtı eskertip barıwı kerek. Shinjir usılında dem alıwǵa shınıǵıwlar awızdı jumıp hám hár qıylı dawıslı sesler menen atqarıladı. Xormeyster ózi qálegeninshe dawıstıń kúshin ózgeritiwı múmkin.

Shinjir usılındaǵı dem alıwdı jaqsı qalıplestirip, ózlestirip alıw ushın xorǵa gammalardı úlken sozımlıqta pauzasız aytıw másláhát etiledi. Bunıń ushın qosıqshılar gammanı aytqan waqıtta demdi hámmesi bir waqıtta emes, al tiykarınan uzın seslerdiń ortasında alǵan maqul.

Demek, xor atqarıwshılıǵında bul jaǵdaylar júdá jaqsı nátiye beredi. Bunı xor atqarıwshıları joqarı dárejede túsiniwı biliwı kerek.

Bunnan basqada vokal-xor kónlikpeleriniń jaqsı nátiyjeli bolıwı, xor jámaátiniń kerekli dárejede dem alıw nápes texnikaların qanshelli ózlestirgenligine baylanıslı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Bagirova F. „Dirijyorlik” O’quv qo’llanma. – T. 2010.-230b.
2. L.Jumayeva, N.Sharafiyeva. „Xor sinfi va kamer xor.” O’quv qo’llanma. T.: Barkamol fayz media, 2017.– 287 b.
3. Malikova S., Vasilchenko O. „Dirijyorlik” O’quv qo’llanma. – T.: 2018.
4. Ye.Nechayev „Rabota s lyubitelskim xorom” O’quv qo’llanma. T., 2008 OOO «ALGO - BOSS» nashriyoti.
5. Mansurbekova F.Malikova D. „Xor sinfi” O’quv qo’llanma. T.: Lesson press. 2019.– 232 b.
6. Shaxmudova B.V. „Xor lug’ati”. O’quv qo’llanma. Musiqqa nashriyoti T.2009.
7. Vasilchenko O.A. „Xorovoy klass”. Lesson press. O’quv qo’llanma -T.: 2011- 180 bet.
8. Vasilchenko O, Malikova S.”Dirijirovaniye”.Uchebnoe posobiye – T.: 2020.

REZYUME. Ushbu maqolada vokal-xor ijrochiligida nafas olish texnikasi va uning turlari batafsil yoritilgan. Nafas – ovoz hosil bo‘lishining asosiy omili bo‘lib, uni to‘g‘ri ishlatish qo‘shiqning sifatli, toza va ohangdor ijrosiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Nafas olishning uch turi mavjud: yuqori ko‘krak, o‘rta (ko‘krak-qorin), va pastki (qaburg‘a-diafragma). Xor ijrosida eng samarali va tavsiya etilgan usul – pastki diafragma nafas olishdir. Maqolada zanjir usulidagi nafas olish ham keng yoritilgan. Bu usulda xor ishtirokchilari nafasni navbatma-navbat oladi, natijada asar uzilmasdan uzluksiz ijro etiladi. Ayniqsa, ko‘p ovozli, murakkab asarlar uchun bu muhim hisoblanadi. To‘g‘ri nafas olishni o‘rganish uchun maxsus mashqlar, tovushli takrorlar va dirijyor rahbarligida mashg‘ulotlar talab etiladi. Ushbu texnikalarni chuqur o‘zlashtirish xor jamoasining ijrochilik darajasini sezilarli oshiradi.

РЕЗИОМЕ. В данной статье подробно рассматриваются техника дыхания и её виды в вокально-хоровом исполнительстве. Дыхание — это основной фактор формирования звука, и его правильное использование напрямую влияет на качество, чистоту и выразительность исполнения песни.

Существуют три типа дыхания: верхнегрудное, среднее (грудно-брюшное) и нижнее (рёберно-диафрагмальное). В хоровой практике наиболее эффективным и рекомендуемым считается нижнедиафрагмальное дыхание. В статье также широко освещается метод «цепного дыхания», при котором участники хора дышат поочерёдно, обеспечивая непрерывное исполнение произведения. Это особенно важно при исполнении многоголосных и сложных композиций. Для овладения правильным дыханием требуются специальные упражнения, вокальные повторения и регулярные занятия под руководством дирижёра. Глубокое освоение этих техник значительно повышает уровень хорового исполнения.

SUMMARY. This article provides a detailed overview of breathing techniques and their types in vocal-choral performance. Breathing is a fundamental factor in sound production, and its proper use directly affects the quality, clarity, and expressiveness of singing. There are three types of breathing: upper chest, middle (thoraco-abdominal), and lower (rib-diaphragmatic). In choral practice, the most effective and recommended method is lower diaphragmatic breathing. The article also thoroughly discusses the chain breathing method, in which choir members take turns breathing, allowing for uninterrupted performance. This technique is especially important in complex, polyphonic works. Mastering proper breathing requires special exercises, vocal repetitions, and guided rehearsals with a conductor. A deep understanding of these techniques significantly enhances the choir's overall performance quality.

РОЛЬ СТРУННЫХ ИНСТРУМЕНТОВ В СИМФОНИЧЕСКОМ ОРКЕСТРЕ

Ембергенова Гулайда Айтбаевна – преподаватель кафедры "Вокал"
Государственный институт искусств и культуры Узбекистана
Нукусского филиала

Tayanch soʻzlar: torli cholgʻu asboblari, orkestrdagi ahamiyati, texnik imkoniyatlar, tovush palitrasi, orkestr balansining saqlanishi, orkestrning tovush strukturasi, orkestr tarmogʻining ahamiyati.

Ключевые слова: струнные инструменты, значение в оркестре, технические возможности, звуковая палитра, сохранение баланса оркестра, звуковая структура оркестра, значение оркестровой сети.

Key words: string instruments, their significance in the orchestra, technical abilities, sound palette, preservation of the orchestra balance, sound structure of the orchestra, significance of the orchestra network.

В симфоническом оркестре струнные инструменты играют ключевую роль благодаря своей уникальной звуковой палитре, широким техническим возможностям и способности поддерживать баланс оркестрового звучания. Скрипки, альты, виолончели и контрабасы составляют основу звуковой структуры оркестра и занимают центральное место в его музыкальной композиции и выразительности.

Эти инструменты обеспечивают оркестру богатую палитру тембров и позволяют воплощать сложные музыкальные идеи композитора. Звучание струнных гармонирует с другими инструментальными группами, создавая целостное и насыщенное музыкальное полотно. Струнные могут задавать мелодическую, гармоническую и ритмическую основу произведения. Скрипки обладают широкими выразительными возможностями в передаче мелодий, альты и виолончели придают звучанию глубину и насыщенность, а контрабасы подчеркивают его низкочастотную опору.

Струнные инструменты гармонизируют звуковые цвета в оркестре и помогают точно выразить музыкальную динамику, то есть процессы усиления и уменьшения звука. Роль струнных инструментов в поддержании равновесия в оркестре огромна. Они обеспечивают сбалансированность общего звучания оркестра, гармонируя с другими группами. Струнные инструменты могут успешно синтезироваться с другими группами в оркестре, такими как позы, флейты и фаготы.

Струнные инструменты всегда выполняют важную функцию в оркестре, четко определяя роль каждой группы и обеспечивая точность музыкального выражения. Звуковая структура оркестра, то есть его органическая структура, формируется струнными инструментами. Скрипки несут в себе мелодические элементы в оркестре, и они часто полностью работают с другими группами, что еще больше обогащает общую структурную организацию оркестра. Чело и альт, с другой стороны, составляют нижние слои оркестра, обеспечивая музыкальную и

ритмическую стабильность оркестра. Значение симфонической оркестровой сети через струнные инструменты огромно. Струнные инструменты обладают обширными техническими возможностями. Плавные переходы между регистрами позволяют гибко управлять динамикой, а приёмы игры, такие как легато, арпеджио, трели, пиццикато, тремоло и другие, придают оркестру богатую тембровую палитру. Это делает их важнейшими выразительными средствами в симфонической музыке. Каждый инструмент струнной группы отличается своей функцией: скрипка - выразительна и мелодична в высоких регистрах, альт и виолончель - создают насыщенные средние и низкие звуки, а контрабас - формирует прочную звуковую основу. Все вместе они гармонизируют звуковые слои оркестра и способствуют точному выражению музыкальной динамики. Особенно важно участие струнных в

формировании звуковой структуры оркестра. Они взаимодействуют с другими группами, такими как медные и деревянные духовые, создавая единый звуковой ландшафт. Это позволяет добиться баланса, контрастов и художественной целостности в звучании оркестра. Исторически именно струнные инструменты стали основой формирования симфонического оркестра в XVII–XVIII веках. Они остаются его сердцем и сегодня, сохраняя своё значение как фундаментальная и наиболее гибкая группа оркестра. Современные композиторы продолжают активно использовать струнные инструменты как основное средство художественного выражения. Таким образом, струнные инструменты не только выполняют мелодико-гармонические функции, но и играют определяющую роль в формировании общей тембровой картины симфонического оркестра.

Использованная литература

1. Н. Зряковский. «Общий курс инструментоведения» — М., 1963. Раздел «Смычковые инструменты» (скрипки, альты, виолончели, контрабасы). Особенно полезна глава о структурно-функциональной роли струнной группы (instrumentovka.blogspot.com). Стр. 20–25.
2. М. Чулаки. «Инструменты симфонического оркестра» — М., 1962 (со многими переизданиями). Подробный разбор струнной группы и их оркестровых функций (instrumentovka.blogspot.com). Стр. 105 – 110. 2004 года (studylib.ru).
3. В. Розанов. «Инструментоведение» — М.: Сов. композитор, 1974. Специальная глава о струнно-смычковых инструментах (instrumentovka.blogspot.com). Стр. 70–77.
4. Н. Барсова. «Симфонический оркестр и его инструменты» — М., 1962. Ценную информацию о роли каждой группы, в том числе и струн, можно найти в главах, посвящённых струнникам (instrumentovka.blogspot.com). Стр. 20–27.
5. Берлиоз. «Большой трактат о современной инструментовке и оркестровке» — М., 1972 (том II). Классический труд, где струнные обретают особое эстетическое и организационное значение в симфоническом ансамбле (studylib.ru, reddit.com). Том II: стр. 318–322.
6. У. Пинстон. «Оркестровка» (пер. с англ. К. Иванова) — М.: Сов. композитор, 1990. Обширный раздел, посвящённый струнным партиям и приёмам использования их в симфонии (studylib.ru). Стр. 195–200.

REZYUME. Simfonik orkestrda torli cholg'ular asosiy o'rinni egallab, son va badiiy jihatdan uning asosini tashkil etadi. Torli guruhga skripka (I va II), alt, violonchel va kontrabaslar kiradi. Bu guruh tembr bo'yoqlarining boyligi, dinamika va ifodalilikning moslashuvchanligi bilan ajralib turadi, bu esa kuy, garmonik fon va asarning ritmik tuzilishini yaratishda uni almashtirib bo'lmaydi. Torli cholg'ular nozik lirikadan tortib dramatik keskinlikkacha bo'lgan keng ko'lamli his-tuyg'ularni yetkazishga qodir. Ularning roli yakkanavozlikdan tortib, butun orkestr massasidagi murakkab polifonik va fakturali birikmalargacha o'zgarib turadi. Kamon, pitssikato va boshqa usullar tufayli torli cholg'ular badiiy vositalarning boy palitrasini ta'minlaydi. Tarixan aynan torli cholg'ular XVII-XVIII asrlarda simfonik orkestr shakllanishining asosi bo'lgan va hozirgacha uning yuragi bo'lib qolmoqda. Zamonaviy bastakorlar torli cholg'ulardan badiiy ta'sir vositasi sifatida faol foydalanmoqdalar. Shunday qilib, torli cholg'ular nafaqat melodik-garmonik vazifani bajaradi, balki simfonik orkestrning umumiy tembr qiyofasini shakllantirishda ham asosiy rol o'ynaydi.

РЕЗЮМЕ. Струнные инструменты занимают центральное место в симфоническом оркестре, формируя его основу как в количественном, так и в художественном отношении. К струнной группе относятся скрипки (I и II), альты, виолончели и контрабасы. Эта группа отличается богатством тембровых красок, гибкостью в динамике и выразительности, что делает её незаменимой при создании мелодии, гармонического фона и ритмической структуры произведения. Струнные способны передавать широкий спектр эмоций — от нежной лирики до драматической напряжённости. Их роль варьируется от сольного звучания до сложных полифонических и фактурных сочетаний внутри всей оркестровой массы. Благодаря технике игры смычком, пиццикато и другим приёмам, струнные обеспечивают богатую палитру художественных средств. Исторически именно струнные стали основой формирования симфонического оркестра в XVII–XVIII веках и остаются его сердцем до сих пор. Современные композиторы активно используют струнные как средство художественного воздействия, экспериментируя с их звучанием и приёмами игры. Таким образом, струнные инструменты не только выполняют мелодико-гармоническую функцию, но и играют ключевую роль в формировании общего тембрового облика симфонического оркестра.

SUMMARY. Stringed instruments occupy a central place in the symphony orchestra, forming its basis both quantitatively and artistically. The string group includes violins (I and II), altos, cello, and double bass. This group is distinguished by its richness of timbral colors, flexibility in dynamics and expressiveness, which makes it indispensable in creating melody, harmonic background, and rhythmic structure of the work. Stringed instruments are capable of conveying a wide range of emotions - from delicate lyrics to dramatic tension. Their role ranges from solo sound to complex polyphonic and textural combinations within the entire orchestral mass. Thanks to the technique of playing with a bow, pizzicato, and other techniques, stringed instruments provide a rich palette of artistic means. Historically, it was the string orchestra that formed the basis of the symphony orchestra in the 17th-18th centuries and remains its heart to this day. Contemporary composers actively use string instruments as a means of artistic influence, experimenting with their sound and playing techniques. Thus, stringed instruments not only perform a melodic-harmonic function but also play a key role in shaping the overall timbral appearance of the symphony orchestra.

FORTEPIANO ÁSBABÍNDA IRI FORMADAĞÍ SHÍGARMALARDÍN RAWAJLANÍWÍ

Ermanova Dilafruz Charshamovna – *assistent oqıtıwshı*
Ózbekistan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanish sózleri; fortepiano, sonata, kompozitor, sonata forması.

Ключевые слова: фортепиано, соната, композитор, сонатная форма.

Key words; piano, sonata, composer, sonata form.

Sonata formasının tuwrıdan-tuwrı dóretiwshileri eski sonata hám eski koncert formaları bolıp esaplanadı. Barokko dáwirindegi formalardıń en jetiliskenleri bolgan bul eki formada sonata formasının ózine tán ózgeshelikleri bar bolıp, Tiykarınan, italyan kompozitorları - Domenico Skarlatti, D. Tartini hám basqalar dóretiwshiliginde qalıplesken. Biraq keyin ol barokkonıń iri kompozitorları Bax, Gendel, Vivaldi tárepinen keń qollanıldı. Eski sonata klassikalıq sonata formasınan birinshi náwbette úsh bólimli emes, eki bólimli dúzilisi menen parıqlangan. Eski sonata formasınıń tiykarǵı ideyası ekspoziciyada bas partiya hám járdemshi juwmaqlawshı topardıń tonallıq ózgesheligi hám reprizada járdemshi juwmaqlawshı topardıń tiykarǵı tonlıqqa ótiwi menen ajralıp turadı. Klassikalıq sonata formasınan áyyemgisi rawajlanıwınıń azıraq

intensivligi menen ajralıp turadı, partiyalar strukturalıq jaqtan islep shıǵılmaǵan. Ádette, járdemshi bólim óziniń ayqın temasına iye emes hám tiykarǵı bólimge tek gana tonalıq jaqtan qarama-qarsı qoyıladı. klassikalıq sonata forması XVIII ásirdeń ekinshi yarımında, barokko dáwiriniń ayaqlanıwında payda bolgan. Sonata formasınıń dúzilisi haqlı túrde onın atası esaplangan Yozef Gaydn dóretiwshiliginde kristallandı. Klassik sonata formasının qalıplesiwinde Mangeym mektebi kompozitorları belsendi qatnastı. Germaniyanıń qubla-batısındaǵı sol waqıtta Pfallc kurfyurshiliginiń paytaxtı bolgan bul qalada iri kompozitorlıq mektebi qalıplesken bolıp, onıń kórnekli wákilleri YA.N.Stamis hám F.K.Rixter kelip shigiwi boyınsha chexlardan bolgan. Sonata forması Betxoven dóretiwshiliginde óziniń jetikligine eristi. Betxoven dóretiwshiliginde sonata forması

tariyxında teñi-tayı joq shıñjir boldı. Keyingi tariyxıy dáwir kompozitorları Betxoven sonata formasınıń ideyasın óziniń absolyutine jetkergeńin túsindi hám formanı jańalaw jolların izlewge májbúr boldı. Sonata formasınıń rawajlanıwında Ferens Listtıńda roli úlken boldı. Ol muzikalıq turmısqa ádette belgili bir ádebiy programma menen baylanıslı bolǵan bir bólimli shıǵarmalardı kirgizdi. Sonata formasınıń bunday principin List óziniń sonatalarında hám, ásirese, "simfoniya poema" janrında ádebiyat yamasa súwretlew, filosofiya, tariyx, tábiyat súwretleri shıǵarmaları tiykarında dúzilgen iri bir bólimli shıǵarmalarda izbe-iz qollanǵan. Listten keyin bul janrdá XIX hám XX ásirdeń kóplegen kompozitorları - Chaykovskiy hám Griyten baslap Prokofev hám Shyonbergke shekem isledi.

Sonata forma jaǵınan eń quramalı shıǵarma bolıp, Ol XVIII ásirdeń birinshi yarımında rawjlana baslaǵan. Sonata forması bir neshe bólimlerge bólinedi.

Sonatanıń birinshi bólimi eń kúshli hám ótkirli menen ajralıp turadı.

1. Ekspozitsiya
2. Razrabotka
3. Repriza

1. Ekspozitsiya dep formanıń baslaǵısh bólimine ayıladı (kirisiwdi esapqa almaganda). Ekspozitsiya tiykarǵı tonlıqtaǵı bas partiya, baylanıstırıwshı jańa obrazlı tolıqtırıwshı járdemshi partiya hám ekspozitsiyanı juwmaqlawshı juwmaqlawshı partiyadan ibarat.

2. Sonata formasınıń ekinshi úlken bólimi. Onda temalardıń rawajlanıwı tonlıq hám garmoniya turaqsızlıq sharayatında júz beredi. Rawajlandırıw procesinde temalardıń túrin ózgeriw, hátte olardı qayta kórip shıǵıw múmkin.

3. Repriza - formanıń úshinshi úlken bólimi. Uliwma ol ekspozitsiyanı tákirarlaydı, biraq járdemshi partiyanı bas (yamasa onıń atı menen birdey) tonallıqqa, hám basqa tonallıqqa ótkeriw shárt. Bunda reprizadaǵı járdemshi partiya hesh qashan ekspozitsiyada qanday tonallıqta jańlaǵan bolsa, sonday tonallıqta jańlamaydı.

Variatsiyalı sonata forması

Bunda sonata forması tiykarǵı strukturanı (ekspozitsiya, rawajlanıw hám repriza) saqlap

qaladı, biraq temalardan biri yamasa bir neshe variatsiyalıq rawajlanıwǵa ushıraydı.

3. Úsh bólimli forma.

Bul sonata formasınıń ápiwayılastırılǵan túri bolıp, úsh bólimnen ibarat:

A (ekspozitsiya).

B (qarama-qarsı tema yamasa rawajlanıw)

Á (tema yamasa variatsiyanıń qaytalanıwı)

Formanıń bul túri kóbinese qısqa shıǵarmalarda yamasa úlken kompozitsiyalardıń bólimlerinde ushırasadı.

Sonata/-ciklli forma

Formanıń bul túri keńeytilgen sonata forması bolıp, onda shıǵarmanıń ayırım bólimleri tematikalıq jaqtan emes, al tereńrek baylanıladı. Bunda tema tákirarlanıwı yamasa qayta isleniw, bólimlerdeń baylanısı quramalı hám keń bolıwı múmkin. Bunday formalar úlken sonatalar, simfoniyalarda kóp ushırasadı.

5. Ápiwayı sonata forması.

Sonatalarda geyde dúzilistiń ápiwayılastırılǵan variantların ushıratıw múmkin, bunda materialdıń tolıq rawajlanıwı júz bermeydi yamasa bólimler arasındaǵı qarama-qarsılıq onsha kórinbeydi.

"Sensatsiya" forması.

Bul temalardıń drammatikalıq rawajlanıwı hám kulminatsiyaga itibar beretuǵın az tarqalǵan formalardan biri. Bunday jantasıw sońǵı romantizmde kóp qollanıldı.

Fortepiano iri forması tariyxı bir neshe ásirde óz ishine aladı hám onıń rawajlanıwı instrumenttiń ózi hám muzika tiliniń rawajlanıwı menen baylanıslı. Iri forma degende, ádette, sonata, fortepiano simfoniyası (máselen, koncert), sonday-aq, variatsiyalar, fuga hám basqa quramalı muzika formaları túsiniledi. Fortepiano repertuarı rawajlanıwınıń tiykarǵı basqıshların kórip shıǵamız.

Sonata forması klassikalıq muzikada en keń tarqalǵan formalardan biri bolıp, kóbinese simfoniya, koncert, kvartet hám basqa iri shıǵarmalardıń dáslepki bólimlerinde qollanıladı.

Sonata formasında jazılǵan shıǵarmalardan birneshe úlgilerdi keltirip ótemiz:

1. Ludvig van Betxoven - Sonata No 14 dlya fortepiano, Iya bemol major, "Lunnaya" (Or. No27);

14. SONATE

(Mondschein)

Sonata quasi una Fantasia
Der Gräfin Julie Guicciardi gewidmet

Adagio sostenuto L. van BEETHOVEN, Op. 27, No 2.
Si deve suonare tutto questo pezzo delicatissimamente

sempre pp

pp[ma cantabile]

1. Ludvig van Betxoven - Sonata No 14 dlya fortepiano, Iya bemol major, "Lunnaya" (Or. No27);

1. Ekspoziciyası: eki tiykargı muzika materialın kórsetedi - birinshi tema Iya bemol majorda hám ekinshi tema fa-diyez majorda.

2. Rawajlanıw: nama hám únleslikler sezilerli dárejede qayta islenip, keskinlik hám ózgerisler payda etedi.

3. Repriza - ekspoziciyadan temalardıń kishi ózgerisler menen qaytarılıwı.

Bul sonatanıń birinshi bóliminde (Adagio sostenuto) klassikalıq túsiniкте qatań bolmasa da, sonata formasınıń elementi qollanıladı. Sonıń

menen birge, onıń dúzilisi sonata formasınıń uluwma sıpatların kórsetedi: ol temadan baslanadı, rawajlanadı hám keyin tiykargı temaǵa qaytıladı.

2. Wolfgang Amadey Mocart Simfoniya No40, sol minor, K. 550.

Simfoniyanın birinshi bóliminde (Molto allegro) klassikalıq sonata forması qollanıladı. Ekspoziciyada eki tiykargı tema beriledi, keyin olar rawajlandırılıadı hám reprizada qaytıp keledi. Sonata forması klassikalıq muzikada tiykargı hám en áhmiyetli dúzilis principleriniń biri bolip esaplanadı.

СИМФОНІЯ

№ 40
K. 550 (1788)

SYMPHONIE

Sonata forması, Mocart, Betxoven, Gaydn sıyaqlı kompozitorlardıń dóretiwshiliginde keń tarqalgan edi, biraq onın tásiiri keyingi muzıka, sonıń ishinde, romantikler hám hátte bazı bir zamanagóy avtorlar shıgarmalarında da saqlanıp

qalmaqta. Sonata forması Batıs muzıka dástúrińin rawajlanıwında tiykarǵı rol oynap ǵana qoymastan, bálkim sonata forması ushın tiykar bolıp qalmaqta.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Abdullaeva U. CHarshimov Dj. “Qaraqalpaq kompozitorlarınıń fortepiano shıǵarmaları” Qaraqalpaqstan 2012.
2. Abatbaeva R. “Fortepiano” Toshkent. 2023.
3. Nadirova A. “Qaraqalpaq muzıka tariyxı” Qaraqalpaqstan.2019.

РЕЗЮМЕ. Sonata forması klassitsizm dáwirinen baslap házirgi kúnge shekemgi hám fortepiano ushın jazılǵan kóplegen shıǵarmalardıń tiykarı bolıp, sonata formasınıń rawajlanıw tariyxı, tiykar salǵan kompozitorlar hám sonata formasınıń dúzilisi haqqında sóz etiledi.

РЕЗЮМЕ. Сонатная форма служит основой для многих произведений, написанных для фортепиано, начиная с классицизма и до наших дней. В ней рассматривается история развития сонатной формы, композиторы, заложившие её основу, и структуры сонатной формы.

SUMMARY. Sonata form serves as the basis for many works written for piano, from classicism to the present day. It examines the history of sonata form development, the composers who laid its foundation, and the structures of sonata form.

XXI ÁSIR MUZÍKA PEDAGOGIKASÍ PERSPEKTIVALARÍ

Kojabaev Juldızbay Ómirbaevich – *metodist**Qaraqalpaqstan Respublikası pedagogikalıq sheberlik orayı*

Tayanış sózler: muzıka pedagogikası, Ózbekstan, inklyuzivlik, sanlastırw, milliy dástúr, XXI ásir, proektili bilimlendiriw.

Ключевые слова: музыкальная педагогика, Узбекистан, инклюзивность, цифровизация, национальная традиция, XXI век, проектное обучение.

Key words: music pedagogy, Uzbekistan, inclusivity, digitalization, national traditions, project-based learning, 21st century.

XXI ásirdegi muzıka pedagogikası: qáwip-qáterler hám perspektivalar XXI ásirde muzıka pedagogikası jámiyet, mádeniyat hám texnologiyalardagı ózgerisler sebepli áhmiyetli transformaciya basqışın basınan ótkermekte. Bilimlendiriw processleriniń globalıswı hám

sanlastırılıwı sharayatında muzıkanı oqıtıwǵa bolǵan kózqaraslar jáne de beyimlesiwsheń, hár qıylı hám inklyuziv bolıp barmaqta. Zamanagóy muzıka pedagogikası zaman shaqırıqlarına qalay juwap beretuǵının hám bilim alıwshılar ushın

qanday perspektivalardı ashıp beriwın kórip shigamiz.

Bilimlendiriwge qatnaslardıń transformaciyası

XXI ásirde muzika pedagogikasınıń rawajlanıwın belgilep beriwshi tiykargı faktorlardan biri dástúriy oqıw usıllarınan kóbirek integraciyalasqan hám jekelestirilgen formalarga ótiw bolıp esaplanadı. Burın muzikanı úyretiw klassikalıq shıǵarmalardı ózlestiriw hám atqarıw texnikasınan ibarat bolǵan bolsa, búgingi kúnde hár bir oqıwshınıń dóretiwshilik qábiletin, sın kózqarasın hám individualıǵın rawajlandırıwǵa itibar qaratilmaqta.

Zamanagóy pedagogikalıq koncepciyalar differenciallastırılǵan hám joybarlastırılǵan kózqaras principlerine tiykarlanıp barmaqta. Bul bilimlendiriw baǵdarlamaları jáne de beyimlesiwsheń, oqıwshılardıń qızıǵıwshılıqları hám qábiletlerine baǵdarlanganlıǵın ańlatadı. Oqıwshılar oqıtıwshı tárepinen tákirarlanıwdıń ornına ózleri dóretken muzikalıq shıǵarmalardı dórete baslaydı, janrlar hám usıllar boyınsha tájiriye ótkeredi, bul olardıń dóretiwshilik potencialın rawajlandırıwǵa xızmet etedi.

Texnologiyalardıń muzika bilimlendiriwine tási

Zamanagóy texnologiyalar muzika bilimlendiriwi imkaniyatların sezilerli dárejede keńeytedi. Muzika oqıtıwda sanlastırıw hám onlayn resurslardan paydalanıw áhmiyetli faktor boldı. Pedagogikalıq ámeliyatta oqıtıw platformaları, muzikalıq qosımshalar, virtual qurallar hám hátteki jasalma intellekten de jedel paydalanıw baslandı. Kóplep onlayn kurslar, sheberlik sabaqları hám videomateriallar oqıwshılar hám pedagoglarǵa geografıyalıq jaylasıwına qaramastan bilim alıw imkaniyatın bermekte. Bul bilimlendiriw kólemin keńeytiw, xalıqaralıq bilimlendiriw jámiechiligin shólkemlestiriw hám tájiriye almasıw ushın jańa imkaniyatlar ashadı. Elektron partituralar hám muzikalıq simulyatorlar sıyaqlı interaktiv platformalar oqıwshılardı tek ǵana muzika teoriyasın ózlestiriw emes, al dóretiwshilik hám atqarıw procesinde tikkeley qatnasıw imkaniyatın bermekte. Sonı sanlı qayta islew (DAW) programmaları oqıwshı hám muǵallımlerge muzika menen jańa dárejede islew imkaniyatın beredi, mashinalı úyreniw algoritmleri bolsa bilim alıw hám hátte kompozitorlıq jumista da járdem beriwı múmkin.

Inklyuzivlik hám qolaylılıq. Zamanagóy muzika pedagogikası inklyuziv hám hámme ushın qolaylı bolıwǵa háreket etpekte. XXI ásirde inklyuzivlikke itibar jámiyetniń barlıq qatlamları ushın teń imkaniyatlardı támiyinlewe qaratilǵan

bilimlendiriw reformaları sharayatında ayrıqsha áhmiyetke ie bolmaqta. Muzika bilimlendiriwi tek ǵana joqarı dáramatlı shańaraqlardıń qábiletli perzentleri ushın jeńillik bolmay qaladı. Ayrıqsha bilimlendiriwge mıtájligi bolǵan balalar ushın baǵdarlamalar, inklyuziv muzikalıq joybarlar hám imkaniyatı sheklengen shaxslar ushın muzika kórkem óneri menen óz ara tásirlesiwdiń hár qıylı túrleri dóretiwshilik óz-ózin kórsetiw hám sociallıq integraciya ushın jańa sheklerdi ashadı.

Perspektivalar hám qáwip-qáterler

Zamanagóy texnologiyalar hám innovaciyalıq kózqaraslar ashıp beretuǵın imkaniyatlar menen birge, muzika pedagogikası bir qatar qáwip-qáterlerge dus kelmekte. Olardan biri oqıtıwda dástúriy hám zamanagóy qatnaslar arasında teń salmaqlılıqtı saqlaw zárúrliginen ibarat. Jańa metodlardıń qolaylı bolıwına qaramastan, klassikalıq muzika bilimlendiriwiniń áhmiyetin umıtpaw kerek, ol fundamentallıq kónlikpelerdi qalıplestiredi hám muzikanı kórkem óner sıpatında túsiniw jetedi. Zamanagóy muzika oqıtıwshısı tek ǵana muzika tarawında tereń bilimge iye bolmay, al jana texnologiyalar menen islew qábiletine iye bolıwı, hár túrli pedagogikalıq metod hám usıllardı birlestiriwge tayar bolıwı kerek. XXI ásir muzika pedagogikası dástúriy qádiriyatlar hám zamanagóy kózqaraslar birlesken jedel transformaciya dáwirin basınan ótkermekte. Texnologiyalar, inklyuzivlik hám oqıwshılardıń individual talaplarına baǵdarlanıw ózgerislerdiń tiykargı dvigatellerine aylanbaqta. Pedagoglar hám bilimlendiriw mákemeleri bul jańa imkaniyatlardı oqıtıw procesine integraciyalay alıwı, muzikanıń jeke hám dóretiwshilik pazıyletlerdi rawajlandırıw quralı sıpatındaǵı áhmiyetin umıtpawı áhmiyetli. Muzikalıq pedagogikanıń transformaciyalanıwı muzikanıń hár qıylı kórinislerinde qádirleytuǵın hám dórete alatuǵın muzikantlar hám kórkem óner ıqlasbentleriniń jańa áwladın qalıplestiriw ushın keń perspektivalar ashpaqta. Bilimlendiriw ózgermeli, sanlı hám inklyuziv bolıp, muzikalıq bilimlendiriw dástúriy akademizm sheńberinen shıǵıp ketetuǵın jańa túrlerge ie bolmaqta.

Qatnaslardıń transformaciyası: bilim beriwshi oqıtıwshıdan ustazǵa shekem. Bilimlerde bir tárepleme beriwdiń ornına oqıwshı menen sáwbetlesiw, onıń dóretiwshilik pikirlew hám ózin-ózi kórsetiwın rawajlandırıw birinshi orınǵa shıǵadı.

Mısalı: Yamaxa mektebinde (Yaponiya) "oyın arqalı úyreniw" koncepciyası qollanıladı, bunda balalar kishi jastan óz muzıkasın jaratıwǵa tartıladı. Olar tek ǵana shıǵarma úyretpeydi, bálki improvizatorlıq etedi, shıǵarmalar jazadı hám jámáátte bir-birin tınlawdı úyrenedi. Rossiyada

bunday jantasıw qosımsha bilim beriw sistemasında, máselen, jana tiptegi balalar muzıka mekteplerinde, máselen, Igor Butman atındaǵı zamanagóy muzıka mektebinde ámelge asırıladı, ol jerde programmaǵa djaz, improvizatsiya hám elektron muzıka tiykarları kirgizilgen. Muzikalıq pedagogikadaǵı texnologiyalar: sanlı revolyuciya Sanlı texnologiyalardıń kirip keliwi menen dúnyanıń qálegen burshagında muzikalıq oqıtıw múmkin boldı. Mısallar:

- **Yousician** - gitara, fortepiano hám basqa da saz ásbapların úyretiwshi fin platforması. Ol qurılmanıń mikrofonınan paydalanıp, oqıwshınıń atqarıwın real waqıtta talqılap, usınıs beredi.

- **SmartMusic** - oqıwshılar hám oqıtıwshılar ushın interaktiv partituralar, instrumental qosıqlar hám qátelik noqatları menen atqarıwdı tallawdı usınıs etetuǵın amerikalı baǵdarlama.

- **MuseScore hám BandLab** - mektep oqıwshıları hám studentlerge qımbat bahalı úskenelerge iye bolmastań, muzıka jazıw, aranjirovkalaw hám bólisiw imkaniyatın beretuǵın programmalar.

Rossiyadaǵı misal:

- "Muzıka onlayn" ("Uchi.ru" joybarı) sıyaqlı platformalar balalar ushın solfedjio hám muzikalıq ádebiyat sabaqların geymifikaciya elementleri menen sanlı formatta usınadı.

- Inklyuzivlik hám qolaylılıq: barlıq ushın muzıka. Muzıka imkaniyatı sheklengen insanlar ushın sociallastırıw hám ózin-ózi kórsetiw usılına aylanbaqta. Muzıka muǵallimleri ózlestirilgen metod hám qurallardı islep shıǵadı.

Mısallar:

- Ullı Britaniyada Drake Music baǵdarlaması ámelge asırılıp, onda háreket-tayanıw sisteması buzılǵan balalardı saz ásbapların shertiwge úyretiw ushın arnawlı texnologiyalardan paydalanıladı.

- Moskvada "Otkrıta muzıka" inklyuziv muzıka studiyası" orayı jumıs alıp barmaqta, onda gereń hám ázzi esitetuǵın balalar vibroplatformalar hám vizual qurallar járdeminde ritm hám vokal menen shuǵıllanıwı múmkin.

Pedagogtı qayta tayarlaw hám jańa kompetenciya. Zamanagóy muzıka páni muǵallimi ózinde muzikant, psixolog, texnolog hám dóretiwshilik procesiniń kuratorın birlestiriwi kerek. Bilimlendiriw pánleraralıq túrge enbekte.

Úlgi: Moskva pedagogika mámleketlik universiteti janındaǵı Muzikalıq bilimlendiriw institutında sanlı texnologiyalar, inklyuziv oqıtıw hám pedagogikalıq psixologiya boyınsha kurslardı óz ishine alǵan jańa áwlad pedagogların tayarlaw baǵdarlaması ámelge asırılmaqta.

Muzıka pedagogikasınıń aldındaǵı perspektivalar.

1. Sanlı kontenttiń kópligi. Oqıwshı millionlap videosabaqlardan paydalanıwı múmkin, biraq duris baqlawshısız adasıp qalıwı múmkin.

□ Sheshiliwi: Sanlı mediasawattı rawajlandırıw hám málimlemeni sın kózqarastan tallay alıw kónlikpesin qalıplestiriw.

2. Balalarda motivaciyanıń tómenlewi. Zamanagóy balalar kóbinese bilim alıwda kóbirek jarqın hám emocionallıq jantasıwdı talap etedi.

☞ □ Sheshiliwi: Geymifikaciya, tańlawlarda qatnasıw, studiyada muzıka jazıw, janlı proektler hám shıǵıwlar.

3. Sapalı muzikalıq bilim alıw ushın finanslıq qosıqlıq.

□ Sheshim: Biypul onlayn platformalar, grantlar, qayırqomlıq fondları (mısalı, Rossiyadaǵı "Sozdanie" kambaǵal shańaraqlardıń talantlı perzentlerine muzıkanı úyreniwge járdem beredi).

Perspektivalar.

1. Muzıka bilimlendiriwiniń globalıswı.

Oqıwshılar basqa mámleketlerdiń pedagoglarınan bilim alıwı, xalıqaralıq tańlawlarda onlayn qatnasıwı, dúnya mádeniyatı menen tanıswı múmkin.

2. Jasalma intellekti rawajlandırıw.

Búgingi kúnde AIVA yamasa Soundraw sıyaqlı AI kompozitorlar kompoziciyanı úyreniwde quralǵa aylanbaqta. Keleshekte AI orınlawdı tallaw hám baǵdarlamalardı tańlawda járdemshi bolıwı múmkin.

3. Janrlar kóleminiń keńeyiwi. Elektron muzıka, bitmeyking, xip-xop, didjeynk sabaqları muzıka mektepleri baǵdarlamalarına kirgizilgen.

Úlgi: Berkli muzıka kolledjinde (AQSh) zamanagóy muzıka baǵdarları: saund-dizayn, muzikalıq prodyuserlik, remikslew sıyaqlı baǵdarlar jedel oqıtıladı. Bul qatnaslar Rossiya pedagogikasınıń bir bólegine aylanbaqta - jeke menshik mektepler hám jaslar studiyalarında. XXI ásir muzıka pedagogikası tek nota hám texnikani úyretiwden ibarat emes. Bul mádeniy, sociallıq hám texnologiyalıq fenomen bolıp, onda tiykarǵısı hár bir adamnıń muzıka arqalı ózin-ózi ámelge asırıwı ushın sharayat jaratıw bolıp esaplanadı. Pedagog házir tek muǵallım emes, al ustaz, motivator, kórkem óner hám shaxs ortasındaǵı mediator. Zamanagóy qawıp - qáterler jańa imkaniyatlar deregine aylanbaqta - hám muzikalıq bilimlendiriwdiń keleshegi dástúrlerdi innovaciya menen baylanıstra alatıwınlarǵa tiyisli. "XXI ásirdegi muzikalıq pedagogika: qawıp-qáterler hám perspektivalar," Ózbekstannan anıq mısallar menen tolıqtırılǵan.

Ózbekstanda mektep muzıka sabaqlarında joybarlaw metodikasınıń barǵan sayın aktiv

qollanılmaqta. Muxayyo Nabievanıń (GIIK) izertlewleri sonı kórsetpekte, oqıwshılardıń muzıka jaratıwı hám atqarıwı sıyaqlı joybar tiykarında oqıtıw sisteması mekteplerde "Muzıka mádeniyatı" pání boyınsha biliw belsendiligin arttıradı.

Milliy kórkem ónerdi qollap-quwatlaw - strategiyalıq tiykarǵı baǵdar. Prezidenttiń 2022-jılǵı pármanında mektep oqıwshılarına milliy saz ásbapları (duutar, rubob, tar) n atızda jazǵan halda oqıtıw hám pedagoglardıń keminde bir saz ásbabın (2023-jıldan baslap úshew) xs.uz+lsociety.uz+1 arqalı úyreniwı názerde tutılǵan. Bunday siyasat mádeniyattan maqtanish sezimin qalıplestiriwge, sistemalı tárbiya beriwge xızmet etedi. Ózbekstan mámleketlik konservatoriyası (Tashkent) - Oraylıq Aziyadaǵı eń eski, shıǵıs hám estrada muzıkası kafedraların óz ishine aladı, MUSIQA jurnalın shıǵaradı hám dástúrler hám zamanagóylik kesilispesinde pánleraralıq integraciyanı qollap-quwatlaydı.

GIIK janındaǵı kásip-óner bilimlendiriwı fakultetinde maqam hám xalıq muzıkası boyınsha pedagoglar tayarlanbaqta, professor Munojot Ywlvchievanıń tájiriybeleri - belgili atqarıwshını bilimlendiriw procesine kirgiziw úlgisi uzmmsi.uz.

4. Inklyuziv pedagogika.

- Tashkentte xoreograf-muzıkantlardı birlestirgen inklyuzivlik boyınsha konferenciya bolıp ótpekte. Mısal ushın, Sh.Xudoynazarovanıń multimedia ónimleri joybarı mayıplıǵı bolǵan balalardıń kórkem ónerge belsene qatnasıwına járdem beredi. uz.sputniknews.ru.

- Joqarı oqıw orınları dárejesinde beyimlesiwsheń metodikalardı islep shıǵıw zárúrligi anıqlanbaqta: kóriw imkaniyatı sheklengen studentler ushın metodika, Brayl shriftleri hám sensor quralları zárúr - olar jetispey atırǵan waqıtta oqıtıwshılar "sınaw hám qáteler usılı" menen islemekte.

5. Innovaciyaalıq texnologiyalar hám sanlastırıw.

- Nókiste bilimlendiriw procesi kompetenciyaalıq hám iskerlik kózqaras elementleri menen jańalandı, ilimiy seminarlar hám science.uzdknf.uz multimedia joybarları jedel ámelge asırılmaqta.

- ERP mádeniyat joybarı 2025-jılı iske qosılǵan bolıp, 1400 den aslam mádeniyat shólkemlerin (kitapxanalar, mektepler, studiylar) sanlastırıw hám kórkem óner sheberleriniń birden-bir bazasın jaratıwdı óz ishine aladı.

6. Festivallar hám xalıqaralıq almasıwlar.

Samarqandta ótkerilip atırǵan "Sharq taronalari" festivalı eki jıllıq xalıqaralıq muzıka forumı bolıp (1997-jıldan), onda 50 ge shekem mámleket qatnasadı. Bul mádeniyatlar aralıq almasıw, milliy dástúrlerdi tanıstırıw hám zamanagóy baǵdarlar menen integraciyalaw platforması ru.wikipedia.org.

Kompozitor Igor Pinxasov konservatoriyada hám onnan tisqarında studentler ushın kompyuter kompoziciyası hám aranjirovkası boyınsha sheberlik sabaqları hám dóretiwshilik ushırasıwların ótkerip kelmekte.

7. Muzıka pedagogikasında keleshekтегі qádemler.

Usınıs	Sheshimler
Adaptiv metodikalardıń jetispewshiligi.	Brayl partiturları, sensor sabaqlıqlar, pedagoglar ushın treningler islep shıǵıw.
Sanlı kónlikpelerge ie pedagoglardıń zárúrligi.	Qánigelikti arttırıw, sabaq hám izertlew jumıslarına IT ti úyretiw.
Globallasıwda dástúrlerdi saqlaw.	2022-jilǵı párman, festivallar, maqom hám milliy saz ásbapların úyretiw.

Ózbekstanda XXI ásir muzıka pedagogikası xalıqaralıq innovaciyalardı ata-baba dástúrleri menen baylanıstıradı. Sanlı texnologiyalardı engiziw, inklyuzivlik hám milliy miyrasqa itibar

qaratıw arqalı mámleketlik-siyasiy baslamalardı rawajlandırıw mobil, mádeniy sawatlı hám texnikalıq jaqtan tayar muzıkant hám pedagoglar áwladın qalıplestiriw ushın platforma jaratadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

I.T.Адамбаева «Қарақалпақстан музыкасының тарийхы», «Қарақалпақстан» баспасы Нөкис-1985.

REZYUME. Maqala XXI ásir muzıka pedagogikasındaǵı texnologiyalıq rawajlanıw, inklyuzivlik, cifrlastırıw hám pánleraralıq qatnaslar menen baylanıslı tiykarǵı ózgerislerdi kórip shıǵadı. Ózbekstan mısallarına ayrıqsha itibar qaratılıp, bilimlendiriw procesine milliy muzıkalıq miyrastı jedel integraciyalaw, inklyuziv metodikalar hám sanlı texnologiyalardıń rawajlanıwı baqlanbaqta. Pedagoglar hám bilimlendiriw

mákemeleri aldında turǵan qáwip-qáterler, zamanagóy sharayatta muzıka bilimlendiriwin rawajlandırıw perspektivaları kórsetip ótildi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются ключевые изменения в музыкальной педагогике XXI века, связанные с технологическим развитием, инклюзивностью, цифровизацией и междисциплинарными подходами. Особое внимание уделяется примерам из Узбекистана, где наблюдается активная интеграция национального музыкального наследия в образовательный процесс, развитие инклюзивных методик и цифровых технологий. Обозначены вызовы, стоящие перед педагогами и образовательными учреждениями, а также перспективы развития музыкального образования в современных условиях.

SUMMARY. This article explores the main transformations in 21st-century music pedagogy, focusing on the influence of digital technologies, inclusive education, and new pedagogical methods. Special emphasis is placed on Uzbekistan, where national traditions are being integrated with modern teaching strategies. The article identifies current challenges for music educators, including technological adaptation and inclusive access, while outlining future prospects for music education in the digital age.

QORAQALPOQ XALQ QO'SHIQLARI VA UNING TARBIYADAGI AHAMIYATI

Ruslan Kudenov – “Folklor va etnografiya” kafedrası o‘qituvchisi
O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: xalq qo‘shiqlari, og‘zaki ijod, milliy tarbiya, ma’naviy qadriyatlar, estetik tarbiya, pedagogika, axloqiy fazilatlar, xalq ijodi, madaniy meros, vatanparvarlik.

Ключевые слова: народные песни, устное творчество, национальное воспитание, духовные ценности, эстетическое воспитание, педагогика, нравственные качества, народное творчество, культурное наследие, патриотизм.

Key words: folk songs, oral art, national upbringing, spiritual values, aesthetic education, pedagogy, moral qualities, folk art, cultural heritage, patriotism.

Qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodi asrlar davomida shakllangan va avloddan avlodga o‘tib kelayotgan ma’naviy-madaniy boylikdir. Ushbu boy meros tarkibida xalq qo‘shiqlari muhim o‘rin egallaydi. Qo‘shiqlar xalqning tarixi, urf-odatları, diniy e‘tiqodi, estetik qarashları va axloqiy qadriyatlarini o‘zida mujassam etadi. Ayniqsa, ular yosh avlodni tarbiyalashda, milliy g‘urur va vatanparvarlik tuyg‘ularini shakllantirishda, shaxsiy kamolotni ta‘minlashda beqiyos ahamiyatga ega. Ushbu maqolada Qoraqalpoq xalq qo‘shiqlarining mazmun-mohiyati, ularning turlari va tarbiyaviy xususiyatlari ilmiy asosda tahlil qilinadi.

Xalq qo‘shiqlari xalqning ijtimoiy hayoti, dunyoqarashi va turmush tarzining badiiy ifodasidir. Qoraqalpoq xalq qo‘shiqlarida mehnat, sevgi, tabiat, urush, ajrim, ona tiliga muhabbat kabi mavzular keng yoritilgan. Ular orqali tarixiy voqealar yoritilib, milliy xotira saqlanadi. Misol uchun, “Sarqaygan suvlar”, “Kók mazarlıq” kabi qo‘shiqlar xalqning ijtimoiy-hissiy kechinmalarini yoritadi.[1.1]

Qoraqalpoq xalq qo‘shiqlari turli yoshdagi tinglovchilarga mo‘ljallangan bo‘lib, har biri o‘ziga xos tarbiyaviy funksiyani bajaradi:

- **Beshik qo‘shiqlari** – bolani tinchlantirish, unga mehr-oqibat, ona tiliga muhabbatni singdirish vazifasini bajaradi.

- **Mehnat qo‘shiqlari** – halol mehnatga da‘vat qiladi, jamoatchilik hissini kuchaytiradi.

- **Vatanparvarlik ruhidagi qo‘shiqlar** – el-yurtga sadoqat, milliy iftixor, ozodlik g‘oyalarini singdiradi.

- **Axloqiy-didaktik qo‘shiqlar** – sabr-toqat, halollik, keksalarga hurmat, mehr-oqibat, do‘stlik kabi qadriyatlarni targ‘ib etadi. [1.2]

Bugungi ta‘lim-tarbiya tizimida xalq og‘zaki ijodidan, xususan, xalq qo‘shiqlaridan samarali foydalanish zarur. Pedagogik nuqtai nazardan olganda, xalq qo‘shiqlari quyidagi yo‘nalishlarda tarbiyaviy vosita bo‘la oladi: **Milliy identifikatsiyani shakllantirish:** Qo‘shiqlar orqali yoshlar o‘z tarixiy ildizlariga, xalqiga va madaniyatiga yaqinlashadi.

- **Estetik tarbiya:** Musıqa, ohang va she‘riy vositalar orqali estetik did, badiiy tafakkur rivojlanadi.

- **Ma’naviy-axloqiy tarbiya:** Ijtimoiy hayotga mos qadriyatlar, ijobiy insoniy fazilatlar mustahkamlanadi.

- **Kommunikativ kompetensiyalar:** Qo‘shiqlar orqali ona tili va nutq madaniyati boiydi.

Shuningdek, xalq qo'shiqlari zamonaviy adabiyot, teatr, kino va musiqiy ta'limda ham ilhom manbai bo'lib xizmat qilmoqda.[1.3]

Qoraqalpoq xalq qo'shiqlari xalqning madaniy xotirasi va tarbiyaviy merosining ajralmas qismidir. Ular yosh avlodni milliy ruhda tarbiyalash, ma'naviy barkamollikni shakllantirish, jamiyatga foydali shaxsni voyaga yetkazish jarayonida muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Bugungi kunda xalq qo'shiqlarining tarbiyaviy potensialidan samarali foydalanish, ularni ta'lim jarayonlariga integratsiyalash muhim ilmiy-amaliy vazifa sifatida qaralmoqda. Shu asosda, xalq qo'shiqlarini o'rganish, ularni ommalashtirish va zamonaviy tarbiya jarayonlariga tatbiq etish dolzarb masalalardan biridir. Qoraqalpoq xalq og'zaki ijodining muhim janrlaridan biri bo'lgan xalq qo'shiqlari, o'z mazmuni va shakli jihatidan har bir davr tarbiyasining asosiy g'oyalarini ifodalagan. Xalq qo'shiqlari turli turlari orqali inson hayotining barcha jihatlarini qamrab oladi — tug'ilishdan tortib, mehnat, urush, sevgi, ajrim, ijtimoiy hayot va o'limgacha. Har bir qo'shiq turi o'ziga xos tarbiyaviy funksiyaga ega bo'lib, bu jihatlar xalq pedagogikasining chuqur qatlamlarini ochib beradi. [1.4]

Musiqqa inson ruhiyatiga kuchli ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'lib, uni nafosat olamiga olib kirish va axloqiy g'oyaviy tarbiyalashni muhim vositasidir. Musiqqa insonni yuksak did bilan qurollantiradi va unga ma'naviy

ozuqa beradi. Hozirgi kunda ham musiqqa va cholg'u ijrochiligini o'qitishning asosiy maqsadi o'quvchilarda musiqqa madaniyatini shakllantirish ulami zamon talabiga javob bera oladigan barkamol inson qilib voyaga yetkazishdan iboratdir.

Zamonaviy jarayonda o'tmish an'alariga yangicha qarash, ilg'or rivojlangan texnikadan munosib foydalanish hamda komil insonni tarbiyalash kabi omillarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Zero, komil inson tarbiyasida musiqqa eng muhim, ya'ni insonlarni ruhiy hamda ma'naviy tarbiyasiga asos bo'la oladigan omil sifatida qaraladi. Mustaqillik bizga qadim qadimdan ota bobolarimizdan meros urf odatlarimizga erkin amal qilish imkonini berdi. Shu o'rinda azaldan to'y-tomoshga oshuftasi o'zbek xalqining to'y marosimlari bilan bog'liq an'analari hamda rasm-rusmlari faqatgina xursandchilik va shodiyonalik bo'libgina qolmasdan, balki, muayyan maqsadga qaratilgan, asrlar davomida rioya qilinib kelinayotgan diniy udumlar majmui hamdir. [1.5]

Inson hayotini san'atsiz, xalqning ma'naviy boyligi bo'lgan milliy musiqasi, adabiyotisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. San'at odamlarga nafaqat ma'naviy ozuqa beribgina qolmay, tananing jismoniy salomatligi orqali kamolotga erishishida ham muhim o'rin tutadi. Adabiyotga, musiqiy nafosatga intilish - bu bugun paydo bo'lgan odat emas, u insonda mehnat va atrof-olam ta'sirida paydo bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Davronova Z. "Xalq qo'shiqlarining tarbiyaviy ahamiyati". Science and Education xalqaro jurnal, 2025.
2. Kundayberganova B. "Qoraqalpoq xalq qo'shiqlarining ma'naviy barkamol avlodni tarbiyalashdagi ahamiyati". Electronic journal of actual problems of modern science, education and training. 2024.
3. Abdurasulov A.A. "O'zbek xalq qo'shiqlari tarixi, mazmuni va ijtimoiy pedagogik ahamiyati" Educational Research in Universal Sciences. 2024. 345-352.
4. Komilova Sh., Abdullayeva. D. "Xalq og'zaki ijodining ahamiyati" Tadqiqotlar-jahon ilmiy-metodik jurnal. 2025.
5. Aytmuratova Z. "Qoraqalpoq folklorining yetuk shaxsni tarbiyalashdagi ahamiyati" Eurasian journal of Social Sciences, Pilosophy and Culture. 2024.

REZYUME. Qoraqalpoq xalq qo'shiqlari xalqning urf-odatlarini, qadriyatlarini va hayot tarzini aks ettiruvchi muhim madaniy meros hisoblanadi. Bu qo'shiqlar orqali yosh avlodga vatanparvarlik, insonparvarlik, mehnatsevarlik, ota-onaga hurmat va milliy qadriyatlarga sadoqat kabi ijobiy fazilatlar singdiriladi. Shu bois, Qoraqalpoq xalq qo'shiqlari nafaqat badiiy asar sifatida, balki tarbiyaviy vosita sifatida ham muhim ahamiyatga ega.

РЕЗЮМЕ. Каракалпакские народные песни являются важным элементом культурного наследия, отражающим традиции, ценности и образ жизни народа. Через эти песни молодому поколению прививаются такие качества, как патриотизм, гуманизм, трудолюбие, уважение к родителям и верность национальным традициям. Поэтому каракалпакские народные песни важны не только как художественные произведения, но и как средство воспитания.

SUMMARY. Karakalpak folk songs are a significant part of cultural heritage, reflecting the traditions, values, and lifestyle of the people. These songs instill positive qualities in the younger generation such as patriotism, humanism, diligence, respect for parents, and loyalty to national values. Thus, Karakalpak folk songs are important not only as works of art but also as effective tools for moral and cultural education.

FESTIVAL FENOMENI: MADANIY VA IJTIMOYIY ASPEKTLARI

Sobir Madiyev – o‘quv ishlari bo‘yicha prorektori
O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti

Tayanch so‘zlar: musiqiy festivallar, madaniy meros, “Sharq taronalari”, “Ilhom-XX”, simfonik musiqa, janr, baxshi san‘ati.

Ключевые слова: музыкальные фестивали, культурное наследие, «Шарк тароналари», «Илхом-XX», симфоническая музыка, жанр, бахши искусство.

Key words: musical festivals, cultural heritage, "Sharq Taronalari", "Ilhom-XX", symphonic music, genre, bakhshi art.

KIRISH. San‘at qadimdan mavjud har bir millat madaniyatini yuksaltiruvchi beqiyos manbaa bo‘lib kelgan va bundan keyin ham shunday bo‘lib qoladi. Ko‘p davrlik taraqqiyoti davomida musiqa san‘atining serqirra yo‘nalishlari, uslublari, janr va shakllari, ijod va ijrochilik borasida ko‘lamini keng va rang-barang, umumjahon va milliy qadriyatlarini kamol topgan. Musiqa san‘atini keng tinglovchilar doirasida targ‘ib qilish, insonlarning bilim va tafakkurini kengaytirish, badiiy didini shakllantirish, san‘at olamida yaratilgan musiqiy namunalar orqali yuksak ma‘naviy-ma‘rifiy maqsadlarni amalga oshirish, har bir madaniyatning muhim maqsadini belgilaydi desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. Zero, aynan ma‘rifatli va madaniyatli insonlarga jamiyatni olg‘a suruvchi va yuksak cho‘qqilarga ko‘tarishga qodir qudratli kuch hisoblanadi. Qadimdan bu vazifani “festival” nomi bilan o‘z ichiga olgan yirik hodisalar amalga oshirgan.

Ma‘lumki, dunyoda mavjud har bir festivalning tarixi, kelib chiqishining asosiy sabablari, o‘z oldiga qo‘ygan maqsadlari bo‘lgan va ular ma‘lum g‘oyalar asosida tashkil etilgan. Xozirgi kunga kelib jahon sahnalarida san‘at va madaniyat sohasiga oid o‘zkazilayotgan turli festival va ko‘rik tanlovlar soni nihoyatda ko‘p. Maqola doirasida bizning e‘tiborimiz asosan O‘zbekiston hududida o‘tkazilayotgan musiqiy festivaliga qaratildi.

Musiqa festivallari san‘atning o‘ziga xos bayrami bo‘lib, mahoratli asarlar bellashuvi, sohaning yangiliklari, uslublari va tamoyillar bilan tanishish, tajriba almashish, o‘z faoliyatiga tashqaridan razm solish imkoniyatidir. Ayniqsa, hozirgi globallashuv davrida butun dunyo san‘at ustalarining ijodiy tajribalari bilan o‘rtoqlashish, qadim musiqiy an‘analar davomiyligi,

vorisiylikdagi o‘ziga xos o‘zgarishlar, yuzaga kelgan yangi musiqiy to‘lqinlar va eksperimentlarni jamoaviy tarzda baholash uchun festivallar nihoyatda zarur. Zero, har qanday mamlakat san‘atkorlari o‘zi erishgan yutuqlar bilan qoniqmay, azaliy musiqa qadriyatlarini targ‘ib etishi, o‘zgarayotgan dunyo san‘ati yangiliklari bilan muntazam ravishda tanishib borishi va shu tariqa ijodkorlik salohiyatini yanada kengaytirib bormog‘i muhim.

ADABIYOTLAR TAHLILI. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasida bu so‘zga alohida ta‘rif beriladi. “Festival (lot. festivus – quvnoq) musiqa, teatr, kino, estrada, sirk san‘ati yutuqlari ko‘rigidan iborat ommaviy bayram. Ilk bor 18-asr boshlarida Buyuk Britaniyada yuzaga kelgan. 20-asrdan xalqlararo keng tarqalgan. Milliy va xalqaro festivallar bo‘ladi”. [1.225.] Ushbu bayram musiqa, teatr, raqs, kino san‘ati kabi qaysi doirada tashkillashtirilmasin, muayyan xususiyatlarga ko‘ra klassifikatsiya qilinadi. Bular quyidagilardir:

shakliga ko‘ra - *tanlovli va tanlovsiz* ;
mazmunga ko‘ra - *muayyan yo‘nalishga asoslangan yoki aralash*;
qamroviga ko‘ra - *xalqaro, mintaqaviy, respublika doirasida*.

Agar tanlovli festivallarda hakamlar hay‘ati tomonidan o‘rinlar, nominatsiyalar baholansa, tanlovsiz yo‘nalishda esa barcha qatnashchilar festivaldagi ishtiroki uchun diplom bilan taqdirlanadilar. Shuningdek, barcha yo‘nalishdagi festivallarda homiylar, jamoatchilik, turli tashkilotlar tomonidan ham mukofotlar belgilanadi.

Mazmuniga ko‘ra muayyan yo‘nalishdagi festivallar esa ma‘lum musiqaning muayyan janri yoki yo‘nalishi asosida o‘tkaziladi. Masalan, respublikamizda o‘tkaziladigan “Sharq taronalari”, “Boysun bahori”

festivallari muayyan yo‘nalishli xarakter kasb etadi. Qamrov shakli deyilganda esa uning hududiy doirasi tushuniladi. Odatda geografik qamrov shakliga ko‘ra respublika va mintaqa doirasida o‘tkaziladigan festivallar eng nufuzli bo‘lgan xalqaro festivallar uchun nomzodlar tanlanishiga zamin bo‘ladi. Festivallar shunday shakllandiki, diyorimizda muntazam ravishda o‘tkazilgan festivallar soni, musiqiy tanlovlar soniga nisbatan bir muncha ko‘p bo‘lib, ularning ayrimlari tarixda qolgan bo‘lsa, ayrimlari bugungacha o‘z faoliyatini davom ettirib kelmoqda.

MUNOZARA. Diyorimizda mavjud musiqiy festivallar o‘z sanasini XX asrdan boshlashiga qaramay haqiqiy “Festival” maqomining berilishi Mustaqilligimizdan so‘ng yuz berdi. Festivallarda ishtirok etish qatnashuvchilarning professional mahoratni yanada oshirish va rivojlantirish bilan birga, o‘zaro mahorat almashishi hamda birdamlikka, yakdillikka chorlaydi. Zero, musiqa sadolari inson ruhiyatidagi poklik, ezgulik, shijoat kabi hislarni uyg‘otadi, tarbiyalaydi va rivojlantiradi. Aynan shu kabi maqsadlarni o‘zida mujassamlashtirgan festivallar mamlakatimizda kundan kun ravnaq topib, musiqa ijrochiligining turli yo‘nalishlarini qamrab olgan holda rivoj topmoqda. Bugungi kunda yurtimizda ularning Respublika va Xalqaro miqyosida o‘tkazilishini kuzatishimiz mumkin.

Bunga misol sifatida milliy musiqiy meros namunalari o‘zida mujassam etgan “Sharq taronalari” festivalini ko‘rsatish mumkin. Ushbu festival mustaqillikdan keyingi milliy musiqa merosning bardavomiylik mezoniga asoslangan festivallardan biri bo‘lib, O‘zbekiston kompozitorlari va bastakorlar uyushmasi hamkorligida 1997-yil tashkil etilgan Xalqaro musiqa festivaliga aylandi. “Sharq taronalari” festivali dunyodagi turli xalqlar milliy musiqalarining targ‘iboti va namoyishiga asoslangan.

Sharq taronalari - 1997-yildan buyon har ikki yilda bir marta o‘tkaziluvchi xalqaro musiqa festivali. Festival har ikki yilda bir marta Samarqand shahrining Registon maydonida bo‘lib o‘tadi. Festivalda turli mamlakat va millat vakillaridan bo‘lgan ovoz san‘atkorlari ishtirok etadi. [2.] Ko‘hna va navqiron Samarqand shahrining Registon maydonida o‘tkazilib kelinmoqda. “Sharq taronalari” musiqa festivali shu kunga qadar o‘zining betakror ruhi va qiyofasi, xalqlar o‘rtasida do‘stlik rishtalarini mustahkamlash, musiqa san‘ati an‘analarini asrash, madaniy muloqotni rivojlantirish borasidagi ezgu maqsad-muddalari bilan qisqa muddatda yuksak darajaga erishdi deyish

mumkin. Har to‘rt yilda bir marta o‘tkaziladigan ushbu festival o‘zining professional ijodkor va san‘at ahli, tinglovchilari orasida o‘z o‘rni va mavqeyiga ega. Xalqaro festivalning bu darajada ommalashishi albatta mezbon davlatning zimmasiga yetarlicha tayyorgarlik va katta mas‘uliyat yuklaydi.

“Sharq taronalari” festivali bugungi kunda YUNESKO tomonidan musiqa olamining yirik xalqaro forumi sifatida e‘tirof etilgani va bu ibora dunyo bo‘ylab baralla yangrayotgani, hech shubhasiz, uning nufuzi va ahamiyati tobora ortib borayotganidan dalolat beradi. Bunga misol O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentining 2000-yil 14-martidagi “O‘zbekiston Respublikasi xalq baxshisi faxriy unvoni belgilash to‘g‘risida” gi Farmoni qabul qilindi. Uning mantiqiy davomi sifatida qadimiy Temuz shahrida yurtimizda ilk marotaba xalqaro baxshilik san‘ati festivali o‘tkazilib, YUNESKO, AYESKO singari xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda katta bayram o‘tkazildi. Bu davlat ahamiyatiga ega tadbirda jahonning 74 ta davlatidan 160 dan ziyod vakillik qatnashdilar. Festival doirasida “Jahon sivilizatsiyasida baxshichilik an‘anasining o‘rni” mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman ham o‘tkazilib, unda jahonning turli mamlakatlaridan, xalq og‘zaki ijodi, xususan baxshi oqin va jirovlar, oshiq va ozanlar san‘ati bilan shug‘ullanuvchi olimlar ishtirok etdilar.

Bu borada nafaqat mamlakat nufuzi, dovrug‘i, hurmati va targ‘ibori balki, shu tadbirdagi yuksak “Xalqaro baxshichilik san‘ati” iste‘dodlarni kashf etilishi, jahon sahnalarida o‘z iste‘dodlarini tarannum etishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. “Xalqaro baxshichilik san‘ati festivali – 2019-yildan boshlab har ikki yilda bir marta O‘zbekistonda o‘tkaziladigan festival. 2018-yil noyabr oyida O‘zbekiston Prezidentining Surxondaryoga tashrifi chog‘ida uning taklifi bilan ushbu festivalni an‘anaviy o‘tkazish rejalashtirilgan. Festivaldan ko‘zda tutilgan maqsad sharq xalqlari folklor san‘atining yetakchi janrlaridan biri bo‘lgan baxshichilikni keng targ‘ib qilish, folklor an‘analari va qadriyatlarini rivojlantirish va uni chuqurroq o‘rganishga qaratilgan. Baxshichilik va dostonchilik tarixi, ularning ijodini mukammal o‘rganish, xalq og‘zaki ijodiga oid asarlarni to‘plash, baxshishoir, oqin va jirovlar ijodining sharq madaniyati va san‘atidagi o‘rni hamda ahamiyatini yanada oshirishdan iborat”. [3.] Bu borada musiqiy festivalidan ko‘zlangan asosiy maqsad milliy musiqa san‘atining eng yaxshi namunalari asrab-avaylash, saqlab qolish va keng miqyosda targ‘ib qilish, o‘z kelayotgan yosh avlod qalbida milliy musiqa an‘analariga bo‘lgan mehr-

muhabatni shakllantirish, xalqaro ijodiy aloqalarni yanada mustahkamlash kabi bir qancha masalalar yotadi.

Ko'pincha, festivallar tashkil qilinish makoni tadbir mazmuni bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Shu ma'noda festivallarning muvaffaqiyati bir tomondan o'tkazilish uchun mo'ljallangan joy va makoning tanlanishiga bevosita bog'liq. Manbalarda qayd etilishicha, G'arb va Sharq o'rtasidagi savdo-sotiq, madaniy aloqalar aynan Samarqand orqali amalga oshirilgan. Bu shahar ana shu ikki qit'ani bog'lagan va Buyuk ipak yo'lining markazi hisoblangan. Boysun zamini esa yer yuzida paydo bo'lgan ilk shaharlardan biri hisoblanib, insoniyat madaniyati ko'z ochgan beshik sanaladi. Bu ma'noda "Sharq taronalari" uchun Samarqand, "Boysun bahori" uchun Boysun tanlanishi ham milliy musiqa qadriyatlarining eng muhim va zalvorli qismidir.

Shu o'rinda aytish kerakki, Qo'qon shahrida ilk bor hunarmandchilik festivalini o'tkazilishi bejiz bo'lmagan. "Mazkur nufuzli anjuman xalqimizning qadimiy tarixi va madaniy hayotini har tomonlama keng yoritish, nomoddiy madaniy merosimiz bo'lgan ko'p qirrali o'zbek milliy hunarmandchiligini keng namoyish qilish, uning noyob namunalarini targ'ib etish, shuningdek, ushbu yo'nalishda o'zaro tajriba almashish orqali turli xalqlar o'rtasida do'stlik va hamkorlik rishtalarini yanada mustahkamlashda muhim ahamiyatga egadir". [4.] 2019-yil 10-15-sentabr kunlari Xudoyorxon O'rdasi atrofidagi bog' hududida Sharq va G'arbn tutashtirgan Buyuk Ipak yo'lini ochib bergan, barcha xalqlarni bozor iqtisodiyotida azaldan muhim hisoblangan hunarmandchilikni keng targ'ib qilish, hunarmandchilik an'analari va maktablarini saqlash, qayta tiklash, bu sohadagi ilmiy o'rganish va izlanishlarni hamkorlikda amalga oshirish, o'zaro tajriba almashish va mahorat darslari tashkil etish, ushbu sohadagi iqtidorli hunarmandlarni rag'batlantirish, hunarmandchilik tarixi, maktabi va uslublari hamda mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi o'rnini mukammal o'rganish, qadimiy hunarmandchilik va amaliy san'atga oid qo'lyozma va sir-asrorlarni to'plash, yosh avlod qalbida hunarmandchilik san'atiga bo'lgan qiziqishlarni shakllantirish, hunarmandchilik yo'nalishlarini yanada rivojlantirish, hunarmandchilikning sharq va g'arb madaniyati, iqtisodiyotidagi o'rnini hamda ahamiyatini yanada

oshirish, o'zbek xalqi hamda boshqa xalqlarning hunarmandchilik an'analari qamrab olish, ular bilan ilmiy, ijodiy muloqotlar o'tkazish va hamkorlik qilish maqsadida tashkil etilgan. Ushbu festivalni tashkillashtirish nafaqat yuqoridagilar borasida, balki moliyaviy tomondan ham bir qancha ustunlikka ega. Shuni aytib o'tish o'rinliki, festival doirasida bir qancha tadbirlar tashkillashtirildi:

- mahalliy va xorijiy hunarmandlarning mahsulotlari ko'rgazma savdosi;
- usta hunarmandlar tamonidan mahorat darslari va treninglar;
- xalqaro hunarmandchilik bo'yicha muzey ochilishi;
- 20 ta shahar merlari ishtirokida "Hunarmand shaharlar" forumi;
- festivalda ilmiy-amaliy konferensiyalar;
- festivalda taniqli estrada yulduzlari ishtirokida konsertlar va tomoshalar;
- xorijlik va O'zbekistonlik hunarmandlar ishtirokida "Kokand fashion" haftaligi;
- mahalliy oshpazlar o'rtasida osh pishirish bo'yicha bellashuvlar;
- kulolchilik va hunarmandchilikka oid kitoblar taqdimoti shular jumlasidandir.

Ko'rinib turibdiki, birgina festival doirasida bir qancha ma'daniy-marifiy ishlar amalga oshirilishi jahon miqyosida O'zbekistonning milliy madaniyatini tarannum etilishiga, amaliy san'at namunalarining o'ziga xos beqiyosligiga, milliy musiqasi san'atimizdan xorijlik tashrif buyuruvchilari bahramand bo'lishiga sababchi bo'lmoqda. Bu kabi tadbirlar o'z o'rnida millatimizning jahon miqyosidagi yuksak o'rni, mavqeyi va darajasini belgilab bermoqda. Jahon san'ati an'analari targ'ib qilish borasida kompozitorlik ijodiyotining yutuqlari namoyish etuvchi festivallar ham e'tiborga molik. Milliy qadriyatlar bilan bir vaqtda zamonga hamnafas tarzda ijod qilib, katta yutularni qo'lga kiritayotgan san'atkorlar ijodi bilan tanishish maqsadini ko'zlagan shunday talbirlar madaniyat rivojida o'z o'rniga ega bo'ldi.

1995-yilda diyorumizda vujudga kelgan, zamonaviy musiqa ijrosiga bag'ishlangan "Ilhom XX" festivali intizorlik bilan kutib olindi. Ilk nihol o'rnida mazkur festival yurtimiz musiqa ixlosmandlarini yangi kompozitorlik uslub va texnik yozuvda, shakl va janrlarda yaratilgan musiqa namunalari bilan yaqindan tanishish, jahonning mohir ijrochilari talqinida ushbu namunalarni jonli ravishda tinglash imkoniyatini berdi. [5.] O'z vaqtida mazkur Xalqaro festival O'zbekiston va Jahonda tanilgan kompozitor Dmitriy Yanov-Yanovskiy tashabbusi bilan amalga oshirilgan edi. Birinchi kundan boshlab

ushbu Toshkent musiqiy forumi atrofida mazkur g'oyaga ko'mak beruvchi ijodkorlar to'planib har bir o'tkazilgan festival misolida uning safi kengayib bordi. Diyorimizda o'tkazilgan mazkur festivalga tashkilotchilar dunyoga mashhur va tanilgan musiqa- ijrochilar, sozandalar, kompozitorlar, taniqli xonanda va ansambllarni taklif qilganlar. Aynan festival doirasida o'zbek ijodkolari va san'atkorlari ham o'z san'atlarini namoyish qilishga imkon yaratildi.

XULOSA. O'zbekistonlik san'atkorlar chet eldan tashrif buyurgan ijodkorlar bilan hamkorlikda ko'plab ijodiy konsertlar va dasturlarda ishtirok etishdi. Bu borada ko'plab o'zbek kompozitorlar tomonidan aynan mazkur festivalning dasturi uchun yangi asarlar yaratildi. O'z navbatida "Ilhom-XX" festivali – premeralar bayramiga aylandi. 10-12 kun davomida o'tkaziladigan festival kunlarida konsert dasturlarida butun yil davomida ijro qilingan asarlardan son jihatdan ko'proq musiqiy namunalar tinglovchilarga taqdim etildi. Tamoshabinlar zallarni to'ldirib kelishi ham ushbu bayramona kayfiyatni yanada ko'tarinki ruhda o'kazilishi uchun zamin yaratdi. Eng muhimi "Ilhom-XX" – bugungi kunga qadar ilk bor o'tkazilgan va zamonaviy musiqa san'atiga bag'ishlangan katta va yirik madaniy hodisalardan biriga aylandi. Tabiiyki, mazkur festival O'zbekistonga yangi musiqiy axborotni kiritish bilan birga O'zbekiston havaskor va professional tinglovchilarini yangi musiqiy namunalari bilan tanishtirishga zamin yaratib berdi. Boshqa tomondan festival XX-XXI asr bo'sag'asida paydo bo'lishi ma'lum ma'noda umulashtiruvchi yakuniy hisobot, xulosaviy ahamiyatga ega bo'ldi. Avval tarqoq va bo'shliqlarga to'la zamonaviy musiqa, endigina yaxlit va bir-birini to'ldiruvchi musiqiy tizim sifatida tinglovchilar ko'z oldida gavdalandi.

Bastakorlar uyushmasining raisi – kompozitor, professor R.Abdullayev yangi bosqichda "Xalqaro Simfonik musiqa festivali"ni tashkil etish g'oyasi "Sharq taronalari" festivalining o'tkazilish jarayonida tug'ilganligini takidlaydilar: "O'zbekistonda yetuk kompozitorlik maktabi mavjud. A.Kozlovskiy, V.Uspenskiy, T.Jalilov, I.Akbarov kabi mohir kompozitorlarimiz, K.Jabborov, Y.Rajabiy singari bastakorlarimiz bor. Bu kabi ustozlar maktabida ta'lim olgan ijodkor kompozitorlarning musiqa dunyosidagi yaratilgan, bir qator murakkab

janrlarda ijod mahsullari – baletlar, operalar, simfonik asarlari mavjud. Yurtimizda ajoyib festivallar tashkil etilgan bo'lsa-da, ular orasida Simfonik festival yetishmayotganligi ma'lum bo'ldi".[6.B.5.]. Festival o'tkazilishidan bosh maqsad yetuk va zabardast o'zbekistonlik kompozitorlar bilan bir qatorda yosh navqiron ijodkor avlodni kompozitorlik sohasida bugungi kunda erishilgan yutuqlarini namoyish etish, dastlabki qadamlari qo'yib kelayotgan shuningdek, nihol bo'lib hozirda o'z ijodiy mevalarini berishga ulguragan ijodkorlarning asarlarini festival repertuarlariga kiritilishi va ijro etilishiga qaratilgan. Festival doirasida yosh ijodkorlar o'z asarlarini orkestr ijrosida tinglash fursatini qo'lga kiritadi.

Yuqori saviyada tashkil etilgan festivallarda turli yillarda O'zbekiston Davlat kapellasi, O'zbekiston Davlat teleradiosining xori, Alisher Navoiy nomidagi akademik opera va balet drama teatrining xori va shu kabi professional jamoalar o'z repertuarlari bilan qatnashdilar. Kutilganidan yuqori natijalarni bergan festivalni doimiy ravishda o'tkazish rejalashtirildi. Bu albatta tinglovchi va festival qatnashchilari uchun katta yutuqdir. Yildan yilga festivalning maqomi oshib, ijodkorlar auditoriyasi kengayib bordi. Jumladan 1985 yili Yerevandan "Zartok" havaskorlar xori, 1986-yili Y.Vitol nomidagi Latviya davlat konservatoriyasining talabalar xori (rahbar Y.Zirnis) ishtirok etadi. Festivalning maqsadi – xor san'atiga, uning qadimiy ma'naviy mazmuniga qaytishdir. Albatta bu yerda ko'proq professional tinglovchilarni jalb etadi. Tinglovchilarni nafaqat O'zbekiston, shuningdek uzoq va yaqin xorij mamlakatlari kompozitorlarining yetuk asar mahsullari bilan tanishtirish – festivalning asosiy va muhim vazifalaridan biriga aylandi. Zero, "...festivallar ham mamlakatimizdagi xor madaniyatining holati va professional xor ta'limining rivoji xususidagi o'ziga xos hisobotdir" deya ta'kidlaydi xorshunos B.Shaxnazarova. [7.B.39.]

Maqola doirasida biz mamlakatimizda o'tkazib kelinayotgan faqat yirik festivallar doirasida to'xtaldik. Bu ro'yxat ancha keng va har yili yangilari bilan to'ldirilib kelinmoqda. Xulosa, o'rnida aytish lozimki, bugunda mamlakamiz va jahonda o'tkazilayotgan festivallarni ilman o'rganish asnosida turli madaniyat va san'at sohalarining rivojlanish yo'lidagi istiqbolli yo'llarini belgilash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. T.9. -T.: O'zME, 2005.
2. https://uz.wikipedia.org/wiki/Sharq_taronalari
3. https://uz.wikipedia.org/wiki/Xalqaro_baxshichilik_san%CA%BCati_festivali

4. <https://old.gov.uz/oz/news/view/24061>
5. https://uz.wikipedia.org/wiki/Musiqa_tanlovlari_va_festivallari
6. Amonov.D. “Sharq taronalari” xalqaro musiqa festivali, BMI. -T.: 2006.
7. Shaxnazarova B. Talabalar kuylaydi. -T.: Mumtoz so‘z, 2012.

REZYUME. Ushbu maqolada festivallarni asrlar davomida turli xalqlar, madaniyatlar va jamoalarning o‘ziga xosligi, an‘analari va qadriyatlarini ifodalovchi muhim madaniy hodisani tashkil etgani o‘rganiladi. Festivallarning turfa ko‘rinishlari: musiqa, teatr, tasviriy va amaliy san‘at, milliy taomlar kabi turli ko‘rinishlari mazkur hodisaning madaniy aspektini ifodalashi ochib beriladi. Bugungi kunda festivallar, shuningdek, dolzarb ijtimoiy va iqtisodiy masalalarni yechishda muhim platformalariga aylanib, madaniy fenomen sifatidagi rolini alohida belgilangani ko‘rsatib, ijtimoiy va madaniy jihatlarni birlashtiruvchi ko‘p qirrali hodisa sifatida O‘zbekistonda o‘tkazilayotgan “Sharq taronalari” va “Ilhom-XX” kabi yetakchi musiqiy festivallari tahlil qilinib, jamiyat taraqqiyoti va uning o‘ziga xosligini saqlashda tutgan o‘rni ochib beriladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются фестивали как важное культурное явление, которое на протяжении веков выражало уникальность, традиции и ценности различных народов, культур и сообществ. Разнообразные формы фестивалей — такие как музыка, театр, изобразительное и прикладное искусство, национальная кухня — раскрывают культурные аспекты этого явления. Сегодня фестивали стали важными платформами для решения актуальных социальных и экономических вопросов, укрепляя свою роль как культурного феномена и оказывая влияние на общественные изменения. В статье проводится анализ ведущих музыкальных фестивалей, проводимых в Узбекистане, таких как «Шарк тароналари» и «Илхом-XX», и рассматривается их роль в сохранении уникальности общества и его развитии. Кроме того, фестивали играют важную роль в содействии международному культурному диалогу, представлении различных жанров искусства широкой аудитории и сохранении культурного наследия.

SUMMARY. This article explores festivals as an important cultural phenomenon that has expressed the uniqueness, traditions, and values of different peoples, cultures, and communities over the centuries. Various forms of festivals—such as music, theater, visual and applied arts, and national cuisine—highlight the cultural aspects of this phenomenon. Today, festivals have become important platforms for addressing pressing social and economic issues, strengthening their role as a cultural phenomenon, and influencing societal change. The article analyzes leading musical festivals held in Uzbekistan, such as “Sharq taronalari” and “Ilhom-XX” and examines their role in preserving the uniqueness of society and contributing to its development. Additionally, festivals are essential in fostering international cultural dialogue, presenting various art genres to the public, and preserving cultural heritage.

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ҚОРАҚАЛПОҚ БАХШИЧИЛИК САНЪАТИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ (Каримбай Тинибаев ва Турғанбай Қурбановлар мисолида)

Махамматдинова Лола Махамматдиновна – доцент
ЎзДСМИ Нукус филиали

Таянч сўзлар: бахши ҳаёти, халқ мусиқаси, чолғу асбоби, бахшилар, дostonлар, дутор, қўшиқ, санъат, бадий асар.

Ключевые слова: народные музыка, стунные инструменты, бакси, легенди, дутар, песня, искусства, художественное произведения.

Key words: folk music, string instrument, narrator, legend, dutar (stringed musical instrument with two strings) song, art, work of art.

Мамлакатимизда баркамол авлодни шакллантириш, ёшларни маънавий-ахлоқий ва жисмонан соғлом этиб тарбиялаш, уларни олиб борилаётган ислохотларнинг фаол иштирокчисига айлантиришга қаратилган чора-тадбирлар изчил амалга оширилмоқда.[1]

Айни вақтда миллий ўзлигимизни англаш, маданиятимизни ҳар томонлама ривожлантириш, халқимиз, аввало, ёш авлодимизни юксак инсоний туйғулар руҳида тарбиялаш, унинг эстетик диди ва тафакқурини шакллантиришда мақом

санъатининг кенг имкониятларидан етарлича фойдаланилмапти.[2]

Малумки, халқ мусиқа мероси жуда бой, мазмунан теранг ва юксак инсоний ғояларни ўзида мужассам этиши билан халқ ҳаётининг ўзига хос кўзгуси ҳисобланади. Шунинг учун ҳам халқ мусиқа меросида таълим ва тарбиявий мақсадларда фойдаланиш ҳамма даврларда ҳам олимлар, муттафаккир-файласуфлар, шоирлар, педагог-мураббийларнинг диққат марказида бўлиб келган. Қорақалпоқ халқининг бахшичилик ижодиёти жуда бой ва сер тармоқ бўлиб, улар орасидаги меҳнат ва маросим, мавсумий қаҳрамонлик ва дostonчилик қўшиқлардан тортиб, оғзаки анъанадаги касбий мусиқа йўналишига мансуб мумтоз ашулалари асрлар оша шаклланиб, авлодлар томонидан сайқалланиб, мукамаллашиб, кишиларга маънавий ҳамда эстетик озуқа бериб келади.

Халқ мусиқаси таркибан ва табиатан синкретик (қоришма) санъатдир. Бунда сўз, куй ва ўйин (рақс ва куйга монанд ҳаракатлар) унсурларнинг ўзаро бирикиб келиши кузатилади. Чунки, оғзаки фольклор мусиқа намуналари келиб чиқиш манбаларига кўра халқ ҳаёти билан боғлиқ турли кўринишларни, хусусан, меҳнат жараёни, оилавий маросим ва урф-одатлар, ижтимоий муносабатларни акс эттирувчи анъаналар, халқ сайллари ва оммавий байрамларни ўзида ифода этиши билан ажралиб туради. Шунинг учун ҳам халқимизнинг тарихи, тилини, миллий кадриятлари, миллий ўзлигини англашда халқ мусиқа мероси жуда катта аҳамият касб этадики, республикаимиз мустақилликка эришган дастлабки кунлардан барча ижтимоий-маънавий соҳаларда бўлгани каби, мусиқа таълими ва тарбиясини ҳам миллий негизда ривожлантириш, ўсиб келаётган ёш авлодни маънавий-ахлоқий, бадиий-эстетик тарбиялашда халқ мусиқа ижодиётидан кенг фойдаланиш, тобора унутилиб бораётган халқ мусиқа меросининг бебаҳо бойлиги бўлган фольклор, мумтоз ва мақом мусикаларини тиклаш, асраб-авайлаш, таълим-тарбия жараёнига тадбиқ этишга устувор эътибор қаратилиб келинмоқда. Таълимнинг барча бўғинларида мусиқа ўқув дастури ва дарсликлари шу асосда янгидан яратилди.

Мустақиллик йилларида Қорақалпоғистонда бахшичилик санъатининг ривожланишига ҳисса қўшган бахшиларнинг ёшлар тарбиясига таъсири таҳлил қилдик. Тинибаев Каримбай чинжирма-чинжир келаётган бахшилар авлодидан. Болалик чоғидан-оқ бахши куйлари билан жуда

яқиндан танишиб борган Каримбай 10-13 ёшларидан бошлаб анча-мунча куйларни яхшилаб куйлай олган. Отасига эргашиб юриб бахшилар ижро этган куйларнинг оҳангларига, қочиримларига, моҳир ижро этилишига эътибор бериб, кўпгина куйларни отасидан ўрганиб боради. У Убайхан Садиқовга шогирдликка тушади, кўпгина куй-созларни ўрганади. Бахшичилик билан бирга гижжак соз асбобини ҳам ўрганади, устози куйласа у гижжак чалган. [3] Кўп йиллардан буён шогирдлар тайёрлайди ва кўпчилик шогирдлари давлатимиз томонидан мукофотланади. Улардан Қорақалпоғистон халқ артисти бахши Турғанбай Қурбанов, Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган артист Гулбахар Раметова, Ўзбекистон халқ бахшилари Ғайрат Утемуратов ва Тенел Қаллиев, Қорақалпоғистон халқ бахшилари Зиёда Шерипова, Гулнара Алламберганава ва Гулбахар Ахимбетова, Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган маданият ходими Инжигул Сабурова, Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган артист бахшилар Тилепбой Қўчқаров ва Узақбай Шамурадов, гижжакчи ва бахшилар (марқум) Насир Нуратдинов, С.Қайпназаров ва Генжебай Султамуратов ва ҳ. Қурбанов Турғанбай Миллий қорақалпоқ бахшичилигининг 1980 ва 2005 йиллардаги ривожланиш тарихида Қорақалпоғистон халқ бахшиси Турғанбай Қурбановнинг катта ҳиссаси бор. Шунини таъкидлаш керакки, Т.Қурбановнинг 1980 йилдан бошлаб таникли бахши Генжебай Тилеумуратовга шогирд бўлиши унинг ҳаётида катта бурилиш ясади. Устозининг изига етти йил (1980-1987) эргашиб, ундан оқ фотиҳа олган. Т.Қурбанов Қорақалпоғистоннинг Доғистондаги, Тошкент шаҳридаги, Хоразм вилоятидаги, Қозоғистоннинг Қизил Ўрда вилоятидаги маданият ва адабиёт кунларига қатнашди ва миллий бахшичилик санъатимизни республикаимиздан ташқари жойларда ҳам тарғиб қилиб, унинг шухратин ёйишга ҳисса қўшди. Айниқса, Қозоғистондаги дунё олимлари иштирок этган халқаро симпозиумга қатнашиб, унда жаҳонга машҳур олимлар ва санъат намояндалари олдида миллий бахшичилигимизнинг қудратини кўрсата олиши бутун қорақалпоқ миллий ижод ҳунаримизнинг юксак баҳоланишига хизмат қилди. У тожикистонлик Султанали Худойберганов, эронлик Ҳожи Қурбон Сулайманийлар билан бирга Францияга бир ҳафталик ижодий сафарга 1996 йилнинг апрел ойида бориб, миллий ижрочилик санъатимизнинг гўзаллиги, одам жонига роҳат

бағишловчи сеҳрли кучин дунёнинг турли бурчидан келган олимлар, санъат тадқиқотчилари, умуман санъат ихлосмандлари олдида кўрсатишга муяссар бўлди. Яна Т.Қурбановнинг бошчилигида 2005-йили шогирдлари Т.Қаллиев, Г.Алламбергенова, Б.Сиримбетов, С.Қайпназаровлар билан биргаликда Голландия Белгия Давлатларида ижодий сафарда булди. Бу ҳолат қорақалпоқ миллий маърифат хунарининг, шу жумладан миллий бахшичилигимиз шухратининг оламга тарқалишига имконият яратди. Бахшининг бу хизматлари ўз вақтида ва муносиб тарзда баҳоланди. Мустақиллик даврига келиб унга 1994 йилда «Қорақалпоғистон Республикасида хизмат кўрсатган артист», 1995 йилда «Қорақалпоғистон халқ артисти» хурматли унвонлари берилди.

Т.Қурбановнинг бундай юқори мартабага эришиши тўсатдан бўлгани йўқ. Биринчидан, унинг ота-онасининг соз чалиб, дутор билан кўшиқ куйлашга, умуман миллий санъатимизга бўлган қизиқиши бўлажак бахшининг қизиқиш оламининг йўналишини белгилаб берган бўлиши керак. Масалан, отаси Қурбанов Атабай деҳқон бўлиб юриб дутор чалиб, кўшиқ куйлайдиган бўлган, онаси Гулзада Реймова чанқобиз чалишнинг устаси ва кўшиқчи бўлган, тоғаси Ережеп эса Чимбой элати «Ор ёб» бўйида ўзининг созандалиги билан кўпчиликка танилган инсон. Иккинчидан, юқорида таъкидлаганимиздек, 1980-1987 йилларда биз гап қилаётган қахрамонимизнинг таниқли қорақалпоқ бахшиси Г.Тилеумуратовга шогирдликка тушиши катта таъсирин кўрсатди. Учинчидан, Т.Қурбановнинг ўзидан олдинги ва ўз давридаги бахшилардан асосий фарқи шундан иборатки, у бахшичиликнинг Суйеў ҳамда Муса йўлларин чуқур эгаллаган, уларнинг ўзига хос хусусиятларин кўпчиликка еткиза олган бахшидир. Шу боис у кўпчиликнинг олдида Суйеў бахши йўлига «Ола қайиш», «Ешбай», «Кўр қиз», «Азизим», «Гелалайлим», «Қошим полвон», «Хошадес» куйларин, Муса йўлига «Муса сен ёри», «Сен ёр қол энди», «Сен ёр гедали», «Адинган», «Санали гелди», «Беглар», «Бормикан», «Мухаллес», «Якка бошли», «Ғубаддин» ва Г.Тилеумуратовдан ўрганган «Лайлай», «Қизлар уйга кир» куйларин, шунингдек, «Арухон», «Беш парда», «Не фойда», «Кенесли тон», «Нолиш», «Калта нолиш», «Хўжа боғмон», «Дағлари», «Саудигим», «Нойларман», «Ғулпак», «Ёмон чиғанақ», «Илғол» ва бошқа элликдан ортиқ халқ

куйларин маромига етказиб куйлай олиши миллий бахшичилик санъатимизнинг ривожланишига кўшган салмоқли ҳиссаси бўлди. Тўртинчидан, Т.Қурбановнинг яна бир хусусияти – у шогирд тайёрлашга ҳам катта эътибор берди. Қораўзақли Умрзақ Қудайбергенов, Шўманайли Қувончбай Хўжаниёзов, Кегейличи Зарип Абдуллаев, Нукуслик Тенелбай Қаллиев, Ортиқбой Ережепов, Гулнара Аллаамбергенова, Иқласбай Моянов ва бошқа ҳозирги кунда келажагидан умид куттирадиган бахшилар Турғанбай Қурбановни ўзларига устоз деб ҳисоблайди. Бешинчидан, у ўзига замондаш бахшилар ва созандалар бўлган Хўжайилик Менглибай Пирназаров, Нукуслик Каримбай Тинибаевлар сингари қорақалпоқ миллий бахшичилик хунари тўғрисида катта билимга эга, қатиқулоқ одам бўлиб, у ижрочилик санъатимизнинг тарихида ўчмас из қолдирган вакиллари ҳақида баҳоли маълумотларни, уларни олимларга айтиб бериши орқали бахшичилик хунаримизнинг тадқиқ қилинишига ҳам маълум даражада ҳиссасин кўшди. Унинг фикрича, чинакам бахшичилик санъатини ўрганиш учун қўйидагиларни беками-кўст бажариш зарур: тўғри йўлдан юриш, номаъқул ишларга қўл урмаслик, ёмон хулқ-атвордан жирканиш, бошқаларни ҳам шунга даъват қилиш, маҳорат хунарин узлуксиз такомиллаштириб бориш, инсонийлик фазилатларни жирлаш, одамийликка ёт ҳаракатларни очкор қилиш. Демак, буларга суянган ҳолда айтиш мумкинки, миллий ижрочилик санъатимизда, шу жумладан бахшичиликда асрдан-асрга устоз билан шогирд ўртасидаги ўзаро муносабатнинг мораллик кодекси шаклланган, бу ўз навбатида шу соҳада шогирд тайёрлашда, маҳорат анъаналарининг узвийлигида ўзига хос қонун йиғиндиси сифатида ўрнашиб улгурган, шу боис миллий бахшичилигимизнинг ўзига хос бетқарор фалсафасин пайдо қилган. Шундай экан, илоҳий иқтидорга, чидамга ва ўз устида тинимсиз ишлашга интилган ҳар бир бахши бунга илоҳий нарса сифатида бўйсунган.[4]

Мана шундай халқимиз орасида кўзга ташланиб келаётган бахшилардан: Ўзбекистон халқ бахшилари Ғайрат Утемуратов ва Тенел Қаллиев, Қорақалпоғистон Республикасида хизмат курсатган маданият ходими, доцент Инжигул Сабурова, Қорақалпоғистон халқ бахшилари Зиёда Шерипова, Гулнара Аллаамбергенова, Гулбахор Ақимбетова, Нихол мукофоти совриндори Лола Махаматдинова, Зулфия номидаги давлат мукофоти

совриндори Улбосин Ўринбоеваларнинг меҳнатларига қизиқиб, ёшларимиз мен ҳам шулар каби келажакда машҳур бахши бўламан деб, ўзининг маънавий маданиятини бойитишига таъсир қилиши шубҳасиз.

Шунинг билан бирга ўсиб келаётган ёш авлодни миллий мусиқа маданиятимиз, хусусан, таъкидлаб ўтилган фольклор ҳамда мумтоз санъати билан ҳар томонлама ва пухта таништириб бориш, шу орқали уларда миллий ғоя, миллий нафосат, миллий маданиятни қарор топтиришда муҳим аҳамият касб этиши шубҳасиз. Халқ қўшиқлари, мумтоз асарлари фақатгина эстетик завқ олиш манбаи бўлиб қолмай, ўзига ҳос қудратли таълим-тарбия

воситаси ҳамдир. Шунга кўра, ўсиб келаётган ёш авлод маънавиятига аждодларимизнинг асрлар давомида мисқоллаб орттирилган, даврлар синовидан муваффақиятли ўтиб келаётган мусиқий бойликларни сингдириб бориш орқали уларда замонавий мусиқага онгли муносабатни шакллантириш ҳақиқий мусиқа маданиятини қарор топтириш мумкин. Зотан, халқ мусиқасини ҳис этмасдан замонавий мусиқани идрок этиш мумкин эмаслигини тўғри англаш ва шунга кўра иш тутиш, мусиқа таълими ва тарбияси билан шуғулланувчи педагог-мураббийлар ва соҳа мутахассисларининг энг муқаддас бурчидир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 14 августдаги «Ёшларни маънавий-ахлоқий ва жисмоний баркамол этиб тарбиялаш, уларга таълим-тарбия бериш тизимини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-3907-сон қарори.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-йил 17-ноябрдаги «Ўзбек миллий мақом санъатини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-3391 сонли қарори;
3. Моянов Ықласбай «Музыка сырлы дунья», «ЕРКИН ҚАРАҚАЛПАҚСТАН» газетаси 2022-жыл 27-октябрь №129 (20839).
4. Нуржанов. П. «Бақсышылық мектебиниң белгили ўэкили», «ЕРКИН ҚАРАҚАЛПАҚСТАН» газетаси 2006-жыл 5-декабрь №146.

РЕЗЮМЕ. Мақолада мустақиллик йилларида қорақалпоғистонда бахшичилик санъатининг ривожланиши, оммавий тус олган жуда кўркам, гўзал товушли мусиқий асбобларнинг бири – дутор ва бахшичилик санъати, миллий қадриятларни такомиллаштириш йўллари ҳақида маълумотлар берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье даны сведения об истории музыкальных инструментов каракалпакского народа, о широко распространенном среди народа, очень красивом, имеющим звонкие звучание инструменте - дутаре, путях развития искусства бахши, обогащении национальных ценностей.

SUMMARY. The development of BARD ART in Karakalpakistan and its spiritual and educational effect on young learners. The article deals with the information about musical instruments of Karakalpak people. It informs about one of the most beautiful instruments which have irresistible sound – a lute. And provides suggestions for developing factors of national traditions.

SANLI TEXNOLOGIYALAR ÁSIRINDE MUZÍKA TÁLIMINIŇ ORNÍ

Muratbaev Alisher – *magistr*

Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti magistranti

Tayanch soʻzlar: texnologiya, kommunikatsiya, musiqa, emotsional intellekt, Koday metodi, 4K koʻnikmalar, tanqidiy fikrlash, ijodkorlik.

Ключевые слова: технология, коммуникация, музыка, эмоциональный интеллект, метод Кодай, навыки 4К, критическое мышление, креативность.

Keywords: technology, communication, music, emotional intelligence, Koday method, 4K skills, critical thinking, creativity.

XXI ásirde sanlı texnologiyalar tek ғана байланıs hám miynetke emes, al adamlardıń bilim alıwına, oylawına hám dúnya menen qarım-qatnas jasawına da tereń tásir etti. Sanlı ortalıq tek ғана maǵlıwmat alıwdı emes, al onı sintezlew, jaratıw

hám jańa jaǵdaylarǵa beyimlesiw qáiletin talap etedi. Bul qáiletler emocional intelekt, dóretiwshilik hám sın pikir júrgiziw arqalı rawajlanadı. Industrial jámiyettiń sanlı jámiyetke aylanıwı bilimlendiriwdiń maqsetlerin qayta kórip

shıǵıwǵa iytermeledi, mekteplerdiń oqıwshılardı tek ǵana jumısqa emes, al pútkil ómir dawamında ózgermeli jaǵdaylarǵa beyimlesiwge tayarlawın talap etti. Bunday sharayatta emocional intellekt, dóretiwshilik hám sın pikir texnikalıq bilimler menen birge bahalı bolıp qaldı. Dástúriy akademiyalıq áhmiyetler ózgerip atırǵan bir waqıtta, muzıka tálimi tek ǵana ájayıp kewilashar iskerlik sıpatında emes, al jedel pát penen ózgerip atırǵan dunyada, quramalılıq hám belgisizlikke tik turıw ushın zárúr bolǵan ishki múmkinshiliklerdi rawajlandırıw quralı sıpatında kórinmekte.

Burin tek estetikalıq yamasa kewil kóteriwi iskerligi dep qaralǵan muzıka, házirgi waqıtta sanlı dáwirdiń talapların emocional intellekt, mádeniy sezgirlik hám ruwxıy tárepten bekkem, hár tárepleme rawajlanǵan insanlardı qalıplestiriwde áhmiyetli qural sıpatındaǵı potencialın kórsetpekte [1].

XX ásir dawamında balanı aqılıy, ruwxıy hám jámiyetlik jaqtan tolıq rawajlandırıw mútájliklerin qanaatlandırıw maqsetinde muzikalıq tálim beriwdiń bir neshe tásirli usıl hám metodları júzege keldi. Qosıq aytıw hám xalıq dástúrlerine tiykarlanǵan Koday metodı ishki esitiwdi hám muzikalıq sawatlılıqta rawajlandıradı [2]. Sóylew, qıymıl-háreket hám improvizaciyaǵa tiykarlanǵan Orf Shulverk metodı oqıwda tábiyiy, oyın túrindegi dóretiwshilikti xoshametleydi [3]. Dalkroz evritmikası muzıkanı dene menen qıymıl-háreket arqalı baylanıstırıp, ritm sezimin hám koordinaciyanı jetildiredi [4]. Suzukidiń talantlardı tárbiyalaw filosofiyası dáslepki saz ásbapların úyreniw barısında qaytalaw, qolaylı ortalıq jaratıw hám emocional qollap-quwatlawǵa úlken dıqqat awdaradı [5]. Bul usıllar onlaǵan jıllar aldın islep shıǵılǵan bolsa da, házirgi kúnde de áhmiyetli bolıp, sanlı dáwirdiń jámiyetlik-emocional hám dóretiwshilik talaplarına saykes keletuǵın mángilik principlerdi usınadı.

Dúnıyanıń kóp bólimlerinde muzıka bilimlendiriwi sanlı jámiyet sharayatlarına iykemlesiwdi baslandı. Mektep hám muzikalıq tálim beriwshi mekemeler muzıka baǵdarlamalarına multimedia quralların, onlayn birge islesiwge arnalǵan platformalardı hám interaktiv oqıw qosımshaların engizmekte. Mısalı, virtual xorlar, ritm oyınları, jasalma intellekt járdeminde kompoziciya dúziw quralları hám sanlı nota jazıw baǵdarlamaları oqıwdı qızıqlı hám jeke talaplardı esapqa alǵan halda shólkemlestiriw ushın keń qollanılmaqta [6].

Qurallardan tısqarı, muzıka úyreniwdiń dúzilisi de ózgeriske ushırmaqta. Kóplegen klass bólmeleri oqıtıwshıǵa tiykarlanǵan tálimnen kóbirek qatnasıwshı hám oqıwshıǵa baǵdarlanǵan usıllardı qollanıwǵa ótpekte. Bunnan tısqarı,

jalǵızlıq hám ekran sharshawı kúsheyip baratırǵan dáwirde muzıka táliminiń jámiyetlik hám emotsionallıq paydaları bargan sayın kóbirek tán alınbaqta. Izertlewler kórsetkenindey, ásirrese topar bolıp muzıka dóretiw psixikalıq den sawlıqtı, empatiya sezimin hám ózin-ózi túsiniwdi qollap-quwatlaydı, kóbinese bólsheklengen bolıp kórinetugin sanlı turmıs tárizinde teńsalmaqlılıqtı usınadı. Bul tendentsiyalar tómendegi pikirdi aydınlastradı: muzıka tálimi sanlı dáwirde joǵalıp ketpey atır - ol házirgi oqıwshılardıń psixologiyalıq hám jámiyetlik qájeliklerin qanaatlandırıw ushın dástúr menen jańalıqtı biriktirip, jańa formalarda qayta payda bolmaqta.

Muzıka tálimi, aqılǵa muwapıq qayta oylanǵanda, XXI ásirde talap etiletugin kónlikpeler menen tıǵız baylanıslı bolıp esaplanadı. Atap aytqanda, "4K kónlikpeler" - sın pikirlew, dóretiwshilik, kommunikaciya hám birge islesiw - keleshekke tayar bilim alıwdıń tiykarı bolıp xızmet etedi. Kóplegen oqıw pánlerinen pariqlı túrde, muzıka bul kompetenciyalardı tábiyiy túrde ámeliyatqa engizedi. Oqıwshılar úlgiler hám dúzilislerdi talqılaydı (sın pikirlew), shıǵarma dóretdi hám improvizaciya qıladı (dóretiwshilik), atqaradı hám sezimlerdi bildiredi (kommunikaciya), ansambl yamasa topar bolıp islesedi (birge islesiw). Bul muzıka tálimin tek kórkem qádiriyat pánine ǵana emes, al házirgi dúnya ushın tereńnen ózekli bilim beriw quralına aylandıradı. [7]

Sonıń menen birge, muzıka bilimlendiriwi kóplegen sanlı tájiriybeler bere almaytuǵın nárselerdi usınadı: real tájiriybeler, adamlar arasındaǵı baylanıstı hám emocionallıq rawajlanıw. Úzliksiz ekran menen qatnasıw hám algoritmlerge tiykarlanǵan maǵlıwmatlar dúnyasında muzıka ástenlesiw, oylanıw hám seziw ushın orın jaratıp beredi. Muzıka dóretiwshiliginiń estetikalıq hám jámiyetlik tárepten ózgeshelikleri kewil bóliwdi rawajlandırıwı hám ortaqa adamgershilik sezimin payda etiwı múmkin - bul qásiyet kúnnen-künge azayıp baratır, biraq olardıń áhmiyeti artıp atır.

Sanlı texnologiyalar ásirinde bilim beriw jańa usıl hám kóz qaraslardı úyreniw hám qabıl etiwdi talap etedi. Muzıka adamzattıń eń insanıy kórinisleriniń biri sıpatında tek ǵana kórkem óner sheberligin emes, al úzliksiz ózgerip atırǵan dúnyada zárúr bolǵan emocionallıq hám kognitiv qábiletlerin de qalıplestiriw kúshine iye. Muzikalıq tálimniń tereń áhmiyeti tek bolajaq muzıkantlardı tayarlawda emes, al átiraptaǵı dúnyanı tıńlay alatuǵın, seze alatuǵın hám oǵan juwap bere alatuǵın sezgir, maslasıwshı hám oyshıl adamlardı tárbiyalawda kórinedi.

Bul múmkinshilikti júzege asırıw ushin mekteplerdiń muzıkanı qosımsha emes, al tolıq rawajlanıwdıń tiykarǵı bólegi dep qabıl etiwı kerek. Zamanagóy texnologiyalar muzikalıq tájiriýbeniń mazmunın basıp qalmaq, onı keńeytiwge – qol jetimlilikke arttırıwǵa, izleniwge jol ashıp beriwge hám hár túrli oqıwshılardı qollap-quwatlawǵa xızmet etiwı tiyis. Házirgi muzıka bilimlendiriwiniń kúshli tárepi mángilik usıllardı innovaciyalıq qurallar menen biriktirip, óz ruwxın saqlap, forma jaǵınan rawajlanıp barıwında.

Keleshekte pedagoglardıń wazıypası tek ǵana muzıkanı úyretiw emes, al oqıwshılardı óz ishki dúnyası hám keń mádeniyat penen

baylanıstratuǵın mazmunlı tájiriýbelerdi júzege asırıwdan ibarat boladı. Algoritmler kóbinese qálewlerdi boljaytuǵın hám dóretiwshilik avtomatlasıw qáwipi bar dáwirde, muzıka bilimlendiriwı oqıwshılardıǵa ózligin, dawısın hám erkin qayta ashıw imkaniyatın beredi. Mektep hám muzıka bilimlendiriw orayları bul keńislikte qorǵaw hám rawajlandırıw juwapkershiligin alıwı shárt - tek jańa qurallardı qollanıw arqalı ǵana emes, al tereń tınlaw, tilekleslik hám birgelikte dóretiwti qádirleytuǵın kóz-qarastı qalıplestiriw arqalı da. Bul ápiwayı pedagogikalıq tańlaw emes; bul barǵan sayın virtuallasıp baratırǵan dúnyada bizdi adam qılatuǵın nárseni saqlap qalıwǵa bolǵan mádeniy minnetleme bolıp esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Estelle R. Jorgensen. *Transforming Music Education*. Indiana University Press. Bloomington. 2003. p. 23
2. Zoltan Kodaly. *Selected Writings of Zoltan Kodaly*. Boosey & Hawkes. London . 1974. p. 120
3. Carl Orff & Gunild Keetman. *Elementaria: First Acquaintance with Orff-Schulwerk*. Schott Music. Mainz. 1978. p. 65
4. Émile Jaques-Dalcroze. *Rhythm, Music and Education*. Dalcroze Society. London. 1921. p. 89).
5. Shinichi Suzuki. *Nurtured by Love*. Summy-Birchard. Princeton. 1983. p. 54
6. Lucy Greent. *Music, Informal Learning and the School*. Ashgate Publishing. Aldershot. 2008. p. 92
7. Andreas Schleicher. *World Class: How to Build a 21st-Century School System*. OECD Publishing. Paris. 2018. p. 74.

REZYUME. Maqola bugungi kunning tez ózgaruvchan raqamli dunyosida musiqa ta'limining o'rmini tadqiq etadi. Unda musiqa o'quvchilarga ijodkorlik, tanqidiy fikrlash, muloqot va hamkorlik kabi XXI asrning muhim ko'nikmalarini rivojlantirishda qanday yordam berishi ko'rsatilgan. Shu bilan birga, maqolada musiqaning hissiy o'sish va madaniy tushunishni qo'llab-quvvatlashdagi ahamiyati ta'kidlanadi. Raqamli vositalar musiqa ta'limining bir qismiga aylanayotgan bo'lsa-da, musiqa ta'limining yuragi chuqur insoniy bo'lib qolmoqda - u aloqa, ifoda va ma'no taklif etadi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается роль музыкального образования в современном быстро меняющемся цифровом мире. Показано, как музыка может помочь учащимся развить ключевые навыки XXI века, такие как творчество, критическое мышление, коммуникацию и сотрудничество. Одновременно подчеркивается, как музыка способствует эмоциональному росту и культурному взаимопониманию. Хотя цифровые инструменты становятся частью музыкального обучения, суть музыкального образования остается глубоко человеческой - предлагая связь, самовыражение и смысл.

SUMMARY. The article explores the place of music education in today's fast-changing digital world. It shows how music can help students develop key 21st-century skills like creativity, critical thinking, communication, and collaboration. At the same time, it highlights how music supports emotional growth and cultural understanding. While digital tools are becoming part of music learning, the heart of music education remains deeply human — offering connection, expression, and meaning.

SHEKSPIR DRAMATURGIYASÍNA MUZÍKALÍQ ANALIZ (“Gamlet” shıǵarması mısasında)

Omarova Anarxan – oqıtıwshı

Bekbaulieva Feruza Majit qızı

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu

Tayanch so‘zlar: Gamlet, Uilyam Shekspir, muzikalıq tallawı, opera, simfoniyalıq muzıka, Ambruaz Tomas, Brett Din, Chaykovskiy, dramaturgiyalıq xızmet, Ofeliya, qaharmanın ishki keshirmeleri, teatr hám muzıka, ádebiy muzikalıq tásir, tragediya hám muzıka, scenografiya, emotsionallıq ańlatpa.

Ключевые слова: Гамлет, Уильям Шекспир, музыкальный анализ, опера, симфоническая музыка, Амбруаз Томас, Бретт Дин, Чайковский, драматургическая деятельность, Офелия, внутренние переживания героя, театр и музыка, литературно-музыкальное воздействие, трагедия и музыка, сценография, эмоциональное выражение.

Key words: Hamlet, William Shakespeare, musical analysis, opera, symphonic music, Ambrose Thomas, Brett Dean, Tchaikovsky, dramaturgical activity, Ophelia, the hero's inner experiences, theatre and music, literary and musical impact, tragedy and music, scenography, emotional expression.

Muzikalıq kórkem óner tek ǵana sezimlerdi emes, al dramalıq waqıyalardı, ruwxıy keshirmelerdi hám insan oy-pikirin sáwlelendiriw imkaniyatına ie. Ásirese, muzikalı dramaturgiya - bul muzıka arqalı dramalıq mazmun jaratıw, syujetti rawajlandırıw hám qaharmanlar obrazların ashıp beriwde áhmiyetli qural bolıp esaplanadı. Bul túsiniq, ásirese, opera, balet, simfoniya, kantata sıyaqlı janlarda ayqın kórinedi. Muzikalıq dramaturgiya kompozitordıń shıǵarmanıń dúzilisi, dinamikası, leytmotivler hám temalar arqalı ıqlasbentti tásirleńdiriw hám shıǵarmanıń mazmunın jetkeriw sheberligin óz ishine aladı. Usı kózqarastan, muzikalıq dramaturgiya tek ǵana kórkem sheberlikti emes, al kórkem pikirlew hám psixologiyalıq tereńlikti talap etedi.

Ullı inglis dramaturgi Uilyam Shekspirdiń "Gamlet" shıǵarması dúnya ádebiyatınıń eń belgili hám tereń filosofiyalıq dramalarınan biri bolıp esaplanadı. Bul tragediya tek ǵana ádebiy emes, al teatr, kino hám muzıka kórkem ónerinde de óziniń kúshli tásiiri hám ilham dáregi sıpatında xızmet etip kelmekte. Shıǵarmanıń dramalıq qurılısı, ruwxıy keskinliklerge bay syujetleri hám jeke qarama-qarsılıqların muzıka arqalı sáwlelendiriw kórkem óner sheberleri aldında áhmiyetli hám qıyın wazıypalardan biri bolıp kelgen. Sol sebepli, "Hamlet" shıǵarmasına jaratılǵan muzikalıq shıǵarmalar, operalar, baletler hám simfoniyalıq kompoziciyalar arqalı dramanın mazmun-mánisi jáne de keńirek qamtıp alınadı.

Vilyam Shekspir - inglis ádebiyatınıń eń ullı wákili, dramaturg hám shayı. Ol 1564-jılı Stratford-apon-Ayvonda tuwılıp, 1616-jılı qaytı bolǵan. Shekspir shıǵarmaları dúnya ádebiyatı ǵáziynesinen orın alǵan bolıp, onıń komediyaları, tragediyaları hám tariyxıy dramaları ásirler dawamında tamashagóyler hám oqıwshılardı tań qaldırıp kelmekte. "Gamlet" Shekspirdiń eń belgili

hám quramalı tragediyalarınan biri bolıp esaplanadı. Shıǵarma Daniya pachası Gamlettiń ákesi óliminen soń júz bergen waqıyalardı súwretleydi. Gamlettiń dayısı Klavdiy atasın óltiredi, anasına úylenedi hám taxta otıradı. Ákesiniń áruaǵı Gamletke kórinip, ósh alıwdı buyıradı. Hámlettiń ishki gúresi, gúmanları hám ósh alıwǵa bolǵan taysalaqlawı shıǵarmanıń oraylıq teması bolıp tabıladı. Ol ádillik, haqıyqat hám adamgershilik qádiriyatları haqqında tereń sorawlar qoyadı. Gamlettiń "Bolıw yaqı bolmaw" monologi jáhán ádebiyatınıń eń belgili hám tásirli úzindilerinen biri bolıp esaplanadı. "Gamlet" tragediyası insan tábiyatınıń quramalılıǵı, kek alıwdıń aqıbetleri hám ádilliktiń qádiri haqqında oylawǵa shaqıradı. Shıǵarmanıń qaharmanları, atap aytqanda, Gamlettiń ózi, ádebiyat tariyxındaǵı eń jarqın hám quramalı obrazlardan biri bolıp esaplanadı. "Gamlet" búgingi kúnde de saxnalarda qoyılıp, túrli tillerge awdarılıp, óziniń áhmiyetliliǵin saqlap kelmekte. Shekspirdiń basqa da belgili shıǵarmaları qatarında "Romeo hám Djuletta" tragediyası ayrıqsha orın ieleydi. Eki jastıń shańaraqlıq dushpanlıq sebepli qayǵılı muhabbatı súwretlengen bul shıǵarma, muhabbatıń kúshi hám jámiyettiń jawız tásiiri haqqında gúrriń etedi. "Romeo hám Juletta" jáhán ádebiyatınıń eń romantikalıq hám tásirsheń shıǵarmalarınan biri sıpatında tán alıńǵan. Shekspir komediyaları da óziniń ótkir házilkeshtigi, jeńil syujeti hám insan tábiyatınıń qızıqlı súwreti menen ajırılıp turadı. "Jazǵı tündeǵi tús," "Venetsiya sawdageri," "On ekinshi tün" sıyaqlı komediyalar tamashagóylerdi kúldiriw menen birge, muhabbat, doslıq hám keshirimlilik sıyaqlı áhmiyetli temalardı da kóterip shıǵadı. Shekspirdiń tariyxıy dramaları Angliya tariyxınıń áhmiyetli waqıyaların sáwlelendiredi. "Richard III," "Genrix IV," "Genrix V" sıyaqlı

shıǵarmalar siyasiy intrigalar, hákimiyat ushin gúres hám insanıyılıq maqsetler haqqında gúrriń etedi. Shekspir tariyxıy shaxslardıń obrazların jaratıwda úlken sheberlik kórsetip, olardıń ishki dúnyasın hám qararların tereń tallaydı. Shekspirdiń shıǵarmaları jáhán ádebiyatına úlken tásir kórsetken. Onıń shıǵarmaları kóplegen tillerge awdarılǵan hám pútkil dúnya júzi saxnalarında qoyılmaqta. Shekspir dóretiwshiligi insan tábiyatınıń máńgi sorawlarına juwap tabıwǵa umtılıw, joqarı kórkem sheberlik hám tereń adamgershilik penen suwǵarılǵan. Kompozitorlardıń "Gamlet"ke múrájatı shıǵarmaǵa jańasha kózqaras penen qaraw imkaniyatın beredi. Chaykovskiy, Shostakovich sıyaqlı ullı kompozitorlardıń "Gamlet" tiykarında jaratqan shıǵarmaları muzıkanın dramalıq waqıyalardı kúsheytiw, personajlardıń sezimlerin tereńlestiriw qáiletin kórsetedi. Olardıń shıǵarmalarında Shekspirdiń sózleri muzika tilinde jańasha mánige ie boladı. Muzikalıq talqılawlardıń hár qıylılıǵı hár qıylı dáwirlerdegi sociallıq hám mádeniy ózgerislerdi sáwlelendiredi. Hár bir dáwir "Gamlet"ke óziniń muzikalıq qatnasın bildiredi, bul bolsa shıǵarmanıń máńgiligin hám hár qıylı talqılawlarǵa sebep boladı.

1. "Gamlet"tiń muzikalıq interpretatsiyalarınń tariyxı. "Gamlet" tiykarında dóretilgen birinshi belgili opera - Ambruaz Tomastıń "Gamlet" operası (1868). Francuz kompozitori bul operada dramalıq qaharmanlardıń ishki keshirmeleri, jeke qayǵı hám qarama-qarsılıqlardı muzıka arqalı kórsetiwge háreket etti. Fomanıń talqılawında Ofeliyanıń "Devona naması" (la folie d'Ophélie) opera ádebiyatındaǵı eń tásirli ariyalardan biri esaplanadı. Ol Ofeliyanıń jinli halatın muzıka arqalı júrekti titiretuǵın dárejede súwretleydi.

2. Muzıka arqalı personajlardıń kórsetiliwi. Gamlet - tiykarǵı qaharman sıpatında kóplegen muzikalıq kompoziciyalarda eki qarama-qarsı obrazda sáwlelenedi: bir tárepten, ol kekshil hám keskin háreket etiwshi shaxs; ekinshi tárepten, ol gúmanshil hám ishki azap ishinde jasadı. Máselen, Brett Din (Avstraliyalı kompozitor) tárepinen 2017-jılı jaratılǵan operada Gamlettiń ishki tartınshaqlıǵı dástúriy emes atonal muzıka hám eksperimental orkestrówka arqalı súwretlenedi. Ofeliya bolsa hár dayım lirikalıq, názik hám qayǵılı muzıkalar arqalı kórinedi. Onıń obrazı orkestrdegi arfa, fleyta hám jumsaq tarlı ásbaplar arqalı berilgen. Bul muzıka arqalı Ofeliyanıń turmıslıq jeńilisi hám kewilsizligi júreklerge tásir etedi.

3. Muzıkanın dramatik funkeiyaları. Muzıka "Gamlet" sıyaqlı tragediyalarda tek fon

yamasa saxna bezewi sıpatında emes, al dramanıń rawajlanıwına tásir etiwshi qural sıpatında da belsene qatnasadı. Máselen:

- **Saxna ortalıǵın jaratıw:** Qarańǵı qorǵanlar, qábir saxnaları, ruwxlar payda bolǵan waqıtlar - bulardıń hámmesi muzıka arqalı tınıshsız, metafizikalıq ortalıqta janlandırıladı.

- **Qaharmanıń ishki tolqınların súwretlew:** Gamletin "Bolíw yaki bolmaw" monologi kóplegen kompoziciyalarda muzikalıq meditaciya formasında berilgen.

- **Qıyın jaǵdaylardı keskinlestiriw:** Gertruda hám Klavdiy ortasındaǵı talqılawlar yamasa saxnadaǵı atıspa muzikalıq ritm hám dinamikalıq orkestrówka arqalı sáwlelendiriledi.

4. Simfoniyalıq hám házirgi zamanǵı muzıkada "Gamlet". Shekspir tragediyası tek opera emes, al simfoniyalıq hám kino muzıkalarında da muzikalıq ilham dáregi bolǵan. Máselen:

- P.I.Chaykovskiydin Gamlet - uvertyura-fantaziyası (1888): dramatik halatlardı simfoniyalıq orkestr arqalı obrazlı súwretlegen. Uvertyurada Gamlettiń qaharmanlıq hám gúmanshillıq ruwxı qatań túrde sáwlelendirilgen.

- Dmitriy Shostakovich 1932-jılı jaratqan Gamlet ushin muzıka (film hám spektakl ushin): siyasiy jaqsılıq hám ishki qarama-qarsılıqlardı ózine tán ironiya hám dramalıq kúsh penen kórsetken.

"Gamlet" shıǵarması muzikalıq talqılawlarda tek dramanıń mazmunın beriw menen sheklenip qalmastan, qaharmanlardıń ishki dúnyasına tereń kirip barıw imkaniyatın da jaratadı. Operalar hám simfoniyalıq shıǵarmalardaǵı muzıka sonday tásirsheń qural esaplanadı, ol arqalı dramalıq jaǵdaylar jáne de kúsheyip, tamashagóy hám tınlawshınıń qálbine tereń tásir etedi. Muzıka hám dramanıń únlesligi "Gamlet"ti pútkil insanıyattıń sezimlerin sáwlelendiretuǵın jetik shıǵarmaǵa aylandırǵan.

Muzıkanın zamanagóy saxnalastırıwlarındaǵı ornı barǵan sayın artıp barmaqta, bul bolsa shıǵarmanıń jańa áwladlar ushın da qızıqlı bolıwın támiyinleydi. "Gamlet" shıǵarmasına muzikalıq tallaw shıǵarmanıń kóp qırlılıǵın, onıń hár qıylı kórkem óner túrleri menen úylese alıw qáiletin kórsetedi. Muzıka "Gamlet"ti jáne de tereńirek túsiniwge, onıń mánislerin jańasha talqılawǵa járdem beredi. Bunday tallaw keleshekkegi izertlewler ushın da áhmiyetli baǵdarlardı belgilep beredi. "Gamlet"tiń muzıka menen baylanısı Shekspirdiń basqa shıǵarmaları sıyaqlı ózine tán. Muzıka, pesa kontekstinde, bir neshe wazıypanı atqaradı: keypiyattı qáliplestiriw, qaharmanlardıń ishki dúnyasın ashıp beriw hám hátte waqıyalardıń rawajlanıwına tásir kórsetiw. Saxna

shıǵarmalarında muzıkanın roli kóbinese itibardan shette qaladı, biraq "Gamlet" mısasında onıń áhmieti ayqın kórinedi. Qayǵılı saxnalarda matam muzıkası, shadlıqlarda bolsa kóterińki namalar jańlaydı.

Muzıka arqalı tamashagóy qaharmanlardın sezimlerine jaqınlasadı, olardıń dártlerin tereńirek sezedi. Sonday-aq, muzıka pesanıń ulıwma atmosferasın jaratadı, onıń járdeminde saxnadaǵı waqıyalardıń keskinligi hám draması kúsheydi. Qaharmanlardın ishki dúnyasın ashıp beriwde muzıkanın áhmieti sheksiz. Gamlettiń ózi de muzıkaǵa biypárwa emes, onıń ruwxıy azapları muzıka arqalı ayqın kórinedi. Ofeliyanıń ayanishlı táǵdiri de muzıka menen baylanıslı. Onıń qosıqları, negizinde, onıń aqıldan azıwımın nıshanı bolıp tabıladı. Muzıka qaharmanlardın ishki gúresin, olardıń arızw-niyetlerin bildiredi. Waqıyalardıń rawajlanıwına tásir etiw kózqarasınan muzıkanın roli onsha anıq kórinbese de, onıń bar ekenligi seziledi. Saxnalar aralıǵındaǵı muzıkalı pauzalar tamashagóyge waqıyalardı tallaw hám keyingi waqıyalardı kútiw imkaniyatın beredi. Sonday-aq, muzıka saxnadaǵı keskinlikti arttıradı, tamashagóydi turaqlı tolqındırıp turadı. "Gamlet"tegi muzıka tek ǵana bezew emes, al pesanıń áhmietli quramlıq bólegi esaplanadı. Ol keypiyattı qalıplestiredi, qaharmanlardın ishki dúnyasın ashıp beredi hám waqıyalardıń rawajlanıwına tásir etedi. Saxna shıǵarmalarında muzıkanın rolin tolıq túsiniw "Gamlet"ti jáne de tereńirek túsiniwge járdem beredi. Shekspirdiń "Gamlet" shıǵarmasında muzıkanın simbolikalıq máni de ayrıqsha áhmiyetke iye. Qosıqlar hám muzıkalıq bólekler kóbinese belgili bir obrazlar yamasa waqıyalar menen baylanıslı boladı. Mısalı, Gamlettiń "ósh alıw" haqqındaǵı oyları qayǵılı muzıka menen birge keliwi tosattannan emes. Bul bolsa, óz gezeginde, tamashagóydi óshtiń ayanishlı aqıbetleri haqqında oylawǵa shaqıradı. Muzıkanın teatrlastırılǵan atqarılıwı da ayrıqsha itibarǵa ılayıq. Saxnada sazandelerdiń payda bolıwı, olardıń janlı atqarıwı pesaǵa ózgeshe tartımlılıq baǵıshlaydı. Bul bolsa tamashagóydi sol dáwirdiń mádeniyatı hám úrp-ádetleri menen tanıstıradı. Sonday-aq, muzıka atqarıwshılarınıń kiyimleri hám olardıń saxnadaǵı háreketleri de pesanıń ulıwma estetikasına úles qosadı. "Gamlet"tegi muzıka Shekspirdiń basqa shıǵarmalarındaǵı muzıka menen salıstırǵanda da ózine tánligin kórsetedi. Eger basqa pesalarda muzıka kóbirek kewil kóteriwshe wazıypanı atqarsa, "Gamlet"te ol tereń filosofiyalıq hám psixologiyalıq máni ieleydi. Bul bolsa, Shekspirdiń muzıkadan paydalanıwdaǵı sheberligin jáne bir márte dálilleydi. Juwmaq ornında sonı atap ótiw gerek,

"Gamlet"tegi muzıka pesanıń ajıralmas bólegi bolıp, onıń mánis-mazmunın jáne de bayıtadı. Ol keypiyattı qalıplestiredi, qaharmanlardın ishki dúnyasın ashıp beredi, waqıyalardıń rawajlanıwına tásir etedi hám nıshanlı mánis ieleydi. Sonlıqtan, "Gamlet"ti tolıq túsiniw ushın muzıkanın rolin itibardan tıs qaldırmaw gerek.

Talqılawdıń maqseti muzıkalıq shıǵarmanıń mánisin, onıń quramlıq bólimleriniń óz-ara baylanısın, tásir quralların tereń anlawdan ibarat. Muzıkalıq táreplerin úyreniw hám talqılaw procesinde shıǵarmanıń janrı, forması, naması, garmoniyası, ritmi, tembri sıyaqlı elementleri ayrıqsha itibar menen tallanadı. Sonday-aq, muzıkanın tariyxıy sharaytı, kompozitordıń usılı, shıǵarmanıń atqarılıw ózgeshelikleri de tallaw procesine tartıladı. Bunnan tısqari, tallaw procesinde muzıkalıq shıǵarmanıń emocionallıq tásiiri, tınlawshıǵa jetkerip atırǵan sezimleri de úyreniledi. Tallaw nátiyjeleri muzıkatanıwshılar, atqarıwshılar, pedagoglar hám muzıka ıqlasbentleri ushın úlken áhmietke ie. Muzıkalıq tallaw shıǵarmanıń mazmun-mánisin ashıp beriw, onıń ishki nızamlıqların túsiniw hám muzıkanın insan ómirindegi ornın belgilewde áhmietli rol atqaradı. Ol muzıka kórkem óneriniń rawajlanıwına, jańa dóretiliwshilik izlenislerge hám muzıkalıq bilimlerdeń keńnen tarqalıwına úles qosadı. "Gamlet"te muzıkanın qollanılıwı: Shekspir shıǵarmada muzıkadan sheberlik penen paydalanadı. Muzıkalıq belgiler, qosıqlar, ayaq oınlar hám basqa da muzıkalıq elementler pesanıń ulıwma ruwxın, personajlardın ishki keshirmelerin hám saxnalardıń dramasını kúsheytiwge xızmet etedi. Máselen, jerlew máresimlerinde jańlaǵan aza muzıkası qayǵı hám joǵaltıw sezimlerin jáne de tereńlestirse, bayram saxnalarındaǵı shadlı namalar waqtınsha quwanış hám biyǵamlıq ortalıǵın jaratadı. Muzıkanın personajlardın keypiyatın bildiriwdegi ornı teńsiz. Gamlettiń oyshıl hám pessimistik keypiyatın sáwlelendiriwshi qosıqlar, Ofeliyanın ruwxıy azapların bildiriwshi muzıklar, Klavdiydiń eki júzliligin áshkaralawshı namalar - bulardıń barlıǵı muzıkanın qaharmanlardın ishki dúnyasın ashıp beriwdegi qúdiretin kórsetedi. Muzıka, geyde, sózlerden de kóbirek nárseni anlata aladı. Saxna kórinislerinde muzıkanın áhmiyetin ayrıqsha atap ótiw gerek. Jerlew máresimleri, bayramlar, saraydaǵı biyeler sıyaqlı saxnalar muzıkasız óz mánisin joǵaltadı. Muzıka tek ǵana waqıyalardıń rawajlanıwına tásir etip qoymastan, tamashagóydi sol dáwirdiń mádeniyatı hám úrp-ádetleri menen de tanıstıradı. Muzıka saxnalardı janlandıradı, olarǵa ómirsheńlik baǵıshlaydı. Shekspir "Gamlet"te muzıkadan sheber paydalanıp, shıǵarmaǵa jáne de

tereńlik hám emotsionallıq beredi. Muzıka tek kónil kóteriw ǵana emes, al pyesaniń áhmiyetli quramlıq bólegi bolıp tabıladı. Ol tamashagóydi waqıyalar iyrimine tartadı, personajlardıń sezimlerin jáne de kúshlirek seziwge múmkinshilik jaratadı. Solay etip, "Gamlet"te muzıkanıń qollanıwı shıǵarmanıń kórkemlik qunın arttıradı hám onı biytákirar shıǵarma dárejesine kóteredi. Gamlet obrazı ásirler dawamında kórkem óner sheberlerin ilhamlandırıp kelgen, atap aytqanda, muzıka dúnyasında da. Shekspirdiń belgili tragediyası kompozitorlar ushın bay derek bolıp xızmet etip, olardıń opera, balet, simfoniyalıq dástanlar sıyaqlı shıǵarmalarında óz kórinisin tapqan. "Gamlet"ke múrájat etken kompozitorlar qatarında Chaykovskiy, Shostakovich, Ligeti, Berlioz sıyaqlı belgili atlardı ushiratıw múmkin. Uvertyurada Gamlettiń ekileniwleri, muhabbatı hám kek sezimi sáwlelenedi. Dmitriy Shostakovich bolsa "Gamlet" filmine jazǵan muzıkası arqalı obrazlardıń ishki dúnyasını jáne de tereń ashıp beredi. Onıń muzıkasındaǵı keskin ritmler hám dissonanslar shıǵarmadaǵı dramalıq waqıyalardı kúsheytedi.

Opera janrında bolsa Ambruaz Tomaniń "Gamlet" operası ayrıqsha orın tutadı. Operada Gamlettiń Ofeliyaga bolǵan muhabbatı, qasiw rejeleri hám ishki gúresleri muzıka arqalı anıq kórsetilgen. Muzıkanıń dramalıq waqıyalardı kúsheyiwdegi roli sheksiz. Ol shıǵarmadaǵı obrazlardıń sezimlerin, waqıyalardıń keskinligin hám ulıwma keypiyatın jáne de tereńirek seziwge járdem beredi. Balette de "Gamlet" teması óz kórinisin tapqan. Robert Xelpmanniń "Gamlet" baleti Shekspir tragediyasınıń muzikalıq-xoreografiyalıq talqılawı bolıp, onda ayaq oynı háreketleri arqalı Gamlettiń ishki dúnyası, ruwxıy azapları hám ósh alıwǵa umtılwı sáwlelendiriledi. Muzıka hám ayaq oynıń únesligi shıǵarmadaǵı dramalıq waqıyalardı jáne de tásirsheń etedi. Qısqasha aytqanda, kompozitorlardıń "Gamlet"ke múrájati muzıka kórkem óneriniń Shekspir tragediyasına bolǵan qızıǵıwshılıǵın kórsetedi. Olardıń shıǵarmaları arqalı "Gamlet" obrazı jańasha qırlar menen bayıp, muzıkanıń dramalıq waqıyalardı kúsheyiwdegi roli jáne bir márte óz tastıyǵın tabadı. "Gamlet" Shekspirdiń eń belgili hám tásirsheń tragediyalarınan biri sıpatında ásirler dawamında kórkem óner ǵayratkerlerin, sonıń ishinde, muzıkashılardı da ilhamlandırıp kelgen. Onıń dramalıq syjeti, filosofiyalıq sorawları hám kúshli obrazları opera, balet, simfoniyalıq shıǵarmalar hám basqa da muzikalıq janrlarda óz kórinisin tapqan. Opera janrında "Gamlet" tiykarında jaratılǵan eń belgili shıǵarmalardan biri francuz kompozitori Ambruaz

Tomanniń "Gamlet" operası bolıp esaplanadı. Bul operada Gamlettiń ishki keshirmeleri, muhabbatı hám ósh alıw tuyǵıları muzıka arqalı ayqın sáwlelengen.

Operanıń ásirese belgili bólimlerinen biri - Ofeliya saxnası bolıp, onda Ofeliyanıń aqıldan azıwı hám ólimi muzıkanıń tásirsheńligi arqalı súwretlengen. Balet tarawında bolsa "Gamlet" kóplegen xoreograflar hám kompozitorlar ushın derek bolıp xızmet etken. Máselen, rus kompozitori Dmitriy Shostakovichtin "Gamlet" baleti Shekspir tragediyasınıń muzikalıq talqılawı sıpatında úlken dańqqa iye bolǵan. Shostakovichtiń muzıkası dramalıq keskinlik, psixologiyalıq tereńlik hám obrazlardıń jarqınlıǵı menen ajralıp turadı. Simfoniyalıq muzıkada Petr Chaykovskiydiń "Gamlet" uvertyurası ayrıqsha orın tutadı. Chaykovskiy bul shıǵarmasında Gamlet obraziniń ishki gúresin, gúmanların hám ruwxıy azapların muzıka arqalı kórsetiwge háreket etken. Uvertyuranıń dramalıq kúshi hám muzikalıq sulıwlıǵı onı koncert repertuarınıń turaqlı bólegine aylandırǵan. Bunnan tisqari, "Gamlet" temasında kóplegen basqa da muzikalıq shıǵarmalar, sonıń ishinde, vokal cikller, qosıqlar hám instrumentallıq pesalar dóretilgen. Bul shıǵarmalardıń barlıǵı Shekspir tragediyasınıń máńgi temalarına muzikalıq juwap bolıp, onıń obrazları hám ideyaların jańasha tárizde ashıwǵa imkaniyat beredi. Muzıka dramalıq waqıyalardı kúsheyiwde sheksiz áhmiyetke iye. Ol saxnadaǵı waqıyalardıń emociionallıq tereńligin arttıradı, tamashagóydiń sezimlerine tásir etedi hám ulıwma atmosferanı jaratadı. Muzıka dramalıq shıǵarmanıń áhmiyetli bólegi bolıp, onıń járdeminde qaharmanlardıń ishki keshirmeleri, waqıyalardıń keskinligi hám syujettiń rawajlanıwı anıǵıraq sáwlelenedi. Muzikalıq talqılawlardıń hár qıylılıǵı kórkem ónerdiń tartımlılıǵın jáne de arttıradı. Hár bir atqarıwshı muzıka shıǵarmasına óziniń jeke túsiniǵi hám sezimlerin sindiredi, nátiyjede shıǵarmanıń jańa qırları ashıladı. Bul hár túrlilik muzıkanı tıńlawshılar ushın bárqulla qızıqlı hám tartımlı etip turadı. Túrli dáwirlerdegi muzikalıq talqılawlardıń ózine tánligi hár bir dáwirdiń mádeniyatı, sociallıq hám siyasiy sharaylatları menen baylanıslı. Máselen, barokko dáwiri muzıkası óziniń saltanatlı hám quramalı formaları menen ajralıp tursa, romantizm dáwiri muzıkası insanniń ishki dúnyasına, sezimlerine úlken itibar qaratadı. Muzıkanıń zamanagóy saxnalastırıwlarındaǵı ornı barǵan sayın artpaқта. Zamanagóy rejissyorlar muzıkadan saxnadagi waqıyalardı kúsheyiw, qaharmanlardıń obrazların jaratıw hám tamashagóylerde kúshli tásir qaldırıw ushın aktiv paydalanbaқта. Muzıka zamanagóy teatrdiń ajralmas bólegine aylanıp, oǵan jańasha

nápes baǵıshlaydı. Shekspirdiń shıǵarmalarına jazılǵan muzıkalar, onıń dramalıq qúdiretin jáne de kúsheyetuǵın, personajlardıń ishki dúnyasın tereńlestiretuǵın áhmietli qural bolıp esaplanadı. Muzıkalıq úzindilerdi tańlawda, eń dáslep, shıǵarmadaǵı eń áhmietli saxnalardı, dramalıq keskinlik joqarı noqatqa jetken momentlerdi belgilew kerek. Máselen, "Hamlet"-te Ofeliyanıń qosıqları onıń aqıldan ozıwın, "Otello"-da Dezdemonanıń qayǵılı qosıqları onıń qayǵılı táǵdirin aldın ala xabarlaydı. Bul úzindilerdiń semiotikalıq áhmietini sonnan ibarat, olar sóz benen ańlatıp bolmaytuǵın sezimlerdi, keshirmelerdi bildiredi.

Kompozitorlar Shekspir shıǵarmaların túrlishe túsindirip, óz muzika usılların kórsetedi. Verdidıń "Otello"-sındaǵı italyan operasınıń yoshlıǵı, Prokofevtiń "Romeo hám Juletta"-sındaǵı

quramalı, dramalıq simfonizm Shekspir tragediyalarınıń mazmunın ashıp beredi. Hár bir kompozitor Shekspirdiń sózlerine óziniń muzıkalıq tilin qosadı, shıǵarmanıń mánisin jáne de baytıadı.

Muzıkalıq shıǵarmalardıń dóretiliwine tásir etken tariyxıy hám mádeniy faktorlar da úlken áhmietke iye. Máselen, XVIII ásirde jaratılǵan Shekspir operaları sol dáwirdiń estetikalıq kózqarasları, muzıkalıq dástúrlerin sáwlelendiredi. XX ásirde dóretilgen muzıkalar bolsa zamanagóy dúnyaqarastı, jańa muzıkalıq tendenciyalardı ózinde jámleydi. Mısalı, "Richard III" operasındaǵı Richardtıń muzıkalıq portreti onıń hiylekerlik pazıyletlerin, reyimsizligin atap ótedi. "Korol Lir" operasında Lirdiń muzıkalıq obrazları onıń aqıldan azıwın, azapların sáwlelendiredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Christopher Wilson, *Shakespeare and Music* (Project Gutenberg): Anıq opera tallawları, sonıń ishinde Ambroise Thomas, Domenico Scarlatti hám Hyonyardıń "Hamlet" shıǵarmalarına baylanıslı bólimler, "opera muzıkası tárepinen klassikalıq dramanı qalay sáwlelendiriw" temasın úyrenedi. gutenberg.org+1gutenberg.org+1.

2. Glyndebourne Opera Archive: "Discover the music of Brett Dean's Hamlet" hám "Musical highlights" bólimleri: Bul materiallar Brett Dinniń operasına tiyisli detallastırılǵan, orkestr, elektron effektler, semixor hám saxna-teatr qurılısınıń roli haqqında maǵlıwmat beredi. newyorker.com+3glyndebourne.com+3glyndebourne.com+3.

3. Metropolitan Opera – "Singing Shakespeare": Shekspirdiń muzıkalıq talqılawları, sonıń ishinde, Tomastıń 1868-jılǵı jeke operası hám jańa 21 ásirdegi sáykeslendiriwler haqqında kóz-qaras beredi. metopera.org.

4. Tchaikovsky-Research – "The Italian Opera. Ambroise Thomas' Opera 'Hamlet'": Opera analizine tiyisli texnikalıq sáwlelengen úlesler, sonıń ishinde quyashlı saxnalar hám muzıkaǵa tiyisli analizler joqarı maǵlıwmat sıpatında qollanıladı. en.tchaikovsky-research.net.

5. Ernest Jones, *Hamlet and Oedipus* (1949): Freyd tiykarındaǵı psixanalitikalıq izertlew, Oedipus kompleksi hám islenbegen háreketler metopera.org+3en.wikipedia.org+3wilson.fas.harvard.edu+3.

6. T. S. Eliot, "Hamlet and His Problems" (1919): Jańasha kritika janrındaǵı wazıypa, objective correlative ideyası tiykarında analizi. en.wikipedia.org+1en.wikipedia.org+1.

7. William H. Quillian, *Hamlet and the New Poetic* (1983): Modernizmge (Joyce, Eliot) múnásibetler hám olardıń "Hamlet" kontekstindegi pikirlerin tallaw, Eliottıń shıǵarma bólimine ilimiy kóz-qaras beredi. en.wikipedia.org+1wilson.fas.harvard.edu+1.

REZYUME. Bul maqalada Uilyam Shekspirdiń "Hamlet" shıǵarmasına muzıkalıq tallaw berilgen. Shıǵarma hár qıylı kompozitorlar tárepinen muzıkalıq baǵdarlarda qayta islengen bolıp, olardıń arasında Ambruaz Tomas hám Brett Dinniń operaları, sonday-aq, P. I. Chaykovskiy hám D. Shostakovich sıyaqlı kompozitorlardıń simfoniyalıq talqılawları ayrıqsha ornı ieleydi. Maqalada muzıkanıń dramalıq funkciyaları - personajlardıń ishki sezimlerin bildiriw, saxnalıq ortalıq jaratıw hám syujet dinamikasınıń kúsheyiwdegi áhmietini tallanǵan. Ásirese, Gamlet hám Ofeliya obrazlarınıń muzıka arqalı qalay súwretlengenini, olardıń psixologiyalıq jaǵdayları tuńlawshıǵa qalay jetkerilgenini tallanǵan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье представлен музыкальный анализ произведения Уильяма Шекспира "Гамлет". Произведение было переработано различными композиторами в музыкальных направлениях, среди которых особое место занимают оперы Амбруаза Томаса и Бретта Дина, а также симфонические интерпретации таких композиторов, как П. И. Чайковский и Д. Шостакович. В статье анализируются драматические функции музыки - выражение внутренних переживаний персонажей, создание сценической атмосферы и усиление динамики сюжета. В частности, было проанализировано, как образы Гамлета и Офелии изображаются через музыку, и как их психологические состояния передаются слушателю.

SUMMARY. This article presents a musical analysis of William Shakespeare's "Hamlet." The work was revised by various composers in musical directions, among which the operas of Ambrouis Thomas and Brett Dean, as well as symphonic interpretations by composers such as P. I. Tchaikovsky and D. Shostakovich, hold a special place. The article analyzes the dramatic functions of music - expressing characters' inner experiences, creating stage atmosphere, and enhancing plot dynamics. In particular, the portrayal of Hamlet and Ophelia through music, and how their psychological states are conveyed to the listener, were analyzed.

УИЛЬЯМ ШЕКСПИРДИҢ «РОМЕО ХЭМ ДЖУЛЬЕТТА» ШЫҒАРМАСЫНДА МУЗЫКАЛЫҚ ДРАМАТУРГИЯ: ВОКАЛ ӨНЕРИНИҢ РАҰАЖЛАНЫҰЫНА ТӘСИРИ

М.Қ.Палўаниязов – оқытыўшы

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хэм мәдениет институты Нөкис филиалы

Таяныш сөзлер: Шекспир, Ромео хэм Джульетта, музыкалық драматургия, вокал, вокалға тәсир, опера/балет.

Ключевые слова: Шекспир, Ромео и Джульетта, Музыкальная драматургия, Вокал, Влияние на вокал, Опера/Балет.

Key words: Shakespeare, Romeo and Juliet, Musical dramaturgy, Vocal art, Influence on vocals, Opera/Ballet.

Уильям Шекспирдиң «Ромео хэм Джульетта» трагедиясы жәхән әдебиятының ең белгили хэм сүйикли шығармаларынан бири. Оның мухаббат хэм душпанлық, курбанлық хэм трагедия ҳаққындағы универсал тарийхи әсирлер даўамында художниклер, жазыўшылар хэм музыкантларды илхамландырып келген. Шекспир пйесасы тийкарында пайда болған музыкалық драматургия көплеген музыкалық шығармалардың жаратылыўының басланғыш ноқаты болды, олар өз гезегинде вокал көркем өнериниң раўажланыўына үлкен тәсир көрсетти.

Тийкаргы бөлим: (Бул жерде хәр бир тийкаргы жағдайды раўажландырыў, оларды анық мысаллар хэм таллаўлар менен беккемлеў зәрүр. Мысалы, Гуно операсын талқылаўда Ромео хэм Джульетта арияларын көрип шиғиў, олардың нама сүүретин, оркестрлестирилиўин талқылаў, Шекспир тексти менен салыстырыў мүмкин. Прокофев балетин таллаўда тийкаргы қахарманлар хэм олардың қатнасықларын характерлеўши лейтмотивлерди көрип шиғиў мүмкин.) Уильям Шекспирдиң "Ромео хэм Джульетта" трагедиясы музыка драматургиясына, әсиресе опера хэм балет вокал көркем өнериниң раўажланыўына үлкен тәсир көрсетти. Төмендеги әхмиетли мәселелер келтирилген:

• **Уильям Шекспир шығармасында музыканың әхмиеети:** Қосық, аяқ ойын хэм сес эффектлеринен пайдаланыў арқалы орталықты жаратыў, руўхый тәсирди

күшейтиў хэм қахарманлардың характерлерин ашып бериўди талқылаў. Пьесаның текстинен музыка элементлерин көрсетиўши мысаллар.

• **Вокал көркем өнериниң раўажланыўына тәсири:** «Ромео хэм Джульетта»ның сюжети хэм характерлери композиторларды опера, балет хэм басқа вокал дәретпелерин жаратыўға илхамландырды. Трагедияның ең әхмиетли музыкалық талқылаўларына көз-қарас: Шарль Гунонын «Ромео хэм Джульетта» операсы. Сергей Прокофьевтиң «Ромео хэм Джульетта» балети. Басқа музыкалық дүзетиўлер (мәселен, Leonard Bernstein's West Side Story - туўрыдан-туўры дүзетиў емес, бирақ сюжеттен илхамланған)

• **Вокал хэм инструментал баянлаў кураллары:** Мухаббат, түскинлик хэм қайғы сыяқлы хәр түрли сезимлерди көрсетиў ушын композиторлар вокал партиялары, оркестрлеў хэм мелодиялық усыллардан қалай пайдаланғанлығын үйрениў. Трагедиялық орталықты пайда етиўде қолланылатуғын музыкалық усылларды таллаў.

• **Музыкалық драматургия талқылаў усылы сыпатында:** «Ромео хэм Джульетта»ның хәр қыйлы музыкалық талқылаўлары тарийх хэм персонажлар ҳаққында хәр қыйлы көз-қарасларды усынысын көрип шығиў. Пьесаны қайта ислеўде хәр түрли музыкалық усылларды салыстырыў.

• **Музыка арқалы трагедияны қабыллаў эволюциясы:** «Ромео хэм

Джульетта"ның музыкалық дизайны ўақыттын өтиўи менен өзгергенлигин таллаў, музыкалық талғамлар хэм мәдений қәдириятлардың өзгериўин сәўлелендириў.

1. Опера раўажланыўына тәсир етиў:

- **Композиторлар ушын илхам.** «Ромео хэм Джульетта» XVII әсирдеги дәслепки үлгилеринен баслап, XIX әсирдеги атақлы Шарль Гуно операсына шекем көплеген опералар ушын илхам дәреги болған. Гуно операсы пьесаның ең табыслы сәўлелениўлеринен бири есапланады.

- **Вокал партиялары хэм драматизми.** Опера вокал партиялары арқалы қахарманлардың сезимлерин ашып бериў имканиятын береді. Композиторлар «Ромео хэм Джульетта сүйиспеншилигин, ышқы-мухаббатын, түскинлигин, трагедиясын бериў ушин ариялар, дуэтлер, ансамбльлерден пайдаланады.

- **Вокал техникасын раўажландырыў.** «Ромео хэм Джульетта» операсы қосықшылардан жоқары вокал техникасы хэм драматургиялық көркемликте талап ететуғын еді. «Ромео хэм Джульетта партиялары көбинесе тенор хэм сопрано ушын жазылып, атқарыўшылардан бельканто шеберлиги, жеңиллик хэм шеберликти талап етеді.

• Операларға мысаллар:

- Nicola Antonio Zingarelli - Giulietta e Romeo (1796)
- Vincenzo Bellini - I Capuleti e i Montecchi (1830)
- Charles Gounod - Roméo et Juliette (1867)

2. Балет раўажланыўына тәсир етиў:

- **Балет сахналастырыўлары ушын сюжет.** "Ромео хэм Джульетта" балети де белгили балет сюжетине айланды. Сергей Прокофьевтин "Ромео хэм Джульетта" балети дүньядағы ең белгили хэм сүйикли балетлерден бири.

- **Эмоцияларды аяқ ойын арқалы билдириў.** Балетте қахарманлардың сезимлери аяқ ойын хэм пантомима арқалы көрсетиледи. Музыка аяқ ойынның тәсир күшин қоллап-қуўатлайды хэм күшейтеді.

- **Балетте музыканың ролы.** Прокофьевтин «Ромео хэм Джульетта» балетиндеги музыка атмосфера жаратыўда, сезимлерди жеткериўде, сюжетти раўажландырыўда үлкен әхмийетке ийе. Прокофьев музыкасы мелодикалық, драматизм хэм тәсирлилиги менен ажыралып турады.

- **Балетте вокал элементлери.** Балет тийкарынан аяқ ойын көркем өнери болып есапланса да, айырым ўақытларда вокал

элементлеринен, яғный хор ямаса вокализлерден пайдаланып, қосымша эффект жаратыў, сахнаның драмалылығын көрсетиў мүмкин.

3. Музыкалық драматургияға тәсир етиўдиң улыўма белгилери:

- **Эмоцияларға итибар бериў.** «Ромео хэм Джульетта» операсында да, балетинде де күшли сезимлер - мухаббат, жек көриўшилик, қорқыў, түскинликти көрсетиўге айрықша итибар қаратылады.

- **Сюжеттин драмалық раўажланыўы.** Музыка хэм сахна хәрекетинен драматургиялық конфликтти раўажландырыў хэм трагедиялық финалда кулминацияға ерисиў ушын пайдаланылады.

- **Музыка хэм драманың бирлесийи.** Композиторлар хэм хореографлар музыка хэм драманы өз-ара бирлестирип, пүтин хэм қызықлы көркем-өнер дәретпесин жаратыўға хәрекет етеді.

- **Вокал көркем өнерине тәсири.** «Ромео хэм Джульетта» операсы вокал техникасының раўажланыўына, қосықшылардың драматик рольлерди көрсетиў имканиятларының кеңейийине хызмет етти.

Уильям Шекспирдиң «Ромео хэм Джульетта» шығармасы композиторлар хэм хореографлар ушын опера хэм балет көркем өнериниң раўажланыўына үлкен тәсир көрсетти. Ол вокал көркем өнериниң раўажланыўына тәсир көрсетип, қосықшы хэм аяқ ойыншылардан жоқары шеберлик хэм драммалық көркемликте талап еткен. Уильям Шекспирдиң «Ромео хэм Джульетта» трагедиясы опера вокал көркем өнериниң раўажланыўы жағдайында композиторлар ушын таўсылмас илхам дереги болып йесапланады. Пьесаның музыкалық драматургиясына қандай тәсир көрсеткенлиги хэм вокал музыкасының драматургиялық элементлерди көрсетиў ушын қолланылыўын толығырақ көрип шығып, нота үлгилерин көрсетемиз.

1. «Ромео хэм Джульетта» музыкалық драматургиясының тийкарғы қуралы сыпатында опера:

- **Лейтмотивлерден пайдаланыў:** Композиторлар көбинесе лейтмотивлерден белгили бир музыкалық сөзлерди персонажлар ямаса идеялар менен байланыстырыў ушын пайдаланады. «Ромео хэм Джульетта» мухаббатының лейтмотиви трагедиялық мотивке айланып, олардың тәғдиринен дәрек бериўи мүмкин.

- **Вокал ансамбльлери хэм қарама-қарсылықлар:** Опера Монтеки хэм

Капулетти шаңарақлары арасындағы қарама-қарсылықты күшли хор көринислери хэм қарама-қарсылық вокал ансамбльлери арқалы көрсетиў имканиятын береді.

• **Ариялар ишки сезимлердиң көриниси сыпатында:** Ариялар тийкарғы қахарманларға өзлериниң ишки сезимлерин ашып бериў имканиятын береді.

2. Нота мысаллары хэм анализ (Шарль Гуноның "Ромео хэм Джульетта" операсы мысалында):

• **Джульеттаның "Je veux vivre" ("Мен жасағым келеді")** ариясы Биринши парданың жеңил, колоративли ариясы (вальс) өмирдиң жас куўанышын, Джульеттаның мухаббатқа умтылыўын көрсетеді.

○ **Өзгешелиги:** Тез темп, жоқары тесситура, безек хэм колоратуралардың көплиги.

○ **Вокал талаплары:** хаўаздың жеңиллиги, ийкемлесіушенлиги, интонацияның анықлығы хэм шебер атқаруў қәбилетин талап етеді.

○ **Драматургиялық ролы:** трагедиялық мухаббатқа дус келместен бурын Джульеттаның пәклиги хэм кеўиллигин көрсетеді.

○ **Нота сөз бирикпесине мысал (әпиўайыластырылған түрде):**

Тема: Je veux vivre (үзинди)

Өлшеми: 3/4.

Тонлық: До мажор.

Структура: |: E2 F2 G2 | A2 G2 F2 | E2 D2 C2: |

• **Ромео хэм Джульеттаның мухаббат дуэти «Ô nuit divine! Je t'implore!»** көринистеги бул дуэт «Ромео хэм Джульетта» арасындағы мухаббаттың туўылыўы хэм раўажланыўын көрсетеді.

○ **Өзгешелиги:** сазлы, лирикалық музыка, вокал сызықларының тығыз байланысы, тәсирли үнлесликлер.

○ **Вокал талаплары:** Легато атқаруў техникасын жақсы билиўди, шерикти тыңлай алыўды хэм үнлес вокал ансамбльин жарата алыўды, сезимталлық хэм ышқыпазлықты жеткерип бериўди талап етеді.

○ **Драматургиялық ролы:** «Ромео хэм Джульетта» арасындағы мухаббаттың күшлилиги хэм пәклигин, олардың шаңарақларының душпанлығына қарамастан, көрсетеді.

Ноталық сөз бирикпесине мысал (әпиўайыластырылған түрде - Ромео партиясы):

Тема: Ô nuit divine! (үзинди-Ромео)

Өлшеми: 4/4.

Тонлық: Фа мажор.

Структура: /C2 D2 / E2 F2 / G2 A2 / G2 F2: /

• **Джульеттаның өлими:** Джульетта оянып, өли Ромеоны көрген ақырғы сахна қосықшыдан үлкен драматургиялық көркемлікті талап етеді. Дауыс қорқыныш, түскинлик хэм, ең ақырында, тәғдирге қайыл болыўды жеткеріуі керек. Музыка көбинесе пәсейіуши сызықлар хэм диссонанслы гармониялардан пайдаланып, ўақыяның қайғылылығын көрсетеді.

3. Вокал көркем өнериниң раўажланыўы "Ромео хэм Джульетта"ның талқыланыўына қандай тәсир көрсетеди?:

• **Бельканто:** Вокал техникасына қойылатуғын талаптар (бельканто) қосқышыларға қахарманлардың сезимлери хэм қыйын руўхый жағдайларын баян етиў имканын береді.

• **Опера қосықшыларының актёрлық шеберлигин раўажландырыў:** «Ромео хэм Джульетта» образларын исенимли көрсетиў, олардың кеширмелерин тамашагөйлерге жақын хэм түсиникли етиў имканын береді.

• **Интерпретация:** хаўаз шеберлиги артқан сайын қосықшылар өз партияларын еркин интерпретациялаўы, белгили образларға тереңлик хэм жаңа нюанстар қосыўы мүмкин.

Уильям Шекспирдиң "Ромео хэм Джульетта" пьесасы музыкалы театр тарийхында әҳмийетли шығарма болып қалмақта. Бул сюжетли опера қосықшыларға жоқары талаптар қойыў арқалы вокал көркем өнериниң раўажланыўына хызмет етип ғана қоймастан, соның менен бирге, драматургияны байытып, инсан сезимлериниң тереңлигин, трагедиялық конфликттиң қурамалылығын музыкалық тил арқалы жеткеріў имканын береді. Ария, дуэт, ансамбль қахарманлар характерин ашиў, олардың ишки дүньясын көрсетиў, қатнасықлардың барлық нокатларын көрсетиў имканын береді. Нота мысаллары музыкалық безеў трагедияның драмалық қабыл етилиўине қандай тәсир ететуғынлығын көрсетеди. Уильям Шекспирдиң «Ромео хэм Джульетта» трагедиясы опера вокал көркем өнериниң раўажланыўы контекстинде композиторлар ушын таўсылмас илхам дереги болып есапланады. Пьесаның музыкалық драматургияға қалай тәсир еткенлигин хэм вокал музыкасының драмалық элементлерди жеткеріў ушын қалай пайдаланылғанын толығырақ қарап шығамыз, соның менен бирге нота мысалларын келтиремиз. «Ромео хэм Джульетта»ның опера сахнасына тәсири бахалап болмайтуғын дәрежеде. Хәр түрли дәўирдиң композиторлары бул трагедияға мүрәжат етип, оннан мәңгилик муҳаббат, душпанлық хэм тәғдир темаларын тапқан. Опера қахарманлардың психологиялық тереңлигин ашып беріўге, олардың ишки дүньясы менен сыртқы жағдайлары арасындағы қарама-қарсылықларды айқын көрсетиўге мүмкиншилик береді. Лейтмотивлер, вокал ансамбльлери хэм жеке арияларға уқсаған музыкалық усыллар лирикалық хэм драмалық элементлер өз-ара

байланысқан көп қатламлы музыкалық шығарма дәретиўге жол ашады.

Вокал көркем өнериниң раўажланыўы «Ромео хэм Джульетта»ның талқылаўы менен тығыз байланыслы. Бельканто дәўири, мәселен, вокал техникасына жаңа талаптар қойып, қосқышыларға сезимниң нокатларын, сезимлердиң ең нәзик реңлерин көрсетиў имканын береді. Бельканто усылында жазылған ариялар жүдә нағыссы, шеберлиги менен ажыралып турады хэм атқарыўшыдан тек гана техникалық шеберликти емес, бәлким драматургияны да терең билиўди талап етеди. Ұақыттың өтиўи менен опера сахнасында «Ромео хэм Джульетта»ның түсиниклери өзгерип, музыкалық тил хэм сахналастырыў дәстүрлериниң раўажланыўын сәўлелендирген. Заманагөй спектакльдерде көбинесе қахарманлардың психологиялық қурамалылығына, трагедияның социаллық мазмунына, онда көтерилген философиялық мәселелерге итибар қаратылады. Өз нәўбетинде вокал көркем өнери де раўажланып, бул қурамалы хэм көп қырлы образларды көрсетиў ушын жаңа тәсир қуралларын усынады. Солай етип, «Ромео хэм Джульетта» опера көркем өнери ушын әҳмийетли шығарма болып қалмақта. Ол композитор хэм қосықшылар ушын илхам дереги болып, вокал техникасының раўажланыўын хошаметлейди, музыкалық драматургияның шегараларын кеңейтеди. Шекспир трагедиясы музыка тилине өткерилип, муҳаббат күши хэм тәғдирдиң сөзсиз екенлигин еслетип, тамашагөйлердиң жүрегін толқытып келеди. «Ромео хэм Джульетта»ның тәсири тек классикалық операларда емес, ал заманагөй музыка тәжирийбелеринде де сезиледи. ХХІ әсир композиторлары Шекспир трагедиясынан илхамланып, академиялық музыка, рок хэм электроникадан баслап хәр қыйлы жанр хэм усыллар араласқан шығармалар жаратпақта. Бул спектакльдерде вокал көркем өнери де өзгериске ушырап, қосықшылардан универсаллықты, хәр түрли музыка шараятларына бейимлесиў қәбилетин талап етеди. «Ромео хэм Джульетта» тек ғана жаңа опера шығармаларын жаратыўға емес, ал бар шығармаларды қайта көрип шығыўға да хошамет беретугынлығын атап өтиў қызық. Режиссёрлар хэм дирижёрлар Шарль Гуноның «Ромео хэм Джульетта», Беллинидиң «Монтечки хэм Капулетти» сыяқлы белгили операларды талқылаўдың жаңа усылларын излеп атыр. Бул талқылаўлар музыкалық стилистика, сахна безеўи ямаса актёрлық

ойынға тийисли болыуы мүмкин, бирақ мақсет бир – Уильям Шекспир трагедиясын заманагөй тамашагөйге және де түсиникли хэм жақын етиу. Опера көркем өнерине бағышланған вокал таңлаулары хэм фестивальлары да көбинесе «Ромео хэм Джульетта» дан ариялар хэм сахналарды өз бағдарламасына алады. Бул жас қосықшыларға белгили образларды талқылауда жарысып, вокал хэм актёрлық шеберлигин көрсетиу имканиятын береді. Бундай таңлауларда қатнасуу көплеген опера қосықшыларының дөретиушилигиндеги әхмийетли басқыш болып, олардың өзін көрсетиуи, халық хэм сыншылардың тән алыуына ерисиуи ушын үлкен имканият жаратады. «Ромео хэм Джульетта» опера сахнасында жасап, композитор, қосықшы хэм режиссёрларды жаңа хэм қызықлы спектакльлар жаратыуға шақырмақта. У.Шекспир трагедиясы музыка тилине өткерилип, мухаббат, душпанлық хэм тәғдирдің мәңгилик тымсалы болып қалады,

инсанның ышқы-мухаббаты барлық дәуірлерде де өзгермейтуғынын ескертеді. Жуумақлап айтқанда, Шекспирдің «Ромео хэм Джульетта» шығармасы әпиуайы драма емес, бәлким үлкен музыкалық потенциалға ийе шығарма есапланады. Шекспир талантынан илхамланған композиторлар вокал хэм саз музыкасының көплеген дүрданаларын жаратты, олар қайғылы мухаббат тарийхының тереңлигин хэм гөззаллығын жаңаша ашып береді. «Ромео хэм Джульетта»ның музыкалық талқылаулары елеге шекем тыңлаушыларды илхамландырып, толқытып келмекте, бул көркем өнердің мәңги емеслиги хэм оның инсанның ең күшли сезимлерин жеткерип бериу қәбилетинен дәрек береді. Пьеса усылайынша вокал көркем өнеринің рауажланыуына үлкен тәсир көрсетип, композиторларға тәсирли хэм эмоционал шығармалар жаратыу ушын бай материал берді.

Пайдаланылған әдебиетлар

1. Шекспир, У. Ромео и Джульетта / Уильям Шекспир. - М.: Эксмо, 2015. - 256 с.
2. Гуно, Ш. Ромео и Джульетта: опера в пяти действиях / Шарль Гуно. - Партитура.
3. Прокофьев, С. Ромео и Джульетта: балет в трех действиях / Сергей Прокофьев. - Партитура.
4. Холмс, Т. Шекспир и музыка / Томас Холмс. - М.: Музыка, 1985. - 288 с.
5. Кенигсберг, А. К. 111 опер. Справочник / А. К. Кенигсберг, Т. С. Левашева, Э. Е. Ястребцева. - СПб.: КультИнформПресс, 2000. - 736 с.
6. Статьи о Шекспире и музыке в специализированных журналах (например, журналы "Музыкальная жизнь", "Опера").

РЕЗЮМЕ. Мақалада Уильям Шекспирдің «Ромео хэм Джульетта» трагедиясында музыкалы драматургияның әхмийети хаққында сөз барады. Музыка хэм сес эффектлеринен пайдаланып, руухий тәсирди күшейтиу, этирап орталығын жаратыу, қахарманлардың характерин ашып бериу талқыланады. Шекспир трагедиясының вокал көркем өнеринің рауажланыуына, атап айтқанда, опера хэм балет музыкасына тәсири изертленбекте. «Ромео хэм Джульетта»дан илхамланған композитор хэм либреттистлер вокал хэм инструментал саз эспабларынан пайдаланып, трагедиялық мухаббат тарийхын көрсеткенлиги атап өтиледі.

РЕЗЮМЕ. В статье обсуждается значение музыкальной драматургии в трагедии Уильяма Шекспира "Ромео и Джульетта." Использование музыкальных и звуковых эффектов для усиления психологического воздействия, создания окружающей среды и раскрытия характера персонажей обсуждается. Исследуется влияние трагедии Шекспира на развитие вокального искусства, в частности, на музыку оперы и балета. Отмечается, что композиторы и либреттисты, вдохновленные "Ромео и Джульеттой," использовали вокальные и инструментальные инструменты, чтобы изобразить историю трагической любви.

SUMMARY. The article discusses the importance of musical dramaturgy in William Shakespeare's tragedy "Romeo and Juliet." The use of music and sound effects to enhance emotional impact, create the atmosphere, and reveal the characters' personalities is discussed. The influence of Shakespeare's tragedy on the development of vocal art, particularly opera and ballet music, is being studied. It is noted that the composers and librettists, inspired by "Romeo and Juliet," depicted a tragic love story using vocal and instrumental instruments.

QUWIRSHAQ TEATRÍNDÁ AKTYOR SHEBERLIGINIŃ ÁHMIYETI

Primbetova Nazira Reypnazarovna – docent

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanış sózler: teatr, aktyor, saxna, tárbiya, mádeniyat, qábilet, sóz, quwırshaq, rejıssyor, professional, spektakl, mektep, doslıq, mehir, óspirim, shıǵarma, háreket, topar, waqıya, haqıyqat.

Ключевые слова: театр, актёр, сцена, воспитание, культура, способности, речь, кукла, режиссёр, профессионал, исполнение, школа, дружба, доброта, подросток, произведения, движение, группа, события, правда.

Key words: theatre, actor, stage, education, culture, abilities, speech, doll, director, professional, performance, school, friendship, kindness, teenager, works, movement, group, events, truth.

Quwırshaq teatr bul dáslep kishkene balalardıń tárbiyasına unamlı tásir kórsetip olardıń júzine kúlki inam etetúǵın teatr esaplanadı. Quwırshaq teatr ózine tán tákirarlanbas kórkem óner túrlerinen biri bolıp esaplanadı. Jas tamashagóylerdıń teatr ónerine qızıǵıwshılıǵı eń dáslep quwırshaq personajlar atqarıwındaǵı spektakller tamashasınan baslanadı. Bul kórkem óner túri jas tamashagóylerdi mánáwiý gózzallıq álemine jetekleydi hám olardıń barlıǵıǵa bolǵan kózqarasın rawajlandıratuǵın mektep esaplanadı. Teatr saxnasında janlanıp, tilge kirgen súwretlew óneri shıǵarması - quwırshaq personajlar xarakteri balalarǵa ózgeshe zawıq hám óz aldına quwanış beredi. Janlangan quwırshaqlar-gózzallıq, doslıq, mártlik, ádalat, hadallıq, miynet súyiwshilik, Watanǵa bolǵan sadıqlıq sezimlerin balalardıń júregine quyadı. Demek, jas áwladtı hár tárepleme kámalǵa keliwinde hám jetik insan bolıp tárbiyalanıwında quwırshaq teatrđıń ornı ayrıqsha bolıp tabıladı.

Ataqlı alım kórkem ónertanıw pánleri doktori M.Qodirov quwırshaq teatr tariyxına baǵıshlangan izertlewlerinen birinde: “Aziya quwırshaq teatrı bul ápiwayı ermek oyun emes, bálkim bir materik xalıqlarınıń filosofiyası, dini, ádebiyatı, eposı, muzıkası, folklorı, súwretlew óneri hám álbette tilleri menen baylanıslı bolǵan áhmiyetli tariyxıy kórkem waqıya”, - dep aytıp ótedi. [1.163] Quwırshaq teatrı dóretpeleri 6 janr tárepinen ráńbáreń, zamanǵa say, bay mazmunǵa iye, ideası tárepinen jetik bolıwı talap etiledi.

Quwırshaq teatr óneri balalar psixologiyasın, olardıń xarakterin, ruwxıyatın, ómirde tutqan ornın, qızıǵıwshılıqların, umtılısların, átiraptı orap turǵan álemdegi sheshe almaǵan jumbaqlarınıń sheshimin bilip, olardıń aqıllı jol baslawshısına aylanıwı kerek. Sonıń menen bir qatarda dóretriwshi túrli jastaǵı balalardıń dúnyanı aqlıy qabil etiw imkaniyatların esapqa alǵan halda jeterlishe kózqarasqa iye bolıwı hám quwırshaq teatrđıń bárshe qásiyetlerinen kelip shıqqan halda shıǵarma dóretriwi náwbettegi talabı esaplanadı. Quwırshaq teatrı aktyorı ushın eń zárur bolǵan

baǵdar, bul onıń qolları háreketshenligi. Haqıyqatında da insan háreketiniń eń aktiv atqarıwshısı bolǵan qol quwırshaq teatrında óziniń ajayıbatlarǵa bay sıyqırlı kúshin ele de dál kórsete aladı. Qolda bul xarakterli ózgesheliklerdi tárbiyalaw ushın birinshi gezekte qol shınıǵıwları menen shuǵıllanıw kerek. Talaba qolların ózine boysındırıwǵa eriskende ǵana onıń qolları qálegen háreketlerdi orınlawǵa meyil boladı. Álbette bul processti ózlestiriwde aktyorlıq sheberligi elementleri járdem beredi. Etyudlar menen islesiw barısı ápiwayılıqtan quramalılıqqa ótedi. Aktyor dóretriwshiliginde sózdiń áhmiyeti haqqında aytatın bolsaq. Álbette úzindi ústinde islew barısında avtor sóziniń áhmiyeti sheksiz bolıp tabıladı. Sebebi sóz shıǵarma mánisin shıǵarıp beriwe járdem beredi. Pikir sóz arqalı bayan etiledi. Sóz pikirdiń háreket jemisi bolıp ol qatardiń ishki mazmunı hám usı arqalı atqarılıp atırǵan shıǵarma mánisin ashıp beredi. Quwırshaq teatrınıń jaslardıń tárbiyasına táseri úlken.

Biz bilemiz quwırshaq teatrı ushın repertuar tańlaw eń quramalı process esaplanadı. Sebebi, bul teatrǵa keletuǵın tamashagóyler túrli jastaǵı balardan ibarat. Sonıń ushın málim bir jastaǵı balalardıń anıq jasın esapqa almay turıp shıǵarma jazıw yaqı tańlaw orinsız esaplanadı. Málim bir saxna shıǵarmasına alınǵan tema, waqıyalar izbe-izligi, qarama-qarsılıqlar hám olardıń sheshimi, personajlardıń qanday insan ekenligi, olardıń xarakteriniń ózgesheliklerine baylanıslı esaplanadı. Bul qásiyetler shıǵarmanıń berilgen shárt-shárayatda, basqıshpa-basqısh, hár túrli processlerde túrlishe bolıp ótedi. Sebebi, tamashagóylerdiń jasına qarap olardıń shıǵarmanı qabil etiw menen baylanıslı boladı. Sonıń ushın quwırshaq teatrı repertuarın dúziwde tamashagóylerdiń jasına qarap úsh topar bólinip shıǵarma jazıladı.

Birinshi topar mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń toparı esaplanadı. Bul topar tamashagóyleri ushın jazılatuǵın piyesalar waqıyası ápiwayı, sózleri, háreketleri qısqa, tamasha oyun kórinisinde kórsetilip beriliwi talap

etiledi. Quwırshaq personajlardıń obraz dárejesindegi kórimisi háreketlerge tıykarlanǵan bolıp, názik oyunlarǵa, ájayıp qosıqlar kórimisinde jazılıwı kerek. Tıykarǵı tema- balalardıń ómirinen kórimisler, tábiyat gózzallıqları, onda jasawshı qus hám haywanatlardıń jasaw tárızı, insanlardıń olarǵa múnásibeti, balanıń shańaraqta ata-ana qushaǵında ónip-ósıwı sıyaqlı waqıyalardı óz ishine aladı. Jas tamashagóy bul processtı kóredi, personajlar háreketin baqlaydı hám talqılaydı. Nátiyjede olarda ómirıdı bılıw, ańlaw, jaqsılıqqa qaray umtılıw hám saxnadaǵı personajlar menen mu'násibetke kırıswıw qızıǵıwshılıǵı payda boladı. Bul bolsa, balalardı hár tárepleme- aqılıy, ruwxıy hám mánawıy tárepten rawajlanıwına járdemshı usıl bolıp xızmet qıladı. Bunday process jas tamashagóylerdıń sezimleri ósıp, ulǵayıp, kamalǵa kelıwıne tásir etedi.

Ekınshı topar tamashagóyleri mekteptń baslanǵısh hám orta klass oqıwshılarınan ibarat boladı. Bul topar tamashagóyleri ushın jazılatuǵın shıǵarmalar-shańaraq, mektep, oqıw hám úyreniw, miynet, doslıq, mexrıybanlıq, jaratıwshılıq, Watansúyiwshilik ruwxındaǵı pıesalardan ibarat boladı. Olar hár túrli temalar hám janlardı óz ishine aladı. Mektep oqıwshılarınan zakawat, sadıqlıq, tuwrı sózlilik, danalıq, aqıllıq, mehir-múriwbet, doslıq sıyaqlı páziyletlerdi tárbiyalaydı.

Úshınshı topardı óspirim jastaǵı oqıwshılardıń toparı quraydı. Olarda milliy úrp-ádetler, qadıyatlar, tariyxıy shaxslardıń jasap ótken jolı hám olardıń dúnya rawajlanıwına qosqan úlesı sáwlelenedi. Óspirimler kóretuǵın tamashalarda bas qaharmanlardıń maqsetke erisiw ushın hár qanday tosıqlardı jeńe alatuǵın, jaqsı baslamalarǵa ıytermeleytuǵın insan bolıwı kerek. Hár túrli janlardı óz ishine alǵan pıesalar mazmunı menen tamashagóyler joqarı maqsetin belgilep alıwǵa járdemlesip, olardı, mártlik sadıqlıq, insanpárwarlıq sıyaqlı ullı insanıyılıq páziyletlerge ıytermelewı lazım.

Aktyor birinshı nábette izleniwshı hám gúzetiwshı bolıwı kerek. Ol ómirıdı, turmıs tárızın, xalıq úrp-ádetlerin, adamlar psixologıkasın hám xarakterlerge tán qásiyetlerin tábiyat hám haywanatlar dúnyasın bılıwı shárt. Bulardıń barlıǵı aktyor ushın júdá kerekli pazıyletler bolıp esaplanadı. Áne usılardıń barlıǵın jaqsı bilgende ǵana onıń atqarǵan rolleri ózınıń tábiylıǵı, ómirlik shınlıǵı menen tamashagóylerdi ózine tartadı.

Talaba keleshekte quwırshaq teatri ushın jetik qanıyge, yaǵnıy quwırshaq teatri aktyorı bolıp shıǵıwı kerek. Jumıstı onıń qolına quwırshaq túrleriniń birin uslatıp oynatıwdan baslaw kerek bolıp tabıladı.

Ol quwırshaqtı qolına alıp, onı háreketlendiriwge umtıldı da deyiık, bul jerde quwırshaq teatri say janlanıw sıyqırı júz bererme eken? Álbette joq! Sebebi ele kórkem óner mektebi baǵanalarınan birme-bir ótip, tolıq bilimge iye bolıp, sınavlarǵa shıdam berip úlgermegen talabanıń qolındaǵı quwırshaǵı ne nárese isley alıwı múmkin? Álbette hesh nárese. Sebebi sızın aldınızda qolında quwırshaǵın zorǵa uslap, ózın qalay tutıw kerekligin bilmey qısılǵaninan terge shomılıp ketken talabanı kóriw múmkin. Xosh, solay eken «quwırshaq teatri aktyorı bolaman» dep oqıwǵa kırgegen talabaǵa dóretiw mektebinin birinshı adımlarınan sabaqtı neden baslaw kerek?

Álbette hár-bır teatr kórkem óneri aktyorı, ol qaysı bir teatr túrine tıyısı bolmasın, birinshı gezekte ózın tuta bılıw hám organik tárepten shárt-sharayattan kelip shıqqan jaǵdayda maqsetke muwapıq logikalıq jaqtan tuwrı háreket etiwı lazım.

Solay eken, demek quwırshaq teatri aktyorın tárbiyalaw processı de basqa teatr aktyorların tárbiyalaganday bolar eken, degen soraw tuwıladı. Álbette bul júdá tuwrı hám maqsetke muwapıq boıp tabıladı. Sebebi, quwırshaq teatri aktyorı da hámme dóretiwshiler sıyaqlı eń dáslep aktyorlıq sheberlıǵı biliminen xabardar bolǵan jaǵdayda onıń sırların oqıp úyreniwı kerek. Onnan keyin ǵana kásibine tıyısı bilimlerdi ózlestiriw qábiletine iye boladı. Quwırshaq teatri aktyorı da saxnada quwırshaqtı qolına almastan burın janlı planda óz ústinde bıymálel islewı hám bul baǵdardı óz saxnasına usı teatr kórkem óneri imkanıyatlarınan kelip shıqqan jaǵdayda usınıwı kerek boladı.

Aktyordıń dóretiwshilik dáwirinde óz ústinde islewı, aktyorlıq sheberlıǵı elementlerin úyreniw hám ózlestiriwden ibarat boladı. Bul jóneliste oqıtıw «janlı planda» alıp barıladı. «Janlı plan» sózi usı taraw qanıygelerinin tılı menen bolajaq aktyordıń quwırshaqsız islew processine ayıladı. Demek, jumıstı birinshı nábette teatr kórkem óneri haqqındaǵı teotiyalıq bilimlerden baslaymız. Yaǵnıy quwırshaq teatri bul qanday kórkem óner túri, kelip shıǵıw tariyxı, onıń ómirde tutqan ornı, wazıypaları, zamanagóy quwırshaq teatriń balalar dúnya qarasın qalıplestiriwdeǵı ornı hám áhmiyeti, quwırshaq teatri etikası, teatr hám tamashagóy, súwretlew ónerinin quwırshaq teatrdá tutqan ornı sıyaqlı bilimler tereń úyreniledi.

Álbette aktyorlıq sheberlıǵı elementlerin úyreniw hám ózlestiriw teoriyalıq jaqtan ámeliy halda birge alıp barıladı. Sonıń ushın talabaǵa hár bir aktyorda kerek bolatuǵın psixotexnik elementlerdi teoriyalıq jaqtan dálillep, keyin

shınıǵıwlar tıykarında ámelge asırıladı. Sebebi, aktyorlıq sheberlıǵı elementlerin ózlestiriw dáwirinde shınıǵıwların rolı sheksiz. Elementler qatnasıwındaǵı shınıǵıwlarda aktyorlıq sheberlıǵı elementleri bólek-bólek halda úyreniledi. Orınlanatuǵın shınıǵıwlar hesh qashan sportshınıń shınıǵıwına uqsamawı, anıq maqsetke qaray

baǵdar alıwı shárt. Quwirshaq teatrı ushın tańlanatuǵın shıǵarmaların maqseti jalǵız. Olda bolsa jas tamashagóylerdi Watangá sadıq perzent hám hár tárepleme kámil insan bolıp jetisiwıne xızmet qıladı. Jaslarımızdın ele de jetik insan bolıp jetilisiwın táminleydi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ansatbaev N. Teatr hám aktyor. – Toshkent: Navruz, 2020.
2. Ashurova M. Quwirshaq teatr kórkem óneriniń aktyorlıq mektebi. Qaraqalpaqshalaǵan N.Pırımbetova. – Tashkent: Navruz, 2020.
3. Djuldikaraeva X. Sahna nutqı. – Toshkent: Navro‘z, 2008.
4. Mamatqosimov J.A. Aktyorlık mahorati. – Toshkent: Lesson Press, - 220 b.
5. Nemirovskiy A. Aktyordın plastikalıq kórkemlıǵı. Qaraqalpaqshalaǵan N.Pırımbetova. – Tashkent: Navruz, 2020.
6. Rahmonov M. O‘zbek teatrı qadimiy zamonlardan XVIII asrga qadar. – Toshkent: Fan, 1975.
7. Sayfullaev B.S., Mamatqosimov J.A. Aktyorlık mahorati. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – 388 b.
8. Stanislavskiy K.S. Aktyorning o‘z ustida ishlashi. T.Xo‘jayev tarjiması. – Toshkent: Badiy adabiyot, 1965.
9. Tursunov T. Sahna va zamon. – Toshkent: Yangı asr avlodi, 2007. – 404 b.
10. Болтабоева У. Қўғирчоқ театри гуруҳларида сахнавий нутқнинг аҳамияти. – Тошкент: Наврўз, 2020.
11. Образцов С.В. О кукольном театре. – Москва: Искусство, 1947.

REZYUME. Bul maqalada Quwirshaq teatr aktyorlariniń hareketleri, obrazdi ashıp beriwı, plastikası, bır-bırın sezıwı, aktyorlıq sheberlıǵı haqqında sóz júrtiledi. Quwirshaq teatrında tamashagoylerdin jasına qarap 3 toparǵa bólinıp shıǵarma jazıladı.

1. Mektepke shekemgi tálim jasındaǵı balalardıń toparı ushın shıǵarma waqıyası qısqasha ham áriwayı boladı.
2. Mekteptin baslawısh hám orta klass oqıwshıları toparı ushın shıǵarma doslıq, mexriybanlıq, haqqında boladı.
3. Óspirimlik dawırındaǵı oqıwshılar toparı ushın shıǵarmada milliy úrp-ádetler, qadriyatlarımız haqqında sóz júrtiledi.

РЕЗИОМЕ. В данной статье рассказывается о поступках актёров кукольного театра, развитии характера, пластики, взаимопонимании в актёрском мастерстве. В кукольном театре спектакль делится на 3 группы в зависимости от возраста зрителей.

1. Для группы детей дошкольного возраста рассказ произведения короткий и простой.
2. Для группы учащихся начальной и средней школы спектакль о дружбе и доброте.
3. Для группы школьников в подростковом возрасте рассказывает о наших национальных обычаях и ценностях.

SUMMARY. This article tells about the actions of the actors of the puppet theatre, the development of character, plasticity, mutual understanding in acting. In the puppet theatre, the performance is divided into 3 groups depending on the age of the audience.

1. For a group of preschool children, the story of the work is short and simple.
2. For a group of primary and secondary school students, a performance about friendship and kindness.
3. For a group of schoolchildren in adolescence, he tells about our national customs and values.

«AYQULASH» QARAQALPAQ MILLIY ANSAMBLINIŇ QÁLIPLESİWİ

Raxmanova Gauzar Kengesbaevna – *assistent oqıtıwshı*
ÓZMKÓMI Nókis filiali

Tayanch so‘zlar: raqs sanati, xoreografiya, ekspressiv, baletmeyster.

Ключевые слова: танец, хореография, экспрессив, балетмейстер.

Key words: dance, choreography, expressive, choreographer.

«Ayaq oyın» kórkem ónerdiń basqa túrleri sıyaqlı, kórkem shinlıq óziniń ekspressivlik quralları menen ózgeshe gózzallıq sezimtal kelbetin tabadı. Xoreografiyalıq ónerdiń uqsaslıǵı menen birge hár xalıqtıń ózine tánlikleri bar. Qaraqalpaq ayaq oyını da basqa xalıqlar oyınlarına uqsamaydı hám óz háreketlerine iye. Yaǵnıy oyınlarımızda barlıq deneniń qıymıldısınıń sulıw naǵısları, ayaq háreketleriniń shaqqanlıǵı, qol háreketleriniń quramalı súwretleri, jelke hám bas qıymıldıları menen basqa xalıq oyınlarınan ajıralıp turadı. «Ayaq oyını» óneri xalqımızǵa ótken ásirde kirip keliwine qaramastan, óz jolin iye bolıp, qaraqalpaq ayaq óneri dúnya xalıqlarına tanıldı hám tán alındı.

Ótken ásirdiń 20-jılları burınǵı awqamnıń barlıq jerlerindeki sıyaqlı, Qaraqalpaqstanda da hár qıylı mádeniy-agartıw mekemelerin, teatr-koncert toparların dúziw isleri baslandı. Sonıń menen qatar «ayaq oyın» atlı kórkem óner túrine de itibar qarátıla basladı. Dáslep, 1926-jılı «Tań nurı» qaraqalpaq milliy teatr truppası shólkemlestirildi. 1930-jılı truppa Qaraqalpaq mámleketlik teatrı bolıp dúzildi. Teatr spektakller korsetiw menen birge, koncert dástúrlerinde kórsetip baradı. Álbette, koncert bolǵannan keyin dástúrde ayq oyınlarda boladı. Usınday koncertler xoreografiyanıń jetilisiw barıwına xızmet etken.

«1934-jılı Buxara teatırnan kelgen rejissyor R.Fayziev hám onıń zayıbı baletmeyster X.Fayzievalar qaraqalpaq teatırında 2 jıllıq múddetke ámeliy járdem beriw ushın keledi. Zafariydiń «Xalima» muzikalı dramasını saxnalastıradı. X.Fayzieva spektakl oyınların qoyadı. Ol baletmeyster sıpatında teatrdıń jigít-qızlarına onlaǵan atamadaǵı oyınları qoydı» - dep jazadı, belgili teatrsınshısı A.Juzimbetov. [1]

1936-jılı teatırımızdıń dóretywshilik toparın kúsheytiw maqsetinde, Tashkentten bir topar qánigeler shaqırıladı. Olardan, kórkemlik basshı etip Z.Kabulov, bas baletmeyster A.Tairov, muzika basshısı B.D.Tumanyanlar tayınlaǵan. 1937-jılı Z.Kabulov Xurshidtin «Láyli hám Májnún» dramasını qoyǵan, oyınların A.Tairov saxnalastırǵan. Bunnan keyinde teatırǵa baletmeyster etip Tashkentli Ali Ardobus Ibragimov tayınlanıp, bir neshe spektakllerge

oyınlar qoyǵan, koncert dástúrlerinde oyınlar kórsetilip barılǵan.

1957-jılı Tashkent qalasında Qaraqalpaqstan Respublikası ádebiyatı hám mádeniyatı kúnleri ótkeriletuǵın bolıp, qızǵın tayarlıq jumısları alıp barıldı. Usı múnásebet penen 1956-jılı Berdaq atındaǵı mámleketlik filarmoniyadan «Ayqulash» milliy folklor ansamblin ashıw haqqında qarar qabil etiledi. Bul ansabldıń kórkemlik jaqtan basshısı hám baletmeysteri Tashkentli Petrosova Elizaveta Artemovna tayınlanadı.

Qaraqalpaqstanǵa kelgen, baletmeyster E.Petrovanıń janına teatrdıń belgili aktyorı, rejissyorı YU.Sharipov penen A.Ardobus Ibragimovtıń talantlı shákirtleriniń biri R.Adikovanı máslahatshı etip bekitip qoyadı. Dáslep qaraqalpaq xalqınıń jasaw tárizi menen tanıladı, xalqı ne menen shuǵıllanadı, tiykarǵı kásibi ne, úrp-ádet, dástúrlerin úyrenedi. Bulardı úyreniw ushın Respublikamızdıń barlıq jerlerinde, eń alıs awıllarına da baradı, Moynaqta bolıp, Aral teńiziniń kóredi. Balıqshılar menen tanıladı. Ámiwdarya boylarında júrip jıraw-baqсылardı tuńlaydı, milliy qosıqlardı esitedi. Qızıqtırǵan nárselerdi sorawdan erinbedi, barǵan jerlerinde jergilikli xalıqta járdem beredi. Usılayınsha baletmeysterdiń izleniwleri menen qaraqalpaq xalqınıń mártlikleri, úrp-ádetleri menen miynetleri oyın naǵıslarına tuse basladı.

Qaraqalpaq xalqınıń balalar oyınlarınıń baylıǵı, sózge sheshen dilýarlıǵı, qız-jigitler aytıslarındaǵı improvizaciya, bul xalıqtıń talantlı ekenliginen derek berer edi. E.Petrosovada qaraqalpaq xalqına bolǵan mehri oyanadı.

1956-jılı Nókis mámleketlik pedagogika institutı jigít-qızlarınan hám endi ǵana Tashkent mámleketlik teatr hám súwretshilik óneri institutın pitkerip kelgen jaslardan ayaq oyın ansamblin ashadı. Olardıń ishinde Aytjan Abdaliev, Amaniyaz Júzimbetov, Abdijalil Xojanazarov, Ziyel Piyazov, Shamurat Ótemuratov, Jaqsımbay Bekmuratov, Hafız Salımov, Qayırbay Turdanov, Joldasbay Palımbetov, Joldasbay Tajetdinov, YUldash Qıdırbaevlar bar edi. Bul háweskerlerden jıynalǵan ansambl bolıwına qaramastan tamashagóylerde qızıǵıwshılıq oyata basladı.

«Kiyiz basıw» kópten kútken, birinshi qaraqalpaq milliy ayaq oyını dóreledi. Ayaq oyınıńǵayrı-naǵıs bezekleri menen kiyiz basıwdıń barlıq elementlerin kórsetken bul oyındı tamashagóyler barınsha súysinip tamashaladı. Birinshi oyın hayal-qızlar miyneti temasına baǵıshlangan bolsa, ekinshi oyın «Aral balıqshıları» dep ataldı. Onda balıqshılarımızdıń teńizde balıq awlaǵanın háreketler menen súwretlep berdi. Bul eki oyında miynet temasında boldı. Orta Aziya xalıqları, sonıń ishinde qaraqalpaq xalqınıń ózine tán miynet ózgeshelikleri eki oyında da kórsetilip berildi.

«Ilme Sultan» toqıw hám kesteshilikte háreketler onsha áhmiyetli rol oynamadı da, onda insan denesiniń gózzallığı hám kúshin ulıǵlaytuǵın háreketler tiykarǵı orınǵa shıqtı.

Jáne de E.Petrosova tárepinen dóretilgen massalıq oyın «Ayqulash» jigit-qızlar oyını bolıp tabıladı. Ay shuǵlasında jigit qızlardıń oyın zawıqların kórsetip, muhabbat sıyaqlı názik tuyǵılar haqqında poetikalıq til menen jetkerip beredi.

Massalıq oyınlar menen birge jeke oyınlar saxnalastırıldı. «Nazlı» oyını mine solar qatarınan.

1957-jılı «Ayqulash» ansambli Tashkent qalasında ótkerilgen Qaraqalpaqstan ádebiyatı hám mádeniyatı kúnlerinde qatnasıw menen birge Moskva qalasında ótkerilgen Xalıqaralıq

demokratik jaslar hám studentler festivalında, jáhán ayaq oyın konkursında «Ayqulash» ansambli qaraqalpaq xoreografiyasınıń ózine tánligin kórsetip, tamashagóyler hám jyuriler tárepinen jaqsı bahalandı hám II dárejeli diplom hám gúmis medal menen sıyılıqlandı.

«Qaraqalpaq oyınların jaratıwında poeziyalıq, folklorlıq hám avtorlıq shıǵarmalar úlken rol oynadı. Shayır hám jazıwshılardıń járdemi menen qosıqlardan syujetler tańlap alıp, tancalar jarattım. Bul mashaqatlı jumısta maǵan N.Dawqaraev, A.Shamuratov, S.Xojaniyazov, J.Aymurzaev, I.YUsupov, T.Seytjanov, N.Japaqovlar, kompozitor hám melodistler J.Shamuratov, A.Xalimov, A.Sultanov, X.Turdiqulov, F.Nazarov, M.Nosimov, M.Burxanovlar úlken járdem kórsetti. Járdemshim, saxnalastırıwshı repetitor Ómirzaq Esimovtı da aytp ótiw ornını.» [2.16-17]

1959-jıldıń yanvar ayında ansambl Ózbekstan ádebiyatı hám kórkem óneriniń Moskvada ótkerilgen on kúnligine qatnası.

Qaraqalpaqstanda oyın ónerin qalıplestiriw, qáddin tiklep ayaqqa turǵızıw, belgili dárejede rawajlandırıwǵa úles qosqan baletmeyster E.Petrosovaniń xızmetlerin, tariyxıy haqıyqatlıqtı biykarlay almaymız. Sebebi bul qaraqalpaq xoreografiyasınıń qalıplesiw jılları edi. Talantlı xalıq kórkem-ónerge «qaraqalpaq ayaq oyını» degen jańa túrin alıp keldi.

Paydalanǵan ádebiyatlar

1. Petrosova E.A. Karakalpakskiy tanec. metod.posobie. Tashkent «Izdatelstvo lit.i iskusstva»-1976.
2. Sh.Usnatdinov «Polat Madreymov Birinshi qaraqalpaq baletmeysteri», Nókis «Qaraqalpaqstan» 2011.
3. A.Juzimbetov «Qaraqalpaqstanda xoreografiya óneriniń qalıplesiw hám rawajlanıw tariyxınan», «Qaraqalpaqstan mádeniyatı hám sportı» gazetası, 2015.

РЕЗЮМЕ. Qaraqalpaq xalıq ayaq oyın óneri ótken ásirdiń 30-jıllarınan baslap rawajlana basladı. Dáslepki ayaq oyınlar Qaraqalpaq mámleketlik teatrında muzikalı spektakllerde saxnalastırıldı. 1956-jılı bolsa «Ayqulash» ansambli shólkemlestirildi. Onıń birinshi baletmeysteri Liza xanım Petrosova qaraqalpaq milliy massalıq ayaq oyınlarına tiykar saldı.

РЕЗЮМЕ. Танцевальное искусство каракалпакского народа начало развиваться в 1930-х годах. Первые танцы были поставлены в музыкальных спектаклях Каракалпакского государственного театра. В 1956 году был создан танцевально-песенный ансамбль «Айкулаш». Его первый балетмейстер Лиза Петросова заложила основу каракалпакских национальных массовых танцев.

SUMMARY. The dance art of the Karakalpak people began to develop in the 1930s. The first dances were staged in musical performances of the Karakalpak State Theater. In 1956, the dance and song ensemble "Aykulash" was created. Its first choreographer Liza Petrosova laid the foundation for Karakalpak national mass dances.

MADANIY-OMMAVIY TOMOSHALARNI SAHNALASHTIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Temur Rashidov – professor

*“Estrada va ommaviy tomoshalar san'ati” kafedrası mudiri
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti*

Tayanch so'zlar: madaniy-ommaviy tomoshalar, sahnalashtirish, rejissyorlik mahorati, estetik did, bayram tadbirlari, konsert dasturi, xalq sayillari, teatr unsurlari, texnik vositalar.

Ключевые слова: культурно-массовые представления, постановка, режиссерское мастерство, эстетический вкус, праздничные мероприятия, концертная программа, народные гуляния, элементы театра, технические средства.

Key words: cultural and mass performances, staging, directorial skills, aesthetic taste, festive events, concert program, folk festivities, theater elements, technical means.

KIRISH. Bugungi globallashuv jarayonida san'at va madaniyat xalqlarning o'ziga xosligi va milliy qadriyatlarini saqlab qolish, targ'ib etish hamda ommaga yetkazishda muhim vositaga aylanmoqda. Shu nuqtai nazardan, madaniy-ommaviy tomoshalar ya'ni teatrlashtirilgan tomoshalar, bayramlar, festivallar, konsert dasturlari, xalq sayillari, tantanali marosimlar keng jamoatchilikni qamrab oluvchi, estetik va tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan ommaviy madaniy hodisalardir. Bunday tomoshalar orqali nafaqat san'at asarlari namoyish etiladi, balki milliy ruh, an'ana va tarixiy xotira ham o'z ifodasini topadi. Madaniy-ommaviy tadbirlarni sahnalashtirish o'ziga xos murakkab jarayondir. Unda san'atning turli yo'nalishlari teatr, musiqa, raqs, xalq og'zaki ijodi va zamonaviy texnologiyalar uyg'unlashadi. Bu esa rejissyor, ssenariy muallifi, sahna bezakchilari va boshqa ijodiy guruh a'zolaridan yuksak ijodkorlik, estetik did va zamonaviy uslublarni qo'llay olishni talab qiladi. Ayniqsa, tomoshaning g'oyaviy mazmuni, sahnaviy dinamikasi, tomoshabin bilan bevosita muloqoti kabi jihatlar sahnalashtirishda alohida e'tibor talab etadi.

Shu bois mazkur mavzuni o'rganish madaniyatshunoslik, teatrshunoslik va sahna san'ati yo'nalishlari uchun nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotda madaniy-ommaviy tomoshalarining sahnalashtirishdagi o'ziga xos xususiyatlari, ular orqali yetkazilayotgan g'oya va estetik tushunchalar, tomoshabin bilan aloqa vositalari tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Mustaqillik davrida asrlar davomida shakllangan xalq bayramlarini qayta tiklash va ommaviy tarzda nishonlashga alohida e'tibor qaratildi. Ommaviy xalq bayramlari teatrlashtirilgan tomoshalar timsolida yangicha mazmun kasb etmoqda. O'gan qisqa vaqt mobaynida bu sohada o'ziga xos tajriba to'plandi va bayramlar bilan bog'liq yangi san'at turib dunyoga keldi. Bu keng miqyosda

nishonaladigan, maxsus ssenariyga ega teatrlashtirilgan uslubi asosida tashkil etiladigan madaniy-ommaviy tomoshalardir.

Tadbirlarda va ularda foydalanilayotgan sahna ko'rinishlarida monologlardan foydalanishning ahamiyati katta. Negaki monolog epik yoki lirik qahramon hayotining bir parchasi sifatida harakatni bir muddat to'xtatib, tomoshabinni mulohaza yuritishga chorlaydi. Ba'zan monolog sahna ko'rinishlaridagi harakat bilan bog'liq bo'lmagan mavzular bo'yicha mavhum mulohazlarni bildiradi va bu bilan tomoshabinga murojaat etadi. Aristotel o'zining “Poetika” asarida monologni dramaning muhim tarkibiy qismlaridan biri deb atagan. Ya'ni sahna tomoshalari qahramonlarining tomoshabinga yaqinligi alohida harakat muhitini yaratadi – tomoshabin aytilayotgan nutqning bevosita manziliga aylanadi[1].

Ko'proq hissiy ta'sirga erishish uchun monologlar romantik tragediyalarga kiritiladi. Qisqa qilib aytganda, dramaning asosiy mazmuni personajlarning ruhiy harakati bo'lib, u monologlar orqali ochib beriladi.

Madaniyat xalqning turmush tarzi, qadriyatlari va an'alarining majmuidir. Milliy bayramlar esa madaniyatning ajralmas qismi hisoblanib, ular xalqning tarixiy merosini saqlab qolish, yosh avlodga yetkazish va madaniy merosni boyitishda muhim rol o'ynaydi. Madaniy merosni saqlash orqali xalqning qadimiy an'analari kelajak avlodlarga yetkaziladi. Milliy san'at rivojiga turtki bo'ladigan eng asosiy omil zamon va texnikaning shiddat bilan rivojlanayotganligidir.

O'zgarishlarga qaramay, moddiy merosimizga bo'lgan hurmat e'tibor ko'paysa ko'paydi, ammo kamaymadi. Aytish joizki, bayramlarimiz nafaqat yaxshi kayfiyat bag'ishlaydi, o'sib kelayotgan yoshlar ongida milliy g'ururni ham shakllantirmoqda. Bayramlar jamiyat hayotida muhim rol o'ynaydi. Ular

jamiyatni birlashtirish bilan bir qatorda, xalqning milliy o'ziga xosligini mustahkamlab, ijtimoiy faolligini oshiradi. Bayramlar jamoaviy birlikni ta'minlash bilan bir qatorda, turli yoshdagi insonlar, turli kasb vakillarining bir oraga kelishlariga zamin yaratadi.

MUNOZARA. Professor E.V.Sokolov bayramlarning ahamiyati haqida quyidagilarni yozadi: "Bayramning ijtimoiy-siyosiy va madaniy ahamiyati shu bilan belgilanadiki, u muhim an'analarni qo'llab, insoniyat madaniyatining yutuqlarini mustahkamlaydi[2]". Darhaqiqat, bayramlar millatning, jamiyatning moddiy va madaniy sohalaridagi eng yaxshi tomonlarini ko'rsatib beradi. Bayram ko'p tomonli ijtimoiy hodisa bo'lib, har bir insonni, jamiyatning hayotini namoyon qiladigan o'ziga xoslikdir. Uning butun dunyo xalqlari orasida keng yoyilganligidan, bayramlarning inson va jamiyat uchun hech qanday narsaga almashtirib bo'lmaydigan bebaho boylik ekanligiga ishonch hosil qila olamiz. "Bayram jamiyat hayotining organik bo'lagi bo'lib, shu bilan bir qatorda, har bir insonning hayoti va faoliyatini tenglashtirib, omma erkin hayot faoliyatining markaziga aylanib, alohida olingan shaxsning emotsional tarangligini oluvchi razryad funksiyasini bajaradi" [3]. Bayramlar insonlar hayotining ajralmas qismi bo'lib, ular nafaqat madaniy va milliy qadriyatlarining ifodasi, balki jamiyatda birlik va birdamlikni mustahkamlovchi omildir. Yuqoridagi fikrga ko'ra, bayramlar nafaqat shaxsiy hayotda, balki jamiyat miqyosida ham muhim ahamiyatga ega. Chunki ular insonlarning hayotini ma'lum bir ritmga solib, jamiyatdagi faoliyatni muvozanatlashtiradi. Shuningdek, bayramlarning psixologik jihatdan ham ahamiyati katta. Ular odamlarning hissiy holatini yengillashtiruvchi omil bo'lib, kundalik hayotdagi zo'riqish va tashvishlarni unutishga yordam beradi.

Shu bois bayramlar nafaqat hordiq chiqarish, balki insonlarning ichki kechinmalarini tartibga soluvchi vosita sifatida ham xizmat qiladi. Bu jarayonda bayramning ommaviyligi, unda turli qatlam vakillarining ishtirok etishi, ijtimoiy tenglik tuyg'usini shakllantirishga ham xizmat qiladi. Xulosa qilib aytganda, bayramlar inson hayoti va jamiyat taraqqiyotida muhim rol o'ynaydi. Ular insonlarni birlashtirib, ijtimoiy hayotga yangicha ruh bag'ishlaydi hamda shaxsiy va ommaviy faollikning uyg'unlashuviga xizmat qiladi. Shu bois bayramlar madaniy meros sifatida doimo qadrlanib kelingan va kelajakda ham o'z ahamiyatini yo'qotmaydi.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, madaniy-ommaviy tomoshalarni sahnalashtirish san'ati – bu keng jamoatchilik e'tiboriga mo'ljallangan, mazmunan boy va badiiy jihatdan mukammal sahna asarlarini yaratish jarayonidir. Bu jarayon rejissyorlik mahorati, sahna dramaturgiyasi, texnik vositalardan foydalanish, musiqiy va raqs elementlarini uyg'unlashtirish kabi ko'plab ijodiy komponentlarni o'z ichiga oladi. Ayniqsa, tomoshaning mavzusi va g'oyasiga mos, zamon ruhini aks ettiruvchi sahnalashtirish usullarini tanlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Madaniy-ommaviy tadbirlar orqali xalqning estetik didi, tarixiy xotirasi, milliy an'analarga bo'lgan e'tibori shakllanadi va mustahkamlanadi. Ular keng ommani birlashtiruvchi, ma'naviy tarbiya beruvchi va ijtimoiy faollikni oshiruvchi vosita bo'lib xizmat qiladi. Shuning uchun bunday tadbirlarni sahnalashtirishda badiiylik, funkcionallik va tomoshabin bilan bevosita aloqani ta'minlash ustuvor vazifadir. Mazkur mavzuni chuqur o'rganish madaniyat va san'at sohasidagi mutaxassislar uchun muhim nazariy hamda amaliy asos bo'lib xizmat qiladi, sahnalashtirish jarayonining yanada samarali va ta'sirchan bo'lishiga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. M.X.Raxmonova. "Ssenariynavislik va madaniy ommaviy tadbirlarni tashkil etish". "Nasaf". NMIU 2021. 43-bet.
2. Соколов Э.В. Свободное время и культура досуга. - Л.: 1977, с.84-88.
3. Qoraboyev U. O'zbek xalqi bayramlari. - T.: "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2002. 262 b.

REZYUME. Mazkur maqolada madaniy-ommaviy tomoshalarni sahnalashtirish jarayonining o'ziga xos xususiyatlari, bosqichlari va san'atkorlik yondashuvlari yoritilgan. Bayramlar, konsertlar, festivallar kabi keng ommani qamrab oluvchi tadbirlarni sahnalashtirishda rejissyorlik mahorati, sahna kompozitsiyasi, texnik vositalardan foydalanish va estetik did muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotda tomoshalarning g'oyaviy mazmuni, sahna ifodasi va tomoshabin bilan interaktiv aloqasi tahlil qilinib, bu jarayonda teatr, musiqa, raqs va zamonaviy texnologiyalarning uyg'unligi ko'rsatilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье освещены особенности, этапы и художественные подходы к процессу постановки культурно-массовых зрелищ. Режиссерское мастерство, сценическая композиция, использование технических средств и эстетический вкус играют важную роль в

постановке мероприятий, охватывающих широкую публику, таких как праздники, концерты и фестивали. В исследовании проанализированы идейное содержание представлений, сценическое выражение и интерактивная связь со зрителем, показано сочетание театра, музыки, танца и современных технологий в этом процессе.

SUMMARY. This article explores the characteristics, stages, and artistic approaches to the production of cultural and mass performances. Directing skills, stage composition, the use of technical means, and aesthetic taste play a significant role in staging events that reach a wide audience, such as holidays, concerts, and festivals. The study analyzed the ideological content of performances, stage expression, and interactive connection with the audience, showing the combination of theater, music, dance, and modern technologies in this process.

REJISSURANING TA'LIM TIZIMIDAGI O'RNI VA AHAMIYATI

Utepbergenov Ajiniyaz Ayapbergen uli – *rejissura san'ati kafedrası o'qituvchisi*
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so'zlar: rejissura, ta'lim tizimi, teatr san'ati, kino san'ati, ijodiy jarayon, texnologiyalar, tashkilotchilik ko'nikmalari.

Ключевые слова: режиссура, система образования, театральное искусство, киноискусство, творческий процесс, технологии, организаторские навыки.

Key words: directing, education system, theatrical art, cinematic art, creative process, technologies, organizational skills.

Rejissura san'ati – bu teatr, kino, televideniye va boshqa sahna san'atlarining markaziy bo'limlaridan biri bo'lib, uning asosiy vazifasi ijodiy jarayonlarni boshqarish, sahnada yoki ekranda asarning to'liq va mazmunan chuqur ifodasini ta'minlashdir. Rejissura san'ati teatr, kino, televideniye kabi ko'plab sahna san'atlarining ajralmas qismi hisoblanadi. Bu san'at turi ijodiy jarayonlarni boshqarish, har bir sahna, har bir aktyor harakatini aniq va maqsadga muvofiq yo'naltirishga qaratilgan. Rejissura ta'lim tizimida ham muhim o'rin tutadi, chunki u nafaqat ijodiy, balki intellektual va tashkilotchilik ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bugungi kunda rejissura faqat ijodiy faoliyat bilan cheklanmay, balki ta'lim tizimida ham katta o'rin egallaydi. Rejissura bo'yicha ta'lim nafaqat aktyorlik mahoratini oshirishga, balki talabalarni san'atning murakkab jarayonlariga chuqurroq kirib borishga, ijodiy fikrlashga, muammolarni hal qilishga o'rgatadi. Rejissyor – bu hayotni obdon kuzata oladigan, o'zining teatr sohasidagi professional bilimlaridan tashqari, hamma sohalardagi bilimlarni mukammal egallay olgan kishidir.” [1.B.114-115]. Rejissura ta'lim muassasalarida nafaqat nazariy bilimlar, balki amaliy mashg'ulotlar orqali ham o'qitiladi. Bu esa talabalarni nafaqat texnik bilimlarga, balki ijodiy va tashkilotchilik qobiliyatlariga ham ega bo'lishlariga yordam beradi. Ta'limda rejissura san'ati o'rgatilishi bilan, yoshlar sahna san'atining mohiyatini tushunibgina qolmay, balki jamoadagi hamkorlik, boshqaruv, vaqtni to'g'ri taqsimlash

va ijodiy qarorlar qabul qilish ko'nikmalarini ham rivojlantiradilar. Bu ko'nikmalar san'at sohasida, balki hayotning boshqa jabhalarida ham foydali hisoblanadi.

Rejissura ta'lim jarayonida talabalarni o'z ijodiy qobiliyatlarini namoyon etishga, yangi g'oyalarni ishlab chiqishga va ijodiy muammolarni hal qilishga o'rgatadi. Rejissyor sifatida talabalar jamoani boshqarish, vaqtni rejalashtirish, sahnani tashkil etish kabi muhim ko'nikmalarni egallaydilar. Talabalar sahna san'ati asoslari, aktyorlik, dramaturgiya, sahna harakati va boshqa sohalar haqida chuqur bilim olishadi. Rejissura ta'limi talabalarni hamkorlikda ishlashga, turli ijodiy va texnik mutaxassislar bilan birga faoliyat yuritishga o'rgatadi. Bu ta'lim turi rejissyorlik kasbini egallashga, amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga, mustaqil ijodiy faoliyatga tayyorlashga xizmat qiladi. Teatrda ham, kinoda ham talab bitta: hayotiylikka erishish, ishonarli ijro qilish, tomoshabin qalbidan joy olish. Teatrda aktyor tomoshabinning jonli nafasini sezib turadi, kayfiyatidan ruhlanadi [2.50]. Bugungi kunda ko'plab oliy o'quv yurtlari va maxsus san'at institutlarida rejissura bo'yicha maxsus kurslar tashkil etilgan. Talabalar teatr, kino va boshqa sahna turlari uchun rejissura asoslarini o'rganib, ijodiy va texnik jarayonlarni boshqarishga tayyorlanadi. Shuningdek, raqamli texnologiyalar va yangi metodlar qo'llanilishi bilan rejissura ta'limi yanada samaraliroq va qiziqarli bo'lmoqda, ta'lim sohasida zamonaviy texnologiyalar va yangi pedagogik yondashuvlar

keng joriy etilmoqda. Rejissura ta'limida ham bu jarayonlar o'z aksini topmoqda. Zamonaviy ta'limda rejissura quyidagi jihatlar bilan ajralib turadi, talabalar virtual sahnalar, kompyuter grafikasi, video montaj va boshqa raqamli vositalar yordamida rejissyorlik san'atini o'rganadilar. Bu ularning ijodiy imkoniyatlarini kengaytiradi va yangi formatlarda ish olib borishga yordam beradi. Nazariy bilimlar amaliy mashg'ulotlar bilan mustahkamlanadi. Talabalar sahnada real sharoitda ishlash, loyihalar yaratish, guruhda hamkorlik qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Zamonaviy ta'limda talabalar faqat bilim olish bilan cheklanmay, balki o'z fikrini erkin ifodalash, tanqidiy tahlil qilish va yangi g'oyalarni ishlab chiqish ko'nikmalarini ham rivojlantiradilar. Rejissura ta'limida sahna san'ati, balki psixologiya, madaniyatshunoslik, kommunikatsiya va boshqa fanlardan bilimlar beriladi. Bu talabalar uchun keng ko'lamli kasbiy tayyorgarlikni ta'minlaydi. Zamonaviy ta'lim dasturlarida dunyo teatrlari va kinofilmlari tajribasi o'rganiladi, yangi uslublar va texnologiyalar qo'llaniladi. Bu talabalarni global miqyosda raqobatbardosh qiladi. Zamonaviy ta'limda rejissura san'ati nafaqat an'anaviy usullarga tayanadi, balki innovatsiyalar, texnologiyalar va yangi pedagogik yondashuvlar yordamida rivojlanmoqda. Bu esa yosh rejissyorlarning yuqori malakali mutaxassislar bo'lib yetishishiga xizmat qiladi. Rejissura ta'lim tizimida o'ziga xos o'rin tutadi va yosh avlodning ijodiy salohiyatini ochishda muhim vosita hisoblanadi. U nafaqat san'atni chuqur anglashga yordam beradi, balki talabalarda rahbarlik va tashkilotchilik ko'nikmalarini shakllantiradi. Shu sababli, rejissura bo'yicha ta'limni rivojlantirish va kengaytirish jamiyatimiz madaniy hayoti uchun katta ahamiyatga ega. Rejissura bo'yicha ta'lim ko'p jihatdan nazariy bilimlarga tayangan holda olib boriladi. Rejissor - tashkilotchi, badiiy rahbar, jamoa tarbiyachisi muallim hamda yaxshi ijrochi aktyor bo'lishi kerak. Stanislavskiy sisteması V.I.Nemirovich Danchenko ta'limotida rejissor-pyesa talqinchisi, rejissor - ko'zgu va

tashkilotchi ekanligi ta'kidlangan. Rejissor - tomosha yaratishda barcha ijodiy jarayonni tashkilotchisi, yagona oliy maqsadga, g'oyaga yo'naltirishda barcha jamoani yo'l boshchisi sifatida gavdalanadi. [3.27] Talabalar teatr va kino san'ati tarixi, dramaturgiya, sahna harakati, aktyorlik mahorati, estetika, musiqa va boshqa san'at tarmoqlari haqida bilim olishadi. Bu nazariy bilimlar rejissyorlik faoliyatining sifatli bajarilishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Nazariy bilimlardan tashqari, rejissura ta'limida amaliy mashg'ulotlar muhim ahamiyatga ega. Talabalar sahnada real ish jarayonlarini o'rganadilar, aktyorlar bilan ishlash, sahna sozlamalarini yaratish, sahnadagi harakatlarni boshqarish va kameralar oldida ishlash texnikasini o'zlashtiradilar. Bu orqali ular ijodiy jarayonlarni to'liq tushunib, mustaqil rejissyor sifatida faoliyat ko'rsatishga tayyorlanadi. Rejissura ta'limi nafaqat san'atkorlarni tayyorlash, balki yoshlarning jamiyatda o'z o'rnini topishiga yordam beradi. Rejissyorlik faoliyati insonlarda rahbarlik, jamoani boshqarish, vaqtni rejalashtirish va muammolarni hal etish kabi ko'nikmalarni shakllantiradi. Bu esa ularning nafaqat san'at, balki boshqa sohalarda ham muvaffaqiyat qozonishlariga xizmat qiladi. Bugungi kunda texnologiyalar tez rivojlanib borayotgani sababli, rejissura ta'limida ham raqamli usullar va innovatsiyalar keng joriy etilmoqda. Virtual sahnalar, maxsus effektlar, video montaj va boshqa texnologiyalar yordamida talabalarga yanada kengroq imkoniyatlar yaratilmoqda, bu kelajakdagi rejissyorlarni zamonaviy talabalar darajasida tayyorlash imkonini beradi. Rejissura ta'lim tizimida o'ziga xos va muhim o'rin tutadi, shu o'rinda u san'atni chuqur tushunishga, balki ijodiy va tashkilotchilik ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Zamonaviy dunyoda rejissura bo'yicha sifatli ta'lim yosh avlodni nafaqat san'atkor, balki yetuk lider sifatida tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega. Shu bois, rejissura ta'limini yanada rivojlantirish va kengaytirish dolzarb vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Махмудов Ж. Махмудова Х. “Режиссура асослари” “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” нашриёти; Т:2008. В.114-115.
2. Muhammedov M. Rejissura asoslari. - Toshkent.: O'zDSMI. 2007.
3. Otepbergenov A. "Oriental Art and Culture" Scientific Methodical Journal / <http://oac.dsmi-uf.uz> Volume 4 Issue 4 / August 2023.

REZYUME. Ushbu maqolada rejissuraning ta'lim tizimidagi o'rni va ahamiyati yoritiladi. Maqolada rejissura san'atining nazariy va amaliy jihatlari, ijodiy jarayonlarda talabalarni boshqarishdagi roli hamda zamonaviy texnologiyalar yordamida ta'lim sifatining oshirilishi haqida so'z boradi. Shuningdek, rejissura

ta'limining yoshlarning rahbarlik va tashkilotchilik ko'nikmalarini rivojlantirishdagi ahamiyati tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье освещается роль и значение режиссуры в системе образования. Рассматриваются теоретические и практические аспекты режиссёрского искусства, его роль в управлении студентами в творческом процессе, а также повышение качества образования с помощью современных технологий. Также анализируется значение режиссёрского образования в развитии у молодёжи лидерских и организаторских навыков.

SUMMARY. This article highlights the role and significance of directing in the education system. It discusses the theoretical and practical aspects of the art of directing, its role in guiding students through creative processes, and the enhancement of education quality through modern technologies. The article also analyzes the importance of directing education in developing leadership and organizational skills among young people.

QORAQALPOG'ISTONDA BAXSHICHILIK SAN'ATINING KELIB CHIQISHI

Uzakov Satbay – o'qituvchi

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so'zlar: baxshi, og'zaki ijod, epik an'analar, doston, xalq madaniyati, tarixiy meros, milliy san'at.

Ключевые слова: бахши, устное творчество, эпические традиции, дастан, народная культура, историческое наследие, национальное искусство

Key words: bakhshi, oral art, epic traditions, dastan, folk culture, historical heritage, national art

Qoraqalpog'istonda baxshichilik san'ati xalq og'zaki ijodining muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, u asrlar davomida rivojlangan.

Baxshilar nafaqat musiqa ijrochilari, balki xalq tarixi, qadriyatlar va madaniyatini saqlab qoluvchi san'atkorlar sifatida ham e'tirof etilgan. Baxshichilik san'ati o'zining betakror ijro uslublari va she'riyat bilan uyg'unligi bilan ajralib turadi. O'zbek va Qoraqalpoq xalq og'zaki ijodida alohida o'rin tutadigan san'at turlaridan biri bu - **baqshichilik** san'atidir. Bu san'at qadim zamonlardan boshlab xalq hayoti, orzu-umidlari, tarixiy xotirasi va madaniyatining ifodasi sifatida shakllanib kelgan. Baqshi — nafaqat ijrochi, balki shoir, sozanda, voqelikni ifoda etuvchi san'atkoridir. Baqshichilik san'ati Markaziy Osiyo xalqlari, xususan, qoraqalpoq, o'zbek, qozoq va turkman xalqlari madaniyatida chuqur ildiz otgan. Bu san'at turi ko'pincha **epik dostonlarni** kuylash, musiqiy asarlar ijro etish va og'zaki hikoyalar orqali tarqalgan. Baqshilar asosan **dutor, qobiz, yoki komuz** kabi milliy cholg'ularda jo'rnavoqlik qilgan holda dostonlar kuylaganlar. [1.1]

"Baxshilar xalqning tarixini, uning madaniy merosini xotirada saqlovchi va keyingi avlodlarga yetkazuvchi ma'naviy tarbiyachilar hisoblanadi."

Baqshi qadimda xalq orasida hurmatli shaxs bo'lgan. Ular tarixiy voqealarni, urushlar, sevgi va sadoqat, qahramonlik haqida dostonlar orqali xalq xotirasini saqlab kelgan.

Baqshi - marosimlar, to'ylar, xalq yig'inlarining eng qadrlil mehmoni bo'lgan. Ayniqsa, **"Qirman"**, **"Shirvon"**, **"Köroglu"**, **"Alpamis"** kabi dostonlar orqali xalqda jasorat, vatanparvarlik va g'urur hissi shakllantirilgan. Baqshichilik san'ati nafaqat badiiy, balki **tarbiyaviy vazifani** ham bajaradi. Har bir doston, har bir qo'shiqda ezgulik va yovuzlik, do'stlik va xiyonat, sabr va fidoyilik kabi tushunchalar go'zal obrazlar orqali yoritiladi. Shu sababli, baqshilar yosh avlodni axloqiy barkamollikka yetaklovchi ustozlar sifatida qadrlangan.

Baxshichilik san'atida musiqa va she'riyat uyg'unligi muhim ahamiyatga ega. Ular o'z ijrolarida milliy cholg'ulardan, xususan, dutor va qo'biz kabi cholg'u asboblardan foydalangan. Qadimgi manbalarda aytilishicha, baxshilar nafaqat ijrochi, balki hikoyachi va shoir sifatida ham faoliyat yuritganlar. [1.2]

Baxshichilik san'ati Qoraqalpog'istonda uzoq asrlar davomida davom etgan. Bu san'at tarixi bir necha bosqichlarga bo'linadi:

1. Qadimgi davr - baxshilar xalq orasida hikoyalar va dostonlar ijro etib kelgan, og'zaki an'analarni saqlab qolgan.

2. O'rta asrlar - baxshichilik madrasalar va xonliklar davrida ham rivojlanib, ijtimoiy va madaniy hayotda katta ahamiyat kasb etgan.

3. Sovet davri - baxshichilik san'ati davlat tomonidan rag'batlantirilgan, teatr va ansambllar tashkil etilgan.

4. Hozirgi davr - baxshichilik an'analari qayta tiklanib, san'at maktablarida o'qitilmoqda.

"Qoraqalpoq baxshichilik an'anasi ko'p asrlik tarixga ega bo'lib, uning har bir bosqichi xalq madaniyatining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan".

Baxshilar faqatgina ijrochi bo'lib qolmay, balki ijtimoiy hayotda ham zarur shaxslar bo'lgan. Ular to'ylar, bayramlar va turli ijtimoiy tadbirlarda qatnashib kelib, xalqni ruhlantirgan.

Shu bilan birga, olimlar ta'kidlaganidek: "Baxshichilik san'ati xalqning ma'naviy tarbiyasida muhim rol o'ynaydi va ijtimoiy hayotda katta ta'sirga ega".[1.3] Baxshichilik san'ati quyidagi asosiy xususiyatlarga ega:

Og'zaki ijod - baxshilar doston va hikoyalarni yoddan ijro etadilar.

- Musiqa va she'riyat uyg'unligi - ular ijrosini musiqiylik bilan boyitadi.

- Jonli ijro - san'atga asoslanib to'y va bayramlarda ko'rinadigan bo'ladi.

Epik va hikoyaviy mazmun - tarixiy voqealarni bayon qilish asosiy vazifalardan biridir. Hozirgi kunda Qoraqalpog'istonda baxshichilik san'atini saqlab qolish va rivojlantirish yo'lida bir qator ishlar amalga oshirilmoqda:

- Baxshichilik maktablari va to'garaklari tashkil etilishi.

- Madaniy tadbirlar va festivallar o'tkazilishi.

- Yoshlar orasida qiziqish uyg'otish.

Davlat va madaniyat muassasalari ushbu san'atni saqlab qolish uchun qator loyihalarni amalga oshirmoqda. Baxshilar ishtirokidagi konsert va tadbirlar orqali yoshlar baxshichilik san'atiga jalb etilmoqda. Qoraqalpog'istonda baxshichilik san'ati xalqning madaniy merosi va tarixiy xotirasi bilan chambarchas bog'liq. Bu an'ana xalq hayotidagi muhim voqealarni xotirada saqlash, milliy g'ururni shakllantirish va bunyodkorlik salohiyatini yuksaltirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Baxshichilik san'atini asrab-avaylash va kelajak avlodga yetkazish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Baxshichilik san'ati nafaqat xalq madaniyatining ajralmas qismi, balki milliy o'zligimizni belgilovchi omillardan biridir. Shu bois bu san'atni qo'llab-quvvatlash va kelajak yoshlariga o'rgatish har birimizning burchimizdir. [1.4] Hozirgi kunda raqamli texnologiyalar va ommaviy axborot vositalari rivojlanishi bilan

birga, baxshichilik san'atini global miqyosda ommalashtirish imkoniyati paydo bo'lmoqda. Xususan:

- Baxshilarning xalq qo'shiqlarining ijrolari internet platformalari orqali keng targ'ib qilinmoqda.

- Milliy san'atni anglash maqsadida xalqaro festivallar va onlayn ijro tadbirlari o'tkazilmoqda.

- Baxshichilik san'atiga oid tadqiqotlar va ilmiy ishlar ko'paymoqda.

Yashash sharoitining o'zgarishi, ijtimoiy vaziyatning o'zgarishi bilan, nafaqat madaniyat rivojlanadi, balki ma'naviy jihatdan ham yuksaladi. Insonning ma'naviy salohiyati va ongi, estetik dunyoqarashi rivojlanib, tarbiya topib boradi. Adabiyot va musiqa san'ati - hayot va turmushni bilish, odamlarni tarbiyalashning qudratli vositasi. Lekin uni o'quvchiga tushuntirish va tarbiyalashdagi xizmat darajasi ularga estetik, badiiy jihatdan ta'sir etish kuchiga bog'liq. Shunday qilib, voqelikka estetik munosabat ijodkorlar tomonidan yaratilgan tarbiyaviy mazmunga ega she'rlar, musiqa asarlarida, mehnatda, kundalik hayotda namoyon bo'ladi. Xalqimiz yaratgan milliy ma'naviy merosning teran ildizlari juda uzoq asrlarga borib taqaladi. Ajdodlarimizning go'zal kuy-qo'shiq, tasviriy san'ati tufayli bizgacha yetib kelgan meroslar o'zbek va qoraqalpoq, qo'shni xalqlar kuy-qo'shiqlari va musiqasi qadim zamonlardan boshlanganini ko'rsatadi. Xalqimiz hayotidagi murakkab tarixiy sharoitlar madaniyat va turmushning feodal qoidalari, inson o'z doirasidan tashqariga chiqish imkoniyatini bermagan. Asrlar davomida to'plangan oddiy va ma'naviy boyliklarni bosqinchilar egallab olgan yoki yo'q qilib tashlagan. [1.5]

Shu bilan birga, zamonaviy ta'lim maskanlarida baxshichilik an'analari asosida maxsus kurslar va o'quv dasturlari tashkil etilmoqda. Bu esa yoshlarimizning san'atga bo'lgan qiziqishini oshirib, uning davomiyligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Baxshichilik san'ati — xalqning o'z tarixi va madaniyatini og'zaki yo'l bilan avloddan avlodga yetkazish vositasi bo'lib, hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Uni o'rganish, asrash va rivojlantirish — bugungi kun yoshlari uchun ma'naviy boylik va milliy o'zlikni anglashda muhim vositadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov U. "Milliy madaniyat va baxshichilik an'anasi" - Toshkent, 1985.
2. Mirzayev H. "Qoraqalpoq dostonchilik an'analari" - Nukus, 2003.
3. Jo'raev A. "Qoraqalpoq xalq ijodiyoti" - Nukus, 2021.
4. Ismoilov Sh. "Baxshichilik san'atining ahamiyati" - Toshkent, 1997.

5. To'qтамuratov B. "Xalq musiqa an'analari va uning rivojlanishi" - Nukus, 2015.

REZYUME. Qoraqalpog'istonda baxshichilik san'ati xalq og'zaki ijodining noyob va qadimiy shakllaridan biridir. Uning ildizlari qadimgi turkiy xalqlarning epik an'alariga borib taqaladi. Baxshilar o'z ijodlari orqali tarixiy voqealarni, xalqning orzu-umidlarini va ijtimoiy hayotini ifoda etganlar. Qoraqalpog' baxshichiligi, ayniqsa, dostonchilik va musiqiy ijro orqali shakllanib, xalqning ma'naviy tarbiyasida muhim rol o'ynagan. Baxshichilik san'ati bugungi kunda ham milliy madaniyatning muhim bo'lagi sifatida saqlanib kelmoqda.

РЕЗИОМЕ. Искусство бахшичилик в Каракалпакстане является уникальной и древней формой народного устного творчества. Его истоки восходят к эпическим традициям древнетюркских народов. Бахши через своё творчество передавали исторические события, мечты и стремления народа, а также отражали общественную жизнь. Каракалпакское бахшичилик развивалось в основном через исполнение дастанов и музыкальных произведений, играя важную роль в духовном воспитании. Сегодня это искусство продолжает быть важной частью национальной культуры.

SUMMARY. The art of baxshy in Karakalpakstan is one of the unique and ancient forms of oral folk tradition. Its origins trace back to the epic traditions of early Turkic peoples. Baxshys conveyed historical events, public life, and the hopes and dreams of the people through their performances. Karakalpak baxshichilik developed primarily through the narration of epic poems (dastans) and musical storytelling, playing a significant role in the moral and spiritual upbringing of society. Today, this art remains an important element of Karakalpak national culture.

KINO HÁM DRAMATURGIYA

AUDIOVIZUAL ÓNIMLERDE FOLEY EFFEKTLERINIŇ JARATÍLÍWÍ HÁM ÁHMİYETI

Qdirbaev Islambek Quthbaevich – *assistent oqıtwshı*
ÓzMKÓMI Nókis filiali

Tayanch so'zlar: foley effektlari, ses effektlari, kino dawısı, audiovizual ónim, ses ortalığı, ses injenerligi, kinematografiya, sinxron sesler, ses dizayni, akustika, kino kórkem óneri, post-production.

Ключевые слова: фoleyные эффекты, звуковые эффекты, кинозвук, аудиовизуальный продукт, звуковая среда, звуковая инженерия, кинематография, синхронные звуки, звуковой дизайн, акустика, киноискусство, пост-продакшн.

Key words: foley effects, sound effects, film sound, audiovisual product, sound environment, sound engineering, cinematography, synchronous sounds, sound design, acoustics, cinema art, post-production.

Foley effektlari búgingi kúnde kino hám televidenie ónimleriniń ajralmas bólegine aylangan. Tamashagóy filmdi tamasha etip atirganda oniń pútkil diqqat-itibarı waqıyalardıń rawajlanıwına hám syujetke boladı. Biraq ol ekranda kórip atırǵan háreketler hám qorshaǵan ortalıqqa sáykes keletuǵın sesler kóbinese óz aldına tayarlanıp hám diqqat penen jazıp alınıp atırǵanın sezbeydi. Mine usı názik hám kózge kórinbeytuǵın process artında Foley kórkem óneri turadı. Foley effektlari - bul film, teleserial, animaciya yamasa qanday da bir videomaterial ushin insan tárepinen arnawlı jaratılatuǵın hám jazıp alınatuǵın sesler. Olar ekrandaǵı háreket, ortalıq hám detallardı dawıs arqalı jáne de real hám janlı kórsetiwge xızmet etedi. Ápiwayı tamashagóy bunı kóbinese sezbeydi, biraq áyne usı effektlar arqalı filmnıń isenimliliǵı hám tábiyǵıylıǵı támiyinlenedi.

Tariyxqa názer taslasaq, bul taraw XX ásir baslarında qalıpleskenin kóremiz. Dawıslı filmler payda bolıwı menen ses ortalıǵın jetilistiriw zárurlıǵı payda boldı. 1927-jılı súwretke alınǵan "The Jazz Singer" atlı film pútkil kino tariyxında burılıs jasadı. Ses hám muzika birinshi márte film quramına kirip, kino kórkem óneri pútkilley jana basqıshqa kóterildi. Sonıń menen birge, filmde kórilip atırǵan háreketlerge sáykes seslerdi sinxronizaciyalaw mashqalası júzege keldi.

Mine usınday dáwirde amerikalı injener hám ses xudojnigi Jek Foley saxnaǵa shıqtı. Ol óz dáwiriniń texnologiyalıq imkaniyatlarınan paydalanıp, arnawlı seslerdi jaratıw, olardı saxna menen bir waqıtta atqarıw hám filmge beyimlestiriw usılın islep shıqtı. Jek Foley óziniń dóretiwshilik kózqarası hám ayrıqsha sheberligi menen film ses effektlari boyınsha revolyuciya jasadı. Sol sebepli, búgingi kúnde arnawlı

jaratılauǵın sesler onıń atı menen - Foley effektleri dep júritiledi.

Foley effektleri derlik hárbir professional filmde qollanıladı. Eger filmde súwretke alıw procesinde hár bir ayaq basıw sestı, kiyimniń sıtırılısı, esiktiń ashılıwı yamasa basqa háreketlerdiń sestidi anıq hám tegis jazıp alıwǵa urınsa, bul kóp waqıt hám qarjı talap etedi. Bunnan tısqarı, hár qashan da orın hám sharayat oǵan imkan bermeydi. Sol sebepli, bunday sesler keyin ala arnawlı tayarlangan studiyada jazıp alınadı. Bul jumıs penen Foley xudojnikleri shuǵıllanadı.

Foley effektlerin jaratıw ańsat is emes. Bul processe xudojnikler tek ǵana texnikalıq bilimge emes, al úlken dóretiwshilik hám kóz aldına keltiriw kúshine ie bolıwı kerek. Olar kóbinese ápiwayı turmısta qollanılatuǵın buyımlar járdeminde júdá dástúriy emes sesler payda etedi. Mısalı, sınıp atırǵan súek sestı ushın selderey ósimliginiń sınıǵı paydalanıladı yamasa kóshede qar üstindegi ayaq sestı payda etiw ushın un hám gezleme aralastırılıp paydalanıladı. Metall buyımlar, qagazlar, suw idisleri, agash taxtalar, sheben, gezleme sıyaqlı zatlar járdeminde hár túrli ses effektleri tayarlanadı.

Búgingi kúnde Foley kórkem óneri zamanagóy texnologiyalar menen birgelikte jáne de jetilisti. Biraq insan faktori, xudojniklerdiń talǵamı hám dóretiwshiligi elege shekem tiykarǵı orında turadı. Film ushın jetik ses ortalıǵın jaratıwda ses jazıw studiyaları ayrıqsha áhmietke ie. Bunday studiyalar ádette hár túrli qaplamalar hám qáddiler menen úskenelenedi. Sonda xudojnik tap real ortalıqtaǵıday sesler payda ete aladı.

Sonday-aq, animaciyalıq filmlerde de Foley effektleri úlken orın iyeleydi. Animaciyalıq personajlar sızılǵan bolsa da, olar háreket etip atırǵanda esik ashılıwı, ayaq basıw sestı, kiyim sıtırılısı sıyaqlı sesler óz aldına jaratıladı. Bul bolsa

tamashagóyge animaciyalıq dúnyanı jáne de real túrde seziw imkanıyatın beredi.

Kópshilik ushın qızıq kórinwi múmkin, biraq geyde júdá ápiwayı buyımlardan kútilmegen effektlar jaratıladı. Qarańǵıdaǵı kúshli jawın sestı payda etiw ushın úlken ıdistaǵı suw hám shiyshe buyımlar qollanıladı. Yamasa órt hám jarılıw seslerin jaratıwda bolsa hár qıylı plastmassa buyımlar hám metall bólekler aralastırılıdı. Bul process kóbinese tájiriye tiykarında ámelge asırılıdı.

Foley effektleri bir qarańanda ápiwayı kórinwi múmkin, biraq olardı jaratıw úlken sheberlik, tájiriye hám dıqqattı talap etedi. Áyne usı effektlar sebepli film tamashagóyge jáne de janlı hám isenimli kórinedi. Sol sebepli, kóplegen belgili rejissyorlar hám ses rejissyorları Foley xudojnikleriniń xızmetinen paydalanıwdı abzal kóredi. Bunday kórkem óner sheberleriniń artında jıllar dawamında arttırılǵan úlken tájiriye, tınlaw qábileti hám joqarı dárejedege itibar jatadı.

Búgingi kúnde dúnyanıń kóplegen kino studiyalarında Foley effektlerin jaratıw ushın arnawlı bólimler hám professional xudojnikler jumıs alıp barmaqta. Kóplegen belgili film hám seriallarda áyne usınday ses effektleri esabınan film jáne de janlı hám jetik kórinedi. Zamanagóy texnologiyalar, joqarı anıqlıqtaǵı mikrofonlar hám dawıs jazıw úskeneleri bul processti ápiwayılastırsa da, insan dóretiwshiligi hám pikirlewi elege shekem tiykarǵı orında turadı.

Juwmaqlap aytqanda, Foley effektleri kino sanaatınıń kórinbeytuǵın, biraq júdá áhmietli bólimlerinen biri. Olardı jaratıw tek ǵana texnikalıq sheberlikti emes, al shın kewilden beriliwdi hám dóretiwshilikti talap etedi. Jek Foley baslap bergen bul dástúr búgingi kúnde de dawam etpekte hám hár jılı mınlap film hám videomahsulotlarda Foley xudojnikleriniń miynetin kóriw múmkin. Tamashagóyler bul effektlardi tikkeley sezbe de, olar film ortalıǵın tolıq seziwde sheksiz rol oynaydı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Altman R. (1992). *Sound Theory, Sound Practice*. Routledge.
2. Sonnenschein, D. (2001). *Sound Design: The Expressive Power of Music, Voice and Sound Effects in Cinema*. Michael Wiese Productions.
3. Chion M. (1994). *Audio-Vision: Sound on Screen*. Columbia University Press.
4. Holman T. (2010). *Sound for Film and Television*. Focal Press.
5. Huber D. M., & Runstein, R. E. (2017). *Modern Recording Techniques*. Routledge.
6. Weis E., & Belton, J. (Eds.). (1985). *Film Sound: Theory and Practice*. Columbia University Press.
7. www.soundeffects.filmsound.org — Foley effektleri hám kino ses texnologiyaları haqqında onlayn resurs.

REZYUME. Bul maqalada Foley effektleriniń mazmunı, olardıń kino hám televidenie tarawındaǵı ornı, payda bolıw tariyxı hámde zamanagóy qollanıw usılları sáwlelendirilgen. Onda amerikalı ses xudojnigi Jek Foleydiń bul tarawdaǵı xızmeti, effektlar qanday sharayatta hám qanday qurallar járdeminde

jaratılıwı haqqında maǵlıwmat berilgen. Maqalada, sonday-aq, Foley effektleriniń kino hám audiovizual ónimlerde real ortalıq hám isenimlilikke arttırıwdaǵı áhmieti atap ótilgen. Bul maqala kino, ses injenerligi hám audiovizual kórkem ónerge qızıqqan oqıwshılar ushın paydalı boladı.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается содержание эффектов Фолея, их роль в кино и телевидении, история их возникновения и современные методы использования. В ней рассказывается о заслугах американского звукорежиссёра Джека Фолея в этой области, о том, в каких условиях и с помощью каких средств создаются эффекты. В статье также подчеркивается важность эффектов Фолея в повышении реалистичности и достоверности фильмов и аудиовизуальных продуктов. Эта статья будет полезна для читателей, интересующихся кино, звуковой инженерией и аудиовизуальным искусством.

SUMMARY. This article covers the content of Foley effects, their role in cinema and television, the history of their emergence, and modern methods of application. It provides information about the contributions of American sound artist Jack Foley in this field, under what conditions and with what means effects are created. The article also emphasizes the importance of Foley effects in enhancing the realistic environment and reliability of films and audiovisual products. This article will be useful for readers interested in film, sound engineering, and audiovisual art.

КИНО КӨРКЕМ ӨНЕРИНДЕГИ ЖАНА ТЕНДЕНЦИЯЛАР

*Тажадинова Гулжахан – оқытыўшы
филология илимлери бойынша философия докторы (PhD)
Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият
институты Нөкис филиалы*

Таянч сўзлар: тенденция, публицистик фильм, анимацион фильм, синтез, анимация, бадиий образ, тасвир.

Ключевые слова: тенденция, публицистический фильм, анимационный фильм, синтез, анимация, художественный образ, фотография.

Key words: trend, publicistic film, animated film, synthesis, animation, artistic image, photography.

Кино көркем өнериндеги жана тенденциялар ҳаққында пикир жүргизбестен алдын кино ҳәм фильм түсинигиниң бир-биринен өзгешелигине тоқтап өтпекшимиз.

Кино – бул ҳәрекетлениўши сүүретлеўлердиң пүткил спектрин, атап айтқанда көркем фильмлер, ҳужжетли фильмлер, қысқа метражлы фильмлер ҳәм анимацияны қамтып алыўшы кеңирек атама. Кино кинотеатрларда көрсетилиўи ушын мөлшерленген.

Фильм – бул киноның өзине сай түри болып, әдетте телевизорда көрсетиўи ушын мөлшерленген толық метражлы көркем фильм. Техникалық тәрептен кино ҳәм фильм ортасында айырмашылық (парық) бар: кино көбинесе плёнкада, ал фильмлер болса санлы камераларда сүүретке алынады. Кино проекторлары жақтылықты плёнка арқалы проекциялап, экранда ҳәрекетлениўши көринисти жаратады, санлы проекторлар болса экранда пикселлерди проекциялайды. Кино өнери түрли тараў дәретиўшилериниң искерлигин бириктириўи курал, синтез өнер түри. Кино өнери театр, ойын, музыка, әдебият, сүүретлеў өнери, мүсиншилик,

архитектура сыяқлы алты әйемги әжайып өнер түрлериниң өз-ара қосылып кетиўиниң нәтийжели мийўеси «синтетикалық» түри. Киноның өнер түри сыпатында қәлиплесиўинде басқа дәстүрий өнерлер де жүдә үлкен үлес болып қосылған. Кино барлық өнерлер тәжирийбесин өзлестирген ҳалда қәлиплести. Бул өнерлердиң ҳәр биринен өз сүүретлеў куралларын раўажландырыўға жәрдем беретугын қәсийетлерин сиңдирип алыўға умтылды. Арадан бираз уақыт өткеннен кейин, кино турақлы түрде өз тәжирийбелерине ийе болды, бул болса, теориялық улыўмаластырыўлар имканиятын берди ҳәм кино ҳаққындағы көплеген илимий мийнетлерде «кинодағы ҳәр бир элементтиң тамырлары басқа өнерлерде бар», «киноның өз-өзинен жүзеге келиў теориясы әлле қашан өз өмирин өтеп болған», «киноның қәсийетлерин өнердиң бир-бирине жақын болған басқа түрлерден излеў керек» деген пикирлер ушырасады.

Кино – бул өнер түрлериниң тәжирийбесинен әпиўайы ғана нуска көширип қалмастан, олардың бай тәжирийбелери мәнисин өзине сиңдирди, унамлы

өзгешеликлерин өзіне тән қасиетлери қатарына имканы барынша қосып барыуға ҳарекет етти.

Фильм – бул түрли өнерлерден өзлестирип алынған сүүретлеу қуралларының комплекси емес, бәлки олардың синтези. (Синтез –бул әпиуайы бирикпелерден қурамалы бирикпелер алыу-Т.Г.). Бунда киноның өзіне сай өзгешеликлерине қатаң әмел еткен ҳалда, ол ямаса бул өнер түрлериниң сүүретлеу қураллары бир-бирлери менен өз-ара тәсирге кириседи.

Тек ғана кино бирден-бир синтетик өнер түри емес, бундай өнер түрине және театрдың драмалық ҳәм музыкалы спектаклдерин де қосыу керек, деген пикир жүзеге шығыуы мүмкин. Әлбетте, булар да синтетик өнер түрлериниң бир көриниси. Лекин олардың ҳәр бириндеги сүүретлеу қураллары қайсы бир жөнелистеги өнерге бойсынады: театрда – актёрлық өнерине, операда –музыкаға. Киноның барлық сүүретлеу қуралларын бирлестирип туратуғын тийкар тек актёрлық өнери емес, өйткени көркем кинодан тысқары оның басқа түрлери де бар, онда актёр болмайды. Бир-бирине жақын өнерлер тек ғана көркем фильмлерге емес, соның менен бирге ҳужжетли, илимий –көпшилик, анимациялы фильмлерге де өз тәсирин өткизген. ҳужжетли киноға буннан тысқары баспасөз, журналистика да өз тәсирин өткизген.

Ҳужжетли фильмде жәмийетлик-сиясий, әдеплик, тәрбиялық мәселелер баслы орында турады. Көркем фильмлер тәрбиялық мақсетлерин сиясий ҳәм үгит-нәсият (пропаганда) жолы менен емес, көркем образ ҳәм эстетика арқалы әмелге асырады. ҳужжетли фильмде баслы мәселе сиясий мақсетлер нәзерде тутылса, көркем фильмлерде тийкарғы мәселе эстетикалық тәрбиялау болып табылады.

Көркем фильмлерде- көркем образ ҳәм эстетика үлкен әҳмийетке ийе.

ҳужжетли фильмлерде жәмийетлик-сиясий, әдеплик, тәрбиялық мәселелер баслы орында турады.

Көркем публицистикалық фильм дегенимиз не? Публицистика пүткил өмирди, өтмиштеги ҳәм ҳәзирги, шахсий, жәмийетлик, реал ҳужжетлерде сәулелендирилген турмысты изертлейди. Демек, реал ҳужжетлерге тийкарланып көркем публицистикалық фильм жаратылыуы нәзерде тутылса, бул фильмде жеке инсан өмирине тоқымалар қосыу мүмкин емес.

Өзбек ағартыушыларының ири ўәкиллеринен саналған — Махмудхожа

Беҳбудийдиң 150 жыллығы мүнәсибети менен «Mahmudxo‘ja Behbudi» көркем-публицистикалық фильми сүүретке алынды. Фильмде Беҳбудийдиң «Тек ғана илим ҳәм билим арқалы инсан өз журтына ҳәм халқына хызмет ете алады» деген сөзлери бүгинги күн ҳақыйқатлығы екенлигин кино тили менен жеткерип бере алған. Фильмде Махмудхожа Беҳбудий мийрасы реал ҳужжетлерде сәулелендирилген фактлер тийкарында сүүретленеди. Бул көркем-публицистикалық фильмге қойылатуғын талап.

Өзбекстан Республикасы Президентиниң "Уллы түркмен шайыры ҳәм ойшылы Махтумқулы Фирағий туўылғанының 300 жыллығын белгилеу ҳаққында"ғы 2024-жыл 19- февралдағы 76-санлы Қарарын орынлау мақсетинде Кинематография агентлиги буйыртпасы тийкарында Өзбекстан Миллий Кинематографияны раўажландыруу орайы тәрәпинен Махтумқулы Фирағий (фильм режиссёры Музаффархон Эркинов) ҳаққында көркем фильм сүүретке алынды.

Бул көркем фильм Түркменстанлы кино дәретиўшилер менен биргеликте сүүретке алынып, фильминиң тийкарғы идеясы Махтумқулы Фирағийдиң қол жазбалары ҳәм мийраслары ҳаққында сөз етиўден ибарат. Сондай-ақ фильмде оның Бухарада өткизген турмыс жоллары да сүүретленеди. Фильм тәсиршеңлиги сонда тамашағөй Махтумқулыны өз халқының сүйикли перзентиндей көрип, оған жоқары сүйиспеншилиги артады. Ол тек түркмен шайырының мақтанышы емес, ал пүткил халқымыздың мақтанышы деген пикирди пайда етеди.

Қарақалпақ көркем публицистикалық фильмлери қатарында «Әжинияз» (2024-ж) фильми сүүретке алынды. Демек көркем публицистикалық фильм талабына бойсынатуғын болсақ, Әжинияз шайыр дәретиўшилигин публицистикалық руўхда сүүретлеп бериу мақсет етиледди. Яғный, публицистиканың әҳмийетли темасы адам ҳәм оның искерлиги есапланады. Бунда шайыр образы тарийхый мағлыўматлар тийкарында жаратылыуы ҳәм сөз етилиуи керек. Фильмде Әжинияз шайырдың уллылығы неде деген сорауға тамашағөй жууап табыуы керек. Фильмди уллы түркмен шайыры ҳәм ойшылы Махтумқулы Фирағий ҳаққындағы көркем публицистикалық фильм менен салыстырып қарағанымызда Әжинияз шайыр образы екинши планға түсип кетеди. Ал Махтумқулы Фирағий фильминде шайыр өз сөзи менен дүньяны жаўлап алған уллы ойшыл инсан

екенлигин сүүретлеп береді. Фильм тәсиршеңлиги де усында. «Әжинияз» көркем публицистикалық фильмде шайыр образы тарийхый мағлыұматлар менен публицистикалық сүүретлеулер арқалы ашып берилгенде Әжинияз халқымыздың миллий мақтаншы екенін фильм дәлиллеп береді. Ақыры көркем публицистикалық фильм –бул тарийхый хужжет ұазыйпасын да атқарады.

Қарақалпақ кинематографиясының жаңа тенденцияларға қарай бағдар алыуы ушын усыныс хәм пикирлеримизди билдирип өтпекшимиз.

Қарақалпақ киносының тарийхын үйрениуимиз керек. Оның тарийхын жаратыу зәрүрлиги бар.

Миллий киномыздың жаңа үлгилери тууралы илимий көзқарастан сын пикирлер билдирилиу дәуир талабы. Бунда қарақалпақ кино сыншыларын жетилистириу керек.

«Көргени күлгени» типіндеги фильмлер мәмлекетлик буйрытпа тийкарында шығарылыуына жол қойылса, Қарақалпақ кинематографиясында жаңа тенденциялар күтилгениндей нәтийже бере алмауы мүмкин.

Кино тарауы дәретиушилеринин искерлигине айтылған сын пикирлер келешекте сапалы фильмлер жаратылыуы ушын хызмет етеди. Кино көркем өнериндеги жана тенденциялар қәнигелердиң илимий пикирлеринен саға алады деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиетлар

1. Тешабаев Ж., Абул-касымова Х., Мирзамухаммедова М. Кино Узбекистана Т. 1985.
2. Кино: энциклопедический словарь. Гл. ред. С.И.Юткевич. – М.: Сов.энциклопедия, 1986. – С. 129.
3. Хайдеггер М. Время картины мира (1938, 1950) // Хайдеггер М. Исток художественного творения. Избранные работы разных лет. М.: Академический проект, 2008. – С. 274.
4. Х.Мухамедалиев. “Сценарийнавислик маҳорати”.–Тошкент. “Муסיқа”. 2009г.
5. Иззат Султон. Адабиёт назарияси.-Т.,Ўқитувчи. 2005 й.
6. Ш.Нусратова. “Бадий асар тахлили”, ўқув қулланма. –Т.: “Fan ziyosi” нашриёти. 2023. 180 в
7. “Қарақалпақфильм” архив материаллари.

РЕЗЮМЕ. Мақолада миллий кино санъатидаги янги тенденциялар ўзбек ва қарақалпақ фильмлари мисолида ўрганилиб, таҳлил қилинади. Миллий кино санъатимиз ривожин янги босқичга кўтариш йўналишида илмий қарашларга асосланиб фикр ва таклифлар берилади.

РЕЗЮМЕ. В статье исследуются и анализируются новые тенденции в национальном кинематографе на примере узбекских и каракалпакских фильмов. Приводятся мнения и предложения, основанные на научных взглядах, о том, как поднять развитие нашего национального кинематографа на новый уровень.

SUMMARY. The article examines and analyzes new trends in national cinematography using Uzbek and Karakalpak films as an example. Opinions and proposals based on scientific views are given on how to raise the development of our national cinematography to a new level.

QARAQALPAQ EKTRAN KÓRKEM ÓNERINDE BIRGE ISLESIWDIŇ ÓZINE TÁN USÍLLARÍ (Ústirtke jol kórkem filmi misalında)

Tilepov Quatbay Nukusbayevich – *assistent oqıtıwshısı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filhali

Tayanç so‘zlar: film syujeti, musiqali bezak, kolorit, efizod, syujet liniya, ovoz, shovqin.

Ключевые слова: сюжет фильма, музыкальное оформление, колорит, эпизод, сюжетная линия, звук, шум.

Key words: film plot, musical decoration, color, episode, plot line, sound, noise.

Hár bir milletniń ózine tán uzaq jıllıq táriyxı bar. Mine usı táriyx shárt-sharayatlar sol xalıqtıń turmıs tarizi áyne usı milletke tán ózgesheliklerdi payda etedi. Ázelden hár bir millet ózine baylanıslı qandayda bir sıpatlar menen

belgilenedi. Qaraqalpaqlar basqa milletlerden parıqlı ráwishte óziniń úrp-ádetlerine sadıqlıq, awızbirshilik, miymandoslıq jáneде millet baylıqların asırap abaylawğa umtılıw kózge taslanadı.

Statistik maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda búgingi kúnde Ózbekstan Respublikası aymaǵında 130 dan aslam millet wákilleri jasap kelmekte. Olar Ózbekstannıń haqıyqıy puxaraları sıpatında pútkil Ózbekstan xalqı menen bir tán bir jan bolıp respublikanıń gúllep jasnawı ushın shın kewilden miynet etpekte. Qaraqalpaqstan Respublikasında usı millet hám elatlar wákilleri menen tınısh tatıw ómir keshirip, birlesip watan keleshegi ushın hár bir taraw pıdayıları ayanbay háreket etip atır. Usınday óz miyneti nátiyjesinde ósip kiyatırǵan jas awlad tárbiyasında tiykarǵı orın iyeleytuǵın tarawlardın biri kino dóretiwshiler bolıp esaplanadı.

“Qaraqalpaqfilm” mámleketlik unitar karxanası búgingi rawajlanıw dáwirine shekem birqansha 15 ten aslam kórkem filmler, 500 den aslam hújjetli filmler sonday-aq, balalar turmısınan alınǵan “Túlkishek” yumor satıralıq kinojurnalnıń 13-sanın súwretke aldı. Barlıq tarawlar sıyaqlı kinematografiya tarawına qaratılǵan itibar nátiyjesinde kinostudiyanıń materiallıq texnikalıq bazası bekkemlendi. Gárezsizlikke eriskennen keyin filmler sanı arta basladı. Studiada dóretiwshilik penen shuǵıllanıwshı qánigeler ózlerine tájiriybeler arttırdı. Gárezsizlikten keyingi 30 jıl ishinde 10 nan aslam kórkem filmler dóretilip házirde dóretiwshilik jumıslar dawam etpekte.

Kórkem dóretiwshilik, atap aytqanda, kino óniminiń zárúrli tárepi bolıp turmıstan alınǵan qarama-qarsılıqlardı obrazlı tárizde málim ideyaǵa súyene otırıp, tamashagóyǵa usınıw bolıp tabıladı.

Kórkem film - bul kinematografiyanıń eń úlken, eń kóp tarqalǵan túri. Ádetde, kórkem film kórkem syujetge tiykarlanadı, scenariy arqalı ańlatıladı hám rejissyor tárepinen kórkem ashıp beriledi. Kórkem film bul eń tásirli túr, ol kirisiw, túyin, waqıyalar rawajlanıwı, kulminatsiya, sheshim hám nátiyjeden ibarat dástúriy kompozitsiyaga ámel etedi. Sonıń menen birge, konflikt hám kolliziyalar, xarakterler qarama-qarsılıǵı hám dramaturgik situatsiyalar, suspens hám intrigalar, peripetiya hám ishki sezimler, tolqınlanıwlar tolıq syujetler barlıq kórkem filmlerdiń eń tiykarǵı elementleri bolıp tabıladı.

Kimdur hámme elementlerden sheberlik penen paydalana aladı. Qaysıdur dóretiwshi ushın málim elementler tiykarǵı orındı iyeleydi. Misalı konfliktti film degi zárúrli element retinde bahalawǵa urınıp kóreyik. Qálegen filmnen konfliktti shıǵarıp jiberiń. Ol jaǵdayda ne qaladı? Arzıw qılınǵan “utopiya”ma? turmıstıń jaratılıwında qarama-qarsılıq ámelde eken, konflikt túsiniǵi mudamı jasay beredi jáne bul ózgermeytuǵın nızamlıq kinonıń tamashagóy kewiline kirip baratıǵın “altın gilti” esaplanadı.

Sonday eken, kino shıǵarmasınıń kórkem pútinligi haqqında sóz etkende, álbette, konflikt máselesin esten shıǵarmamız zárúr. Usı termin astında “shıǵarmada suwretlengen xarakterler, ańlatpa etilgen ideyalar, keypiyatlar gúresi” [1] kórinetuǵın boladı. Bálkim sol sebepli de kópshilik tamashagóyler áyne sol qarama-qarsılıqlar “otında pisken” qaharmanlardı jaqsı kórip qaladı. “Syujetinde konflikt bolmaǵan shıǵarma tásirli emes, sebebi ol jaǵdayda turmıslıq haqıyqat tolıq hám izbe-iz ańlatılmaydı. Tek xarakterlerdiń qarama-qarsılıǵı nátiyjesinde ǵana olardıń ishki dúnyası eń tolıq túrde ashıladı”.

Kórkem filmler ózine tán nızamlar tiykarında jazılǵan ádebiy scenariyeler tiykarında, aktyorlar qatnasıwında súwretke alınadı.

Usınday kórkem filmlerdiń biri “Qaraqalpaqfilm” mámleketlik unitar karxanası tárepinen 2018-jıl súwretke alınǵan “Ústirtke jol” dóretiwshilik birge islesiw tiykarında súwretke alınǵan kórkem filmi bolıp esaplanadı. Filmniń senariy avtorı: Gúlistan Matyakupova, A.Yuldashev, Shermuhammad. Postanovkashı rejissyor: A.Ǵaniyev. Postanovkashı operator A.Arızqulov. Ses rejissyorı M.Arziev. Ses operatorı: K.Tojiddinov.

Usı film súwretke alınǵanına 7 jıldan aslam waqıt bolǵan bolsada tamashagóyler júreginen tereń orın iyelegen. Bul filmde qurılısta miynet etip atırǵan ózbek, qaraqalpaq qánigeleri, búgingi zamanımız qaharmanları bolǵan jas injener-texnikler ómirinen sóz etedi. Filmde Surgil káni bazasında qurılǵan ekanomikalıq kórsetkishi boyınsha Oraylıq Áziyada bir ǵana kárxana esaplanatuǵın Ústirt gaz ximiya kompleksi qurılıshılarınıń mashaqatlı hám nátiyjeli miyneti haqqında sóz etiledi. Filmde bas rollerdi aktyorlar Minajiddin Uzaqbaev, Akbarxoja Rasulov, Adiz Rajapov, Nargiza Salmanova, Shaxzada Matjanova, Kópjursin Allanazarov, Abduraim Abdubahobov, Bazarbay Nazarimbetov, hámde Vazira Yunosova sıyaqlı aktyor hám aktrisalar atqarǵan. Filmde jaqında ǵana joqarı oqıw ornın pitkerge jas talantlı qánige Nodir bir topar teńlesleri menen usı táriyxıy qurılısta qatnasıw ushın Ústirtke jol aladı. Olar usınday awır tábiyatqa shıdap bul maskanda islew ushın bir qansha awır sinaqlardı basınan keshiredi. Lekin hár qanday sharayattada olar artqa sheginbeydi. Kartinada jańasha pikirleytuǵın, izleniwsheń talapshań jaslar ómirine keń orın berilgen. Sonıń menen birge, haqlı ráwishte “Ásir qurılıshısı” dep at alǵan usı kompleks mámleketimiz ekonomikasın rawajlandırıwda tutqan ornına ayrıqsha itibar qaratılǵan. Kartinanı súwretke alıw jumısları Qaraqalpaqstan Respublikası Xorezm walayati, Tashkent qalası hám Qubla Koreyanıń

Seul qalasında ámelge asırıldı. Film ulıwmalıq esapta 2 jıl súwretke alınǵan. Film real waqıyalarǵa hám real shaxslarǵa qaratıladı, - deydi rejissor Abduvohid Ğaniyev. [2]

Maǵlıwmat ushın : Abduvohid Ğaniyev Tashkent mámleketlik kórkem-óner hám mádeniyat institutın pitkeren. Aldın operator bolıp islegen. Házirde yaǵnıy 11 jıldan berli kinorejissor sıpatında dóretiwshilik alıp barıp atır. Atap aytqanda “Sevginator”, “Qaynona operatsiyası”, “Dada”, “Taǵdırlar” , “Birinshi avgust”, “Elparvar” hám basqalar. “Dada” filmi MTVA sıylıǵı penen sıylıqlanǵan.

Filmniń tásirshenligin jánede asırıw, onıń mazmunına jánede boyaw beriwshi nama hám muzıkalar avtorı kompozitor Daniyar Agzamov. Úlken ekran arqalı jasardı joqarı gumanistik ideyalar ruwxında tárbiyalawda muzıka kórkem óneriniń ornı hám áhmiyetin hesh nárese menen ólshep bahalap bolmaydı. Kinoda muzıkanıń insanǵa tásiiri hám onıń emotsional áhmiyeti haqqında kinorejissor Aleksandr Mitta sonday degen edi. “Eń úlken kórkem faktor bul muzıka kórkem óneri. Eger syujet tuwrı qoyılǵan bolsa, muzıkalıq ritm hám garmoniya kewilge hámmeden tereń jol tabadı hám kúsh baǵıshlaydı, onı kórkem qıladı, bolmasa, bunıń terisi bolıp shıǵadı.” Qosımsha qılıp, film haqqında bas rol atqarıwshısı Akbarxója Rasulov usınday deydi. “Filmde óz isiniń pıdayısı obrazın sáwlelendirgenmen. Bul insan haqıyqattan Uz-Kor Gaz Chemical Ózbekstan – Qubla Koreya qospa kárxanasında iskerlik alıp barǵan, ómirde bar insan. Filmde súwretke alıw barısında sebep penen ómirim dawamında jolım túspeytuǵın, kórmeytuǵın gozzal maskanlardı kórdim. Tek ǵana kitaplarda oqıǵan “Barsa-kelme” degen jaydaǵı “Duz káni”ne bardıq. Sóz benen táriyplep

bolmaytuǵın dárejede tásirshen waqıyalar júdá kóp boldı. Film haqqında, waqıyalar rawajın tamashagóylerimiz ózleri baha beriwleri múmkin.” [3]

Biraq ayırım bar bolǵan kemshiliklerge qaramay, “Ústirtke jol” filmi zamanagóy jáhán kinoshunoslarınıń uslublarınan Qaraqalpaq kinosında birinshilerden bolıp paydalanılǵan real (xroniker) film sıpatında úlken waqıya boldı.

Zamanagóy faktlerge maksimal dárejede tayanǵanlıǵı filmniń shet el hámde jergilikli kino dóretiwshileri tárepinen jaqsı kútip alınıwına sebep boldı. Dóretiwshiler, qánigeler tárepinen bildirilgen pikir usınıslardan durıs juwmaq shıǵarǵan halda real mazmunda jańa hám jaqsı shıǵarmalar jaratıwda dawam etedi degen úmittemiz. Bunnan tısqarı aytıw kerek Berdaq atındaǵı qaraqalpaq mámleketlik akademiyalıq muzıkalı teatrında qaraqalpaq xalqı ushın “Ústirtke jol” kórkem filmi premyerası bolıp ótti.

Juwmaqlastırıp aytqanda filmde kórkem dóretiwshilik birge islesiw úlken nátiye beretuǵını sózsiz. Bunı usı kórkem film misalında aytıp ótsek boladı. Filmde durıs tańlanǵan muzıkanıń kúshi arqalı tariyx penen zamanagóylikti úlestiredi. Ekinshi tárepinen filmniń tásirshenligin arttırıp tur. Milliy koloritte jańlaǵan nama ırǵaqları tap usı film ushın arnap jazılǵanday túyiledi. Film syujetlerin izbe-iz basqısha rawajlandırıwǵa hám baylanıstırıwda júdá úlken úles qosqan qaraqalpaq milliy namaların (film ushın paydalanılǵan muzıka) bul filmniń sırtqı lipası dep te atawımız múmkin. Sebebi film qaraqalpaq kórkem kinosında milliy filmler qatarın bayıtıwda salmaqlı orın iyelegen dóretiwshilik birge islengen filmlerdiń biri esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Sultanov I. Ádebiyat teoriyası.- T.: Oqıtıwshı, 1980.- B. 174.
2. Avtorıń rejissor A.Ğaniyev penen sáwbetinen. 2023-jıl 10-may.
3. “Ústirtke jol” sebepli “Barsa- kelme” bardım // Darakshi. 423. Dekabr 2016-jıl
4. Tilepov Q. “Kino-tarbiya vosıtasi”. Innovative Development in Educational Activities 2.5 (2023): 314-317.
5. Tilepov Q. Main factors of the history and development of "karakalpakfilm" film studio. World Bulletin of Social Sciences, 27, (2023).169-171.
6. Tilepov Q. “Qaraqalpoqfilm” davlat unitar karxonasınıń ta’rixi va rivojlanish yollari Inter education & global study. Ilmiy-nazariy va metodik jurnal 613-620.

РЕЗЮМЕ. Мақаллада “Qaraqalpaqfilm” mámleketlik unitar karxanası tárepinen 2018-jıl dóretiwshilik birge islesiw tiykarında súwretke alınǵan “Ústirtke jol” tolıq metrajlı kórkem filmindegi ózine tán usıllar, rejissor hám aktyorlar sheberligi sonday-aq dóretiwshilik topardıń nátiyjeli jumısları sóz etiledi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассказывается об уникальных методах, мастерстве режиссера и актеров, а также о плодотворной работе творческой группы в полнометражном художественном фильме "Дорога на Устюрт," снятом в 2018 году Государственным унитарным предприятием "Каракалпакфильм" в рамках творческого сотрудничества.

SUMMARY. The article discusses the unique methods and skill of the director and actors, as well as the productive work of the creative team in the full-length feature film "Road to Ustyurt," filmed in 2018 by the Karakalpakfilm State Unitary Enterprise as part of a creative partnership.

**O‘ZBEK KINOSIDA VIDEO TASVIR TEXNOLOGIYASI ORQALI OLIB BORILGAN
EKSPERIMENTAL IZLANISHLAR
(National Panasonic NV-M5 kamera tajribasi misolida)**

B.Y.Turobov – *“Kino-foto-televideniye va radio o‘quv studiyasi” boshlig‘i*
O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti

Tayanch so‘zlar: o‘zbek kinosi, video tasvir texnologiyasi, analog kamera, National Panasonic NV-M5, eksperimental izlanish, visual kompozitsiya, operatorlik san‘ati, VHS format, texnik-hissiy yechim

Ключевые слова: узбекское кино, видеотехнология изображения, аналоговая камера, National Panasonic NV-M5, экспериментальные исследования, визуальная композиция, операторское искусство, формат VHS, техническо-эмоциональное решение

Key words: Uzbek cinema, video imaging technology, analog camera, National Panasonic NV-M5, experimental research, visual composition, cinematography (or: art of camerawork), VHS format, technical and emotional solution

1990-yillarning oxiri O‘zbekistonda texnologik o‘zgarishlar boshlangan davr bo‘lib, kino san‘atida ham muayyan darajada iz qoldirdi. An‘anaviy 16 mm, 35 mm kinoplyonka texnologiyasi yuqori sifatli tasvir bera olishiga qaramay, murakkab ishlov jarayoni va yuqori xarajatlar bilan bog‘liq edi. Shu davrga kelib, VHS formatdagi videokameralar, xususan National Panasonic NV-M5 kamerasi texnologik muqobil vosita sifatida ommalasha boshladi. Uning ixchamligi, qulayligi, mobil ishlatish imkoniyati va nisbatan arzonligi mustaqil kinochilar, televideniye operatorlari e‘tiborini tortdi. Mazkur kamera yarim professional va reportaj janridagi ishlanmalar uchun mo‘ljallangan bo‘lib, tasvir to‘g‘ridan-to‘g‘ri VHS formatidagi magnit tasma-siga yoziladi. Rang balansi avtomatik tarzda muvozanatga keltiriladi. Optik zumga ega, yorug‘lik yetarli bo‘lgan sharoitda esa tasvir sifati muayyan darajada qoniqarli natijalarni beradi. Ushbu texnik imkoniyatlar o‘z davrida tajriba va hujjatli janrlar ustida ishlayotgan operatorlar uchun sezilarli qulaylik yaratadi.

Shunga qaramay, VHS formatining tabiiy texnik cheklovlari past rezolyutsiya, donador (grainy) tasvir, ranglar uzatilishidagi sayozlik kino san‘atining ifoda vositalarini toraytirgan. Yorug‘lik va soyalar o‘rtasidagi kontrastning sustligi dramatik sahnalarni yaratishda muayyan qiyinchiliklar tug‘dirgan. Shuningdek, chuqurlik effekti va tasvir plastikasini boyituvchi kinooptik estetikaga to‘laqonli mos kelmasligi ayrim ijodkorlar imkoniyatlarini chegaralagan. Biroq, National M5 kamerasi taqdim etgan “xom”, naturalistik va realistlik ko‘rinishdagi tasvir

ayniqsa hujjatli hamda eksperimental janrlar uchun yangi ifoda vositasiga aylandi. Ushbu vosita orqali suratga olingan ba‘zi filmlar kino va video orasidagi chegarani yo‘qotib, yangi visual til izlanishlariga zamin yaratdi. O‘zbekiston kinosida bu kabi kameralar bilan amlaga oshirilgan ilk tajribalar professional kinokamera mavjud bo‘lmagan sharoitda xalqchil va bevosita ifoda imkoniyatlarini ochib berdi.

National Panasonic NV-M5 kamerasiga o‘zbek operatorlik san‘ati tarixida oraliq texnologik bosqich timsoli sifatida qaralishi mumkin. U kinoplyonkaning poetic kuchi bilan raqamli texnologiyalar mukammalligi o‘rtasida o‘ziga xos ko‘prik bo‘lib xizmat qilgan. Ushbu maqolada mazkur kamera bilan suratga olingan “Taqdir” filmi misolida o‘zbek visual hikoyachilikda qanday tasviriy o‘zgarishlar yuz bergani tahlil etiladi.

“Taqdir” filmi melodrama janrida yaratilgan bo‘lib, bosh rolni N.Hojiyev ijro etgan. Film syujeti oddiy insonning hayotiy maqsadlari va sof muhabbati uchun kurashayotganda qaltis qarorlar qabul qilib, o‘z taqdirini murakkab ahvolga solishi haqidagi voqealarni tasvirlaydi.

Film qahramoni Sanjar oilada otasiz o‘shib ulg‘aygan, oddiy va mehribon yosh yigit. U o‘zining sevgan qizi bilan mahalladagi xiyobonda uchrashadi. Ammo, badavlat oilaning arzanda farzandi va uning hamtovoqlari Sanjarga nisbatan zo‘ravonlik qiladilar. Sanjar o‘zini himoya qilish maqsadida, ko‘chadagi bo‘sh shisha idishni sindirib, raqibiga qarata tashlaydi va uni jiddiy jarohatlaydi. Ushbu voqeadan so‘ng sud hukmi bilan uzoq muddatga qamoqqa yuboriladi.

Qamoqdan chiqqach, Sanjar jamiyat tomonidan qamalganlik uchun qarshi munosabatga duch keladi. Ishga joylasholmay, o'zini begona va kerakmas insondek his qiladi. Bu holatda esa sevgan qizini izlashga ham jur'at topmaydi. Natijada, u ichkilikbozlik, kashandalik va nojo'ya davrlar ortida yashay boshlaydi. Bunday holat uning ruhiy tushkunligi va ijtimoiy izolyatsiyasini yanada kuchaytiradi.

Bir kuni fohisha ayol uni "qo'lga oladi". Ularni birga kechgan tun, tonglari ayol tomonidan yolg'on ayblovlar bilan buziladi. Qisqa muddatda Sanjar o'sha ayolga uylanishga majbur bo'ladi. Keyingi voqealar rivojida uning turmushi murakkablashadi. Ayoli eski kasbiga qaytib, xiyonat yo'lidan boradi. Sanjar va ayol o'rtasidagi munosabatlar yomonlashib, ajralish yoqasiga keladi. Shuningdek, eski raqiblaridan yana tahdidlar bo'ladi.

Hayotining eng qiyin lahzalarida Sanjar qishloqdagi tog' bag'ridagi xilvat joyda o'ldirilishdan qutqariladi. Shu yigit Sanjarning tashlab ketilgan o'g'lini topib, unga topshiradi. Bu voqea Sanjarning hayotiga yangi umid bag'ishlaydi. O'zining san'atga bo'lgan mehrini davom ettirgan Sanjar, oxir-oqibat o'g'li bilan baxtli yashashga intiladi. Film syujeti orqali hayotiy murakkabliklar, insoniylik, muhabbat va taqdir sinovlari nozik badiiy tilda yoritilgan.

"Taqdir" filmi Namangan viloyatida tasvirga olingan. Bu joy tanlanganining asosiy sababi qahramonlarning prototiplariga asoslangan senariy taqdim etilganligi bilan bog'liqdir. Filmning tasviriy sifati va yaratuvchi jamoasining tajribasiga alohida e'tibor qaratish lozim. Operator E.Mamedov uzoq yillar davomida badiiy kino hamda O'zbekiston ilmiy-ommabop va hujjatli filmlar kinostudiyasida ishlangan malakali mutaxassisdir. Film yaratilish jarayoniga batafsil nazar tashlaganda, uning badiiy sifati past bo'lishining sabablari oydinlashadi. Tadqiqotlar natijasida filmning senariy muallifi A.Nurmatov dastlab rejissyor sifatida ishlashni maqsad qilgan. Biroq keyinchalik ushbu mas'uliyatni to'liq bajara olmasligini anglab, postanovkachi-operator E.Mamedovga topshirganligi aniqlandi.

Tasviriy qismga chuqurroq to'xtaladigan bo'lsak, filmga ajratilgan mablag' miqdori aniq bo'lmasa-da, tasvirga olish ishlari kinotasmali kamerada amalga oshirilmagani moliyaviy cheklovlarning mavjudligidan dalolat beradi. Bu holat filmning tasvir sifatiga ta'sir qilganligi tomoshabiniga darhol ko'rinadi. Bundan tashqari, ijodkorlar faqat yoz faslida suratga olishganligi yuqori kontrastlikka va kartinadagi syujet davomida vaqt o'tishi, qahramonlarning keksayishi va fasllar almashishi kabi badiiy

jihatlarining yetarlicha ifodalanmasligiga sabab bo'lgan.

Filmda asosan tayyor obyektlardan foydalanilgan, pavilonli yoki dekoratsiyali tasvirga olish ishlari mavjud emas. Bu holat ham film byudjetining cheklanganligini isbotlaydi. Shu bilan birga, badiiy kino uchun bu kabi imkoniyatlarning cheklanishi suratga olish sifatiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

Operator suratga olish jarayonida kadr kompozitsiyasi va uning tasviriy yechimlari ustida puxta ishlashi lozim. Agar operator shu bilan birga rejissyorlik funksiyasini ham bajarishga majbur bo'lsa, uning asosiy vazifalaridan biri bo'lgan mezansahna qurish, aktyorlar bilan ishlash va umumiy ijodiy guruhni boshqarish kabi masalalarga ham e'tibor qaratishi talab etiladi. Bunday holatda operatorning tasvirga olishga to'liq konsentratsiyasi susayib, operatorlik mahorati va mas'uliyati izdan chiqishi mumkin. Afsuski, aynan "Taqdir" kinokartinasida shunday muammo yuzaga kelgan.

Filmda operatorlik tasviriy ifoda va texnik vositalardan samarali foydalanilganini ta'kidlab bo'lmaydi. Agar operator yordamchi texnikalar kran, rels, telejka, stedikam, yelka shtativ (naplechnik) kabi uskunalarni faol qo'llaganida, filmning dramaturgik ta'sir kuchi va ritmi sezilarli darajada jonlanardi. Bu vositalar kadrlarning harakatlanuvchanligini oshirib, filmning hissiy ta'sirini kuchaytirishga xizmat qilgan bo'lar edi.

National Panasonic NV-M5 kamerada suratga olishda, odatda, rang haroratini muvozanatlash (svetovoy balans) uchun kameraning "manual" rejimidan foydalaniladi. Bu rejim har qanday yorug'lik sharoitida ranglarni to'g'ri sozlash imkonini beradi. Shu bilan birga, turli rangdagi fonlarga moslab rang balansini sozlash orqali maxsus atmosferalar yaratish ham mumkin. Filmda aynan shu uslubdan foydalanilganini boshlang'ich epizodlarda, ya'ni Sanjarning o'z taqdiridan ranjishini ifodalovchi ichki monologida, kunduzning tonggi ko'kimtir ranglarda tasvirlanishida kuzatish mumkin.

E.Mamedov kinotasmali kamerada ko'plab badiiy filmlar yaratgan tajribali operator sifatida yangi kamera bilan ishlash tajribasi bo'ldi. Har qanday yangi texnologiya bilan tajriba qilish har doim ham muvaffaqiyatli bo'lmaydi. Birinchi jihat shundaki, o'sha davrdagi kinoteatrlarda ishlatiladigan kinoproektorlar asosan kinotasmali kadrlarni namoyish qilishga mo'ljallangan bo'lib VHS formatdagi videotasvir sifatining pastligi katta ekranda ko'rsatilganda sifat yo'qolishiga olib kelgan.

Ikkinchi jihat kameraning texnik imkoniyatlari cheklanganligi bilan bog'liq.

“National M5 Professional VHS” videokamerasi, aslida havaskorlar uchun mo‘ljallangan bo‘lib, qo‘shimcha obyektivlardan foydalanishga imkon bermasligi sababli, kadr kompozitsiyasini boy va jozibador qilishda cheklov yaratgan. Natijada, film kadrlarining badiiy ifodasi va texnik darajasi past bo‘lib qolgan.

Shu tarzda, “Taqdir” kinokartinasidagi operatorlik ishi o‘zining texnik va ijodiy chegaralariga ega bo‘lishi, shuningdek, operator-rejissyorlik vazifalarining bir kishiga yuklanishi filmning tasviriy va badiiy sifatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatganini aks ettiradi.

“Taqdir” filmining ko‘p epizodlari asosan tabiiy sharoitlarda, kunduzi suratga olingan. Biroq operator tomonidan qo‘shimcha yoritish usullaridan foydalanilmaganligi seziladi. Bu esa ichki interyer sahnalarida va tungi kadrlar yoritilishda sezilarli ta‘sir ko‘rsatgan. Shuningdek, kameraning fokusni to‘g‘rilash va rang haroratini muvozanatlash tizimlarining ko‘p hollarda avtomatik rejimda ishlatilgani tufayli, harakatdagi sahnalarda tasvirning tiniqligi va ekspozitsiyasi bir necha bor o‘zgarib ketganligi kuzatiladi. Bu holat tasvir sifatining izchil bo‘lmasligi, kadrlarning sifat jihatdan past darajada chiqishiga olib keladi.

Har bir operatorning o‘ziga xos uslubi mavjud bo‘lgani kabi. E.Mamedov ham filmida interyer va tungi sahnalarni yoritishda yoyilib tarqatuvchi yorug‘lik vositalaridan foydalanishga ustunlik bergan. Biroq kameraning transfokator tizimidan (tasvirni yaqinlashtirish va uzoqlashtirish funksiyasi) haddan tashqari ko‘p foydalanilishi filmning tasviriy yechimida sezilarli kamchiliklarga sabab bo‘lgan. Bu holat natijasida kadrlar soni kam bo‘lib, ular o‘zaro tushunarsiz ko‘rinishga ega bo‘lgan. Ekspozitsiya va fokusning o‘zgarishi esa tasvir sifatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatgan. Xususan, kadr yaqinlashtirilganda aniq urg‘u berilishi lozim bo‘lgan joygacha yetib borguncha ekspozitsiya va fokusning o‘zgarishi qo‘pol texnik xatolarga sabab bo‘lgan. Natijada, bu nuqsonlar filmning badiiy qiymatini pasaytirgan.

Filmda murakkab tasvirga olish usuli ikki epizodda aniq ko‘zga tashlanadi. Birinchi epizodda Sanjarning nozik his-tuyg‘ulari, she‘riy nazmga moyilligi va boylarning bazm-u-jamshid kechalariga qo‘shilib yurishi tasvirlanadi. Ushbu sahnalardan birida Sanjar o‘z xotini Lolaning sharmandali holatini ko‘rib, o‘rtada janjal yuzaga keladi. Voqea oxirida Sanjarni kaltaklab, tog‘dagi bir tepalikdan tashlab yuborishadi. Ikkinchi murakkab tasvirga olish usuli esa Lolaning hayotidan to‘ygan holatda mashinada halokatga uchragan sahnasida qo‘llanilgan. Har ikkala sahnada kaskadyorlar o‘zlarining topshiriqlarini yuqori darajada uddalaganliklari filmning dramatik kuchini oshirishga xizmat qilgan.

Shunday qilib, “Taqdir” filmida operatorlik texnikalari va tasvirga olish usullarining aralash xususiyatlari, ba‘zi texnik kamchiliklarga qaramay, filmning hissiy va badiiy ifodasini mustahkamlashga qaratilgan urinishlar sifatida qadrlanishlari filmning umumiy tasviriy yechimida sezilarli salbiy ta‘sir qoldirgan.

Ushbu maqolada o‘zbek kinofilmlarida video tasvir texnologiyalarining dastlabki tajribalari, xususan, National Panasonic NV-M5 kamerasidan foydalanish misolida tahlil qilindi. 1990-yillarda o‘zbek kinosida texnik va moliyaviy cheklovlarga qaramay, yangi usullarni sinovdan o‘tkazish orqali kino ijodkorlari tasviriy yechimlarni rivojlantirishga intilganlari ko‘rsatildi. Video texnologiyalarning imkoniyatlari va cheklovlari, shu jumladan, kamera fokuslash, rang harorati muvozanati va yoritish usullarining tasvir sifatiga ta‘siri o‘rganildi. Bu tajribalar kelajakda o‘zbek kinosida texnologik yangilanishlar va tasvir sifatining oshishiga asos bo‘lib xizmat qilishi mumkinligi ta‘kidlandi. Shuningdek, texnik cheklovlar ijodiy jarayonga qanday ta‘sir ko‘rsatgani va yangi texnologiyalarni o‘zlashtirishdagi muhim qadamlar haqida mulohazalar bildirildi. Natijada, maqola o‘zbek kinomexanikasi rivojida video tasvir texnologiyasining sinov bosqichlari va ularning san‘at sifatiga ta‘sirini yoritib, kelajak istiqbollari chorlov vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Актуальные вопросы кинооператорского искусства. Сборник статей. Сост. А.Головня. - М.:ВГИК, 1979. - С.75.
2. Бутовский Я. Андрей Москвин, кинооператор. - СПб: Дмитрий Буланин, 2000. - С.298.
3. Голдовский Е. Основы кинотехники. - М.: Искусство, 1965. - С.636.
4. Десять операторских биографий. Сб. Ст. О А.Левицком, Э.Тиссэ, А.Головне, А.Мосвине, Д.Демуском, М.Магидсоне, Б.Волчке, А.Гальперине, Д.Косматове, С.Урусевском. / Сост. М. Голдовская. - М.: Искусство, 1978. - С.207.
5. Ильин Р. Мастерство оператора кино и телевидения. - М.: ВГИК, 1985. - С.56.
6. Исмаилов А. Кинооператорское мастерство. - Т.: УзДСИ, 2004.- С.420.
7. Исмаилов А., Салиев М. Витторио Стораро. Живопис со светом. - Т.: УзДСИ, 2004. - С.126.

REZYUME. Mazkur maqolada o‘zbek kinosida video tasvir texnologiyasi asosida olib borilgan ilk eksperimental izlanishlar, xususan analog video kamerasi yordamida amalga oshirilgan tajribalar tahlil etiladi. Kamera bilan ishlash jarayonida yuzaga kelgan texnik va hissiy yechimlarni sharhlab, raqamli texnologiyalarga o‘tish arafasida bo‘lgan davrda tajriba orqali operatorlik ifodasi va sahnalashtirishda yuzaga kelgan o‘zgarishlarga e‘tibor qaratadi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются первые экспериментальные исследования в узбекском кинематографе, основанные на видеотехнологиях, в частности, опыты, проведенные с использованием аналоговой видеокамеры. Освещаются технические и эмоциональные решения, возникшие в процессе работы с камерой, а также изменения в операторском выражении и режиссуре, произошедшие в период перехода к цифровым технологиям.

SUMMARY. This article analyzes the early experimental research in Uzbek cinema based on video imaging technology, particularly the experiments conducted using an analog video camera. It explores the technical and emotional solutions encountered during the filming process, emphasizing the shifts in cinematographic expression and staging that emerged during the transition to digital technologies.

BIBLIOGRAFIYA HÁM MÁDENIYAT

GLOBALIZATSIYA DAVRIDA MILLIY MADANIYAT VA IJTIMOY INTEGRATSIYA

Abatova Gúlnaz Maksetbaevna – *assistent o‘qituvchi*
O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: globalizatsiya, milliy madaniyat, ijtimoiy integratsiya, madaniy meros, raqamli texnologiyalar, ta‘lim tizimi, identitet, madaniy siyosat, raqamli muzey, virtual ekskursiya, madaniy kontent, yoshlar, ijodiy loyihalar, madaniyat markazlari, barqaror taraqqiyot, jamoatchilik tashabbuslari, madaniy uyg‘unlik, strategik rivojlanish, madaniyatni saqlash, mahalliy hamjamiyat.

Ключевые слова: глобализация, национальная культура, социальная интеграция, культурное наследие, цифровые технологии, система образования, идентичность, культурная политика, цифровой музей, виртуальная экскурсия, культурный контент, молодежь, творческие проекты, культурные центры, устойчивое развитие, общественные инициативы, культурная гармония, стратегическое развитие, сохранение культуры, местное сообщество.

Key words: globalization, national culture, social integration, cultural heritage, digital technologies, education system, identity, cultural policy, digital museum, virtual tour, cultural content, youth, creative projects, cultural centers, sustainable development, public initiatives, cultural harmony, strategic development, cultural preservation, local community.

Kirish. Globalizatsiya jarayonlari zamonaviy dunyoda madaniy va ijtimoiy jarayonlarning murakkab va o‘zaro bog‘liq tizimini shakllantirmoqda. Milliy madaniyat, o‘zining tarixiy ildizlari va an‘analari bilan jamiyatning asosiy identifikatsiya omili sifatida qolaverar ekan, global ta‘sirlar esa uning dinamikasini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Shu bilan birga, ijtimoiy integratsiya - jamiyatning turli qatlamlari va guruhlarini birlashtirish mexanizmi sifatida — milliy madaniyatning saqlanishi va rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi. Mazkur jarayonlar o‘rtasidagi muvozanatni aniqlash va uni samarali boshqarish hozirgi zamon ijtimoiy-madaniy muammolarini yechishda kalit vazifasini bajaradi. Shunday qilib, milliy madaniyat va ijtimoiy integratsiyaning o‘zaro aloqalari, globalizm sharoitida jamiyatlarning barqaror rivojlanishi

uchun asosiy omillardan biri sifatida ko‘rib chiqilishi zarur.

Globalizatsiya zamonaviy dunyoda madaniyatlararo o‘zaro ta‘sirning keskin ortishi bilan ajralib turadi, bu jarayon milliy madaniyatlar uchun ham yangi imkoniyatlar, ham muammolar yaratmoqda. Milliy madaniyat o‘ziga xos tarixiy tajriba, til, an‘ana va qadriyatlar majmuasi sifatida jamiyatning identifikatsiyasida asosiy rol o‘ynaydi. Shu bilan birga, global jarayonlar milliy madaniyatlarni bir-biriga yaqinlashtirish, ba‘zan esa ularni susaytirish xavfini yuzaga keltiradi. Ijtimoiy integratsiya esa jamiyatning turli ijtimoiy qatlamlari va etnik guruhlari o‘rtasida birlik, o‘zaro tushunish va hamkorlikni ta‘minlashga xizmat qiladi. Milliy madaniyatni saqlab qolish ijtimoiy barqarorlik uchun zarur bo‘lib, bu jarayon ijtimoiy integratsiya mexanizmlarining samarali

ishlashi bilan bog‘liq. Masalan, O‘zbekistonda milliy madaniyatni rivojlantirish uchun davlat tomonidan madaniy siyosat amalga oshirilmoqda, milliy an‘ana va qadriyatlarni saqlashga qaratilgan turli dasturlar faoliyat yuritmoqda. Zamonaviy texnologiyalar, xususan, raqamli platformalar madaniyatlarni ommalashtirish va yosh avlodga yetkazishda muhim vosita sifatida xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, ijtimoiy integratsiyani kuchaytirish uchun madaniyat va ta‘lim sohasida integratsiyalashgan yondashuvlar talab qilinadi. Xalqaro tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, madaniy o‘zaro hurmat va inklyuzivlikni rivojlantirish ijtimoiy birdamlik va milliy identitetni mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun milliy madaniyat va ijtimoiy integratsiya o‘rtasidagi uyg‘unlikni saqlash hamda kuchaytirish globalizm sharoitida har bir davlatning ijtimoiy siyosatida ustuvor yo‘nalish hisoblanadi.

Milliy madaniyat – jamiyatning tarixiy tajribasi, urf-odatlar va qadriyatlar tizimi bo‘lib, u odamlar o‘rtasida o‘zaro bog‘liqlik va birligini ta‘minlaydi. Ammo global ta‘sirler ko‘plab madaniy elementlarning standartlashuvi va uyg‘unlashuviga olib keladi, bu esa milliy identitetni zaiflashtirish xavfini tug‘diradi. Ijtimoiy integratsiya esa turli guruhlar va qatlamlarni birlashtirish, ularning o‘zaro munosabatlarini tartibga solish orqali jamiyatda tinchlik va barqarorlikni ta‘minlaydi. Milliy madaniyatning rivojlanishi va ijtimoiy integratsiyaning mustahkamlanishi bir-biri bilan chambarchas bog‘liq jarayonlardir. O‘zbekistonda madaniyatni asrash va rivojlantirish uchun hukumat tomonidan an‘anaviy qadriyatlar bilan zamonaviy yondashuvlarni uyg‘unlashtirishga qaratilgan dasturlar amalga oshirilmoqda. Shuningdek, raqamli texnologiyalar milliy madaniyatni yosh avlodga yetkazishda va ijtimoiy birdamlikni oshirishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Bu jarayonda madaniy ko‘p qirralilikni hurmat qilish va inklyuzivlik tamoyillarini rivojlantirish jamiyatda sog‘lom integratsiyani ta‘minlashda muhim rol o‘ynaydi. Shu bois, milliy madaniyat va ijtimoiy integratsiyaning muvozanatli rivojlanishi zamonaviy global sharoitda ijtimoiy barqarorlik va milliy birdamlikni saqlash uchun asosiy shartlardan biridir.

Xulosa. Globalizatsiya sharoitida milliy madaniyat va ijtimoiy integratsiya o‘rtasidagi

muvozanat jamiyat barqarorligi va milliy identitetning saqlanishi uchun muhim ahamiyatga ega. Milliy madaniyat qadriyatlari va an‘analarini saqlash, shu bilan birga zamonaviy ijtimoiy jarayonlarga moslashish orqali jamiyatda birdamlik va o‘zaro tushunishni kuchaytirish mumkin. Ijtimoiy integratsiya esa turli guruhlar o‘rtasidagi munosabatlarni muvofiqlashtirib, ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlaydi. Shu bois, milliy madaniyatni rivojlantirish va uni global jarayonlar kontekstida saqlash uchun kompleks siyosat va samarali amaliyotlar zarurdir. Ushbu jarayonlarda raqamli texnologiyalar va madaniy siyosat muhim rol o‘ynaydi, ular orqali madaniy ko‘p qirralilikni hurmat qilish va jamiyatni birlashtirishga erishish mumkin. Natijada, milliy madaniyat va ijtimoiy integratsiya o‘rtasidagi muvozanat nafaqat jamiyat taraqqiyotining, balki milliy barqarorlik va identitetning asosi bo‘lib xizmat qiladi.

Fikir va takliflar. Globalizatsiya jarayonlarida milliy madaniyatni saqlab qolish va ijtimoiy integratsiyani kuchaytirish uchun bir nechta amaliy takliflar ilgari surilishi mumkin. Birinchi navbatda, ta‘lim tizimida milliy madaniyat va tarix asoslarini mustahkamlovchi o‘quv dasturlarini joriy etish zarur. Statistik ma‘lumotlarga ko‘ra, UNESCO hisobotlarida ko‘rsatilishicha, milliy madaniyatni o‘rganishga yo‘naltirilgan ta‘lim tizimi yoshlar orasida o‘z identitetiga nisbatan ijobiy munosabatni 30% ga oshiradi. Ikkinchidan, raqamli texnologiyalar yordamida madaniy merosni virtual shakllarda targ‘ib qilish – masalan, raqamli muzeylar, madaniy mobil ilovalar yoki virtual ekskursiyalar orqali ommaga taqdim etish – bu borada dolzarb vosita bo‘la oladi. Masalan, “O‘zbekistonda raqamli madaniy meros” loyihasi 2022-yilda 100 mingdan ortiq foydalanuvchini jalb qilgan. Uchinchidan, ijtimoiy tarmoqlarda madaniy kontent yaratish va yoshlar ishtirokidagi ijodiy loyihalarni qo‘llab-quvvatlash orqali madaniy hamjihatlikni mustahkamlash mumkin. To‘rtinchidan, davlat siyosatida ijtimoiy madaniyatni rivojlantirishga oid alohida strategiyalar ishlab chiqilib, ular doirasida mahalliy madaniyat markazlari faoliyati va jamoatchilik tashabbuslari qo‘llab-quvvatlanishi lozim. Shu tarzda, milliy madaniyatning himoyasi va ijtimoiy integratsiya o‘rtasidagi uyg‘unlik jamiyatning barqaror va izchil taraqqiyotini ta‘minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jo‘raev, M. *Globalizatsiya va milliy madaniyat*. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2012.
2. Norqobilov, S. *Madaniyatshunoslik asoslari*. Toshkent: Fan, 2016.
3. Tursunov, B. *Milliy madaniyat va globallashuv*. Toshkent: O‘zbekiston, 2014.

4. Raximov, T. *Madaniyatlararo muloqot va integratsiya*. Toshkent: Innovatsiya, 2017.
5. Qurbonov, M. *Ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyalari*. Toshkent: Akademnashr, 2020.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlari va farmonlari to'plami. *Madaniyat va san'at sohasida strategik rivojlanish choralari*. 2017–2023 yillar.
7. Abduqodirov, A. *Milliy identitet va madaniy meros*. Toshkent: Ma'naviyat, 2019.
8. Odilova, Z. *Raqamli texnologiyalar va madaniy kontent*. Toshkent: Ilm Ziyo, 2021.
9. O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi. *Milliy madaniyatni saqlash va rivojlantirish strategiyasi*. Toshkent, 2022.

REZYUME. Maqolada globalizatsiya jarayonlari kontekstida milliy madaniyat va ijtimoiy integratsiyaning o'zaro bog'liqligi ilmiy asosda tahlil qilinadi. Tadqiqotda global ta'sirlar milliy madaniyatni qanday shakllantirishi va ijtimoiy birlikni mustahkamlashdagi roli o'rganiladi. Shuningdek, milliy madaniyatni saqlab qolish va ijtimoiy integratsiyani rivojlantirish yo'llari, shu jumladan madaniy siyosat va zamonaviy texnologiyalarning imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Maqola natijalari ijtimoiy tadqiqotchilar, madaniyatshunoslar va davlat siyosatini shakllantiruvchilar uchun muhim konseptual baza yaratadi.

РЕЗЮМЕ. В статье на научной основе анализируется взаимосвязь национальной культуры и социальной интеграции в контексте процессов глобализации. Исследование рассматривает, каким образом глобальные воздействия формируют национальную культуру и укрепляют социальное единство. Также рассматриваются пути сохранения национальной культуры и развития социальной интеграции, включая возможности культурной политики и современных технологий. Результаты статьи представляют собой важную концептуальную базу для социальных исследователей, культурологов и разработчиков государственной политики.

SUMMARY. The article scientifically analyzes the interrelationship between national culture and social integration within the context of globalization processes. The study examines how global influences shape national culture and reinforce social cohesion. It also explores ways to preserve national culture and promote social integration, including the potential of cultural policy and modern technologies. The findings provide an important conceptual framework for social researchers, cultural scholars, and policymakers.

KITAPXANA MÁLIMLEME XÍZMETIN ALÍP BARÍWDA INFORMACIYA RESURLARÍNA BOLĠAN TALAPLARDÍ ÚYRENIW

Amanbaeva Albina Naǵmetbaevna – magistr

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanış sózler: kitapxana iskerligi, ilimiy hám mádeniy rawajlanıw, kitapqumarlıq, málimleme texnologiyaları.

Ключевые слова: библиотечная деятельность, научное и культурное развитие, чтение, информационные технологии.

Key words: library activity, scientific and cultural development, reading, information technologies.

Kitapxanalar ilimiy hám mádeniy rawajlanıwdıń ajralmas bólegi bolıp, jámiyette málimleme tarqatıw, ilim hám bilimlendiriw tarawların rawajlandırıwda úlken rol atqaradı. Biraq, zamanagóy texnologiyalar hám ózgeriwshen talaplar fondında kitapxana málimleme xızmeti túrli mashqalalarǵa dus kelmekte. Usı maqalada kitapxanaların málimleme iskerligindegi tiykarǵı mashqalalar hám olardıń nátiyjeli sheshimleri haqqında pikir júrgizemiz. Kitapxana málimleme iskerliginde júzege keletuǵın mashqalalardan dep tómendegilerdi aytıwımızǵa boladı; finanslıq resurslardıń jetispewshiligi, sanlı texnologiyalardıń engizilmewi, paydalanıwshılar aktivliginiń tómenlewi, kadrlar mamanlıǵınıń

jeterli emesligi, kitapxana fondlarınń eskirgeni hám jańalanbaytuǵınlıǵı, kitapxanaǵa kiriw imkaniyatlarınń sheklengenligi, kitapxana resurslarınń teńsiz bólistiriliwi.

Kitapxanaların rawajlanıwı ushın finanslıq támiynat áhmiyetli rol oynaydı. Biraq, kóplegen kitapxanalar jeterli qarǵı ajratılmaǵanı sebepli jańa kitaplar, elektron resurslar hám texnologiyalardı satıp alıwda qıyınshılıqlarǵa dus kelmekte. Bunday jaǵdaylarda jumıs processinde mámleketlik hám jeke menshik sektor birge islesiwın rawajlandırıw, grant hám xalıqaralıq baǵdarlamalarda qatnasıw jáne de qáwenderler hám mámleketlik emes shólkemler menen birge islesiw joybarların iske qosıw nátiyjeli sanaladı. Zamanagóy málimleme-kitapxana jumısı sanlı

texnologiyalar menen tıǵız baylanıslı bolıwı kerek. Házirgi kúnde internet resursları, elektron kataloglar, sanlı arxivler hám onlayn maǵlıwmatlar bazalarınıń bar ekenligi informaciya almasıwın sezilerli dárejede ańsatlastıradı. Sol sebepli, kitapxanalarda sanlı texnologiyalardı engiziw, paydalanıwshılardıǵa jáne de keńirek hám qolaylı xızmet kórsetiw imkaniyatın jaratadı. Bul tek ǵana kitapxana resurslarınan nátiyjeli paydalanıwdı támiyinlep qoymastan, al uzaq ayaqlardaǵı paydalanıwshılardıǵa da maǵlıwmat alıw imkaniyatın keńeytedi. Kóplegen kitapxanalar bolsa elege shekem dástúriy formada islewdi dawam etpekte hám bul paydalanıwshılardıń talaplarına juwap bere almaydı. Kitapxanalardı zamanagóy kompyuterler hám dástúriy támiynat penen támiyinlew, elektron katalog hám sanlı kitapxanalar jaratıw arqalı kóplegen imkaniyatlardıǵa jol ashılıwı múmkin. Álbette, tek ǵana texnologiyalar menen támiyinlew jetkiliksiz bolıp esaplanadı. Kitapxana xızmetkerlerin informaciya texnologiyaları boyınsha oqıtıw, olardıń tez-tezden jańa bilimler alıwına múmkinshilikler jaratıw maqsetke muwapıq. Kitapxanashı xızmetkerlerdiń bilim hám kónlikpeleri zamanagóy málimleme texnologiyalarına say bolıwı kerek. Biraq, kópshilik kitapxanashılar jańa texnologiyalar menen islewge tayar emes. Bul tiykarınan málimleme texnologiyaları boyınsha jeterli bilim hám kónlikpelerdiń joqlıǵı, turaqlı tájiriyebe arttırıw imkaniyatlarınıń sheklengenligi hám kitapxana sistemasında zamanagóy texnologiyalardan paydalanıw boyınsha oqıw baǵdarlamalarınıń jetispewshiligi menen baylanıslı. Sonday-aq, ayırım xızmetkerlerdiń jańa texnologiyalardıǵa beyimlesiw baǵdarında jeterli dárejede xoshametke iye emesligi de mashqala tuwdıradı. Sol sebepli, kitapxanashılar ushın turaqlı túrde treningler, seminarlarǵa qatnasıw imkaniyatların jaratıw, tájiriyebeli qánigelerdiń qatnasıwında sheberlik sabaqların ótkeriw hám olardıǵa jańa texnologiyalar menen islesiwdi úyretiw úlken áhmiyetke iye. Kitapxanashılardı turaqlı túrde qánigeligin arttırıw kurslarına tartıw. Olardıń kásiplik sheberligin arttırıw ushın zamanagóy málimleme texnologiyalarınan paydalanıw, jańa kitaplar hám kitapxana basqarıw sistemaları boyınsha oqıw baǵdarlamaların islep shıǵıw áhmiyetli. Málimleme texnologiyaları boyınsha arnawlı treningler shólkemlestiriw. Bul treninglerde elektron kitapxana sistemaları, onlayn kataloglar, sanlastırıw texnologiyaları hám paydalanıwshılardıǵa interaktiv xızmet kórsetiw boyınsha kónlikpeler úyreniliwi kerek. Jańa áwlad kitapxanashılardıń tayarlaw maqsetinde joqarı oqıw

orınları menen birge islesiw. Kitapxanashılıq baǵdarında bilim beriwshi joqarı oqıw orınları menen birgelikte qospa baǵdarlamalar islep shıǵıw, ámeliyat baǵdarlamaların jolǵa qoyıw hám zamanagóy málimleme texnologiyalarına tiykarlanǵan oqıw kursların shólkemlestiriw kerek.

Málimleme texnologiyalarınan rawajlanıwı menen kitapqumarlar sanı azaymaқта, sebebi, kópshilik internet hám elektron dereklerden paydalanıwǵa ótpekte. Onlayn kitapxanalar, elektron kitaplar, ilimiy maqalalar bazaları hám audiokitaplar paydalanıwshılardıǵa dástúriy kitaplarǵa qaraǵanda tezirek hám qolaylıraq maǵlıwmat alıw imkaniyatın bermekte. Bunnan tısqari, mobil qosımshalar hám sanlı oqıw platformalarınan keń tarqalıwı da adamlardıń kitap oqıwǵa bolǵan ádetlerine tásir etpekte. Biraq, bul process kitapqumarlıq mádeniyatınıń joǵalıwın ańlatpaydı, al onı jańa formalarǵa beyimlesiwine alıp kelmekte. Kitapxanalar jumısın ǵalaba en jaydırıw ushın reklama hám úgit-násiyat jumısların kúsheytiw. Bunıń ushın sociallıq tarmaqlarda kitapxanalar diń xızmetleri haqqında bloglar, videorolikler hám interaktiv postlar tayarlaw áhmiyetli. Bunnan tısqari, jergilikli ǵalaba xabar quralları, radio hám televidenie arqalı kitapxana jumısın sáwlelendiriw de nátiyjeli boladı. Sonday-aq, kitapqumarlardı tartıw ushın hár qıylı temalarda seminarlar, kitap prezentaciyaları, avtorlar menen ushırasıwlar hám tańlawlar shólkemlestiriw zárúr. Elektron hám baspa resurslardıń sapasın arttırıw. Kitapxanalarda bar resurslardıń sapası paydalanıwshılardıń qanaatlanıw dárejesine tikkeley tásir etedi. Elektron resurslardıń sapasın arttırıw ushın olardıń turaqlı túrde jańalanıp barılıwı, paydalanıwshılardıǵa qolaylı interfeyste usınılıwı hám maǵlıwmatlardıń isenimliliği támiyinleniwı kerek. Baspa resurslar boyınsha bolsa jańa basılımlardı satıp alıw, gónergen ádebiyatları almasıwıw hám arnawlı qánigeler tárepinen usınıs etilgen kitaplardı jıynaw úlken áhmiyetke iye. Sonday-aq, paydalanıwshılardıń pikirlerin esapqa alıp, eń talapker resurslardı kitapxana fondına qosıw da zárúr. Kitapqumarlar ushın arnawlı ilajlar, seminar hám treningler shólkemlestiriw. Bunday ilajlar kitapqumarlardı jedel tartıw hám olardıń intellektuallıq rawajlanıwına úles qosıw ushın áhmiyetli. Kitapxanalarda temalı seminarlar, jazıwshılar hám ilimpazlar menen ushırasıwlar, jańa kitap prezentaciyaları, ádebiy viktorinalar shólkemlestiriliwi kerek. Sonday-aq, balalar hám jaslar ushın oqıw marafonları, dóretiwshilik jazıw kursları hám málimleme texnologiyaları boyınsha treningler ótkeriw paydalı. Bunday ilajlar tek ǵana kitapqumarlıq mádeniyatın rawajlandırıwǵa emes,

al kitapxanalardıń jámiyettegi áhmiyetin arttırıwǵa xızmet etedi. Kóplegen kitapxanalarda bar fondlar eski hám paydalanıwshılardıń házirgi mútájliklerine sáykes kelmeydi. Kitapxana fondlarınıń eskirgeni hám jańalanbaytuǵınlıǵı tiykarınan, jańa basılımlardıń jeterli satıp alınbay atırǵanı, bar kitaplardıń fizikalıq jaqtan eskirip qalǵanı hám zamanagóy ilimiy-texnikalıq ádebiyatlardıń az ekenligi menen baylanıslı. Bunnan tısqari, oqıwshılar hám izertlewshiler zamanagóy ilim hám texnologiyalar boyınsha áhmiyetli maǵlıwmatlardı izlep atırǵan bir waqıtta, kitapxanalardaǵı kópshilik resurslar usı talapqa juwap bere almaydı. Sol sebepli, kitapxana fondların turaqlı jańalap barıw, paydalanıwshılardıń talapların úyreniw hám eń talap joqarı bolǵan ádebiyatlardı satıp alıw úlken áhmiyetke iye. Kitap hám málimleme resursların dáwirlik túrde jańalaw, elektron kitaplar hám audio resurslar menen támiyinlew, kitapxana fondların sanlastırıw hám onlayn paydalanıwǵa ruxsat beriw menen bunday mashqalalardıń saplastırılıwına sheshim tabılıwı múmkin. Kóplegen kitapxanalar belgili bir is saatlarında isleydi hám bul ayırım paydalanıwshılar ushın

qolaysızlıq tuwdıradı. Kitapxana jumis saatların keńeytiw yáki 24/7 xızmet kórsetiw sistemasın jolǵa qoyıw. Bul tiykarınan onlayn kitapxana xızmetlerin hám mobil qosımshalar arqalı aralıqtan xızmetlerdi jolǵa qoyıw arqalı ámelge asırıladı. Házirgi waqıtta úlken qalalardaǵı kitapxanalar jaqsı rawajlangan bolsa da, awıllıq jerlerde kitapxana resurslarınıń jetispewshiligi baqlanadı. Aymaqlıq kitapxanalar arasında málimleme almasıw sistemasın jolǵa qoyıw, awıllıq kitapxanalarǵa ayırıqsha itibar qaratıw hám investiciyalardı tartıw.

Kitapxanalar jámiyettiń intellektual hám mádeniy rawajlanıwına úlken úles qosatuǵın mákemeler bolıp esaplanadı. Biraq, olardıń nátiyjeli jumis islewi ushın bar mashqalalardı sheshiw zárúr. Finanslıq támiynattı jaqsılaw, cifrlı texnologiyalardı engiziw, kitapxanashılardıń mamanlıǵın arttırıw hám paydalanıwshılardı tartıw - kitapxana málimleme jumisınıń nátiyjeliligin arttırıwdıń tiykarǵı jolları bolıp tabıladı. Eger bul máselelerge kompleksli qatnasta bolsaq, kitapxanalar keleshekte de óz áhmiyetin saqlap qalıp, jáne de rawajlanıwı múmkin.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. I.J.Yuldashev, O.Nosirov Kutubxona - axborot xızmati: nazariyasi va uslubiyoti T.: -2019
2. Худайбергенова Маржан Балтабаевна. Китапхана-мәлимләме тараўын басқарыў усылларын жетилистириў eurasian journal of academic research. Innovative Academy ResearchSupportCenterUIF=8.1|SJIF5.68. <https://www.doi.org/10.5281/zenodo.10020575>
3. Sharipova D. Shamsheva H. Qaraqalpaqstanda kitapxanalardıń payda bolıwı hám olardı rawajlandırıwdıń aktual máseleleri <https://wordlyknowledge.uz/>
4. Aytimova D. Kitapxana iskerligin rawajlandırıwda innovacion texnologiyalardıń áhmiyeti <https://uzdsmi-nf.uz/jurnal-haqida/>.
5. Buckland, M. Documentation, information science, and library science in the U.S.A. (1996) Information Processing and Management, 32 (1), pp. 63-76. doi: 10.1016/0306-4573(95)00050-Q
6. Иванчукова, Т. А., & Булавкина, И. В. Выставочная деятельность информационно-библиотечного центра. Литература, 40, 41.

REZYUME. Bul maqalada kitapxana iskerliginde payda bolatuǵın bir qatar mashqalalar hám olardı saplastırıw joybarları tuwralı sóz etilgen.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается ряд проблем, возникающих в библиотечной деятельности, и проекты по их устранению.

SUMMARY. This article discusses a number of problems arising in library activities and projects to address them.

XALQARO FESTIVALLAR MADANIYATLAR TRANSFORMATSION JARAYONLARNI RIVOJLANTIRUVCHI OMILDIR

Nilufar Karimova – kichik ilmiy xodim

Madaniyatshunoslik va nomoddiy madaniy meros ilmiy-tadqiqot instituti

Tayanch soʻzlar: festival, xorijiy davlatlar, sanʼat, madaniyat, Germaniya, spektakl, agentligi, diplomatik, rejessyor, qoʻshma madaniyat, kongres.

Ключевые слова: фестиваль, зарубежные страны, искусство, культура, Германия, спектакль, дипломатический, режиссер, совместная культура, конгресс.

Key words: festival, foreign countries, art, culture, Germany, performance, diplomatic, director, shared culture, congress.

KIRISH. Bugungi kunda Oʻzbekiston Respublikasi va koʻplab xalqaro rivojlangan davlatlar oʻrtasida madaniy, iqtisodiy va siyosiy munosabatlarni yanada yaxshilash, rivojlantirish maqsadida turli kelishuvlar amalga oshirilmoqda.

“Hozirgi kunga qadar Oʻzbekiston Respublikasi dunyoning 138 ta davlatlari bilan diplomatik aloqalar oʻrnatgan. Toshkentda 44 ta xorijiy elchixonalar, 1 ta bosh kontsullik, 8 ta faxriy kontsullar, 17 ta xalqaro tashkilotlar vakolatxonalari, 13 ta xorijiy xalqaro hukumatlararo va hukumat tashkilotlari vakolatxonalari, 1 ta diplomatik maqomga ega savdo vakolatxonasi faoliyat koʻrsatmoqda. Xorijiy mamlakatlarda va xalqaro tashkilotlarda Oʻzbekiston Respublikasining 55 ta diplomatik va kontsullik vakolatxonalari mavjud. Oʻzbekiston 100 dan ortiq xalqaro tashkilotlarning aʼzosi boʻlib, mamlakatimiz turli xil koʻp tomonlama hamkorlik tuzilmalari bilan oʻzaro sherikchilik aloqalarini rivojlantiradi”.

Xorijiy davlatlar va Oʻzbekiston oʻrtasidagi munosabatlarni rivojlantirishda diplomatik va kontsullik vakolatxonalarning oʻrni katta. Bugungi kunda sanʼat va madaniyat sohalarini yanada rivojlantirish xalqaro hamkorlikni kuchaytirishda Oʻzbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi, Oʻzbekiston Respublikasining diplomatik va kontsullik vakolatxonalari hamda soha boʻyicha mavjud hamkor tashkilotlarning oʻrni katta.

Birgina Oʻzbekiston va Turkiya oʻrtasidagi bugungi kunda madaniyat va sanʼat sohalarini rivojlantirish uchun davlatlar oʻrtasida amalga oshirilayotgan ishlarni koʻrib tahlil qilsak.

Samarqand viloyat musiqali drama teatri 2017-yilning yozida turk dramaturgi Tunjar Jujanoʻgʻlining “Koʻchki” spektakli sahnalashtirgan. Asar psixologik drama boʻlib, voqealar kelin va oʻgʻil atrofida aylanadi. Asarda asos qilib olingan muammo bu – tabiiy ofat, yaʼni koʻchki emas, yillar davomida avlodlardan avlodlarga oʻtib kelayotgan chirkin irim-sirimlaru, ularga koʻr-koʻrona ergashib kelayotgan, ayrim

kutilmagan tabiiy hodisalarni notoʻgʻri talqin qilib, hali hayot zavqini anglashga ulgurmagan yosh kelinchakni aybdor qilib, tugʻilishga ulgurmagan norasida goʻdagi bilan birgalikda tiriklayin goʻrga koʻmishdek vahshiy ishni amalga oshirib kelayotgan omi odamlarning mudhish xatolarini aktyorlar mahorat bilan ijro etib, asar mazmunini toʻlaqonli tomoshabinlarga yetkazishgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Tadqiqot mavzusiga oid adabiyotlar sanʼat festivallari va ularning jamiyatdagi oʻrni, shuningdek madaniy jarayonlardagi roli haqida chuqur maʼlumot beradi. A. I. Mazaevning “Праздник как социально-художественное явление” asari (1978) bayram va festivallarning ijtimoiy va badiiy jihatlarini yoritib, ularni madaniy hayotda muhim voqea sifatida koʻrsatadi. Bu ish festival tushunchasining nazariy asoslarini shakllantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, “Справочник Арт-Менеджера: Фестивали” (2002) materiallari sanʼat festivallarini tashkil etish, boshqarish va ularning amaliy jihatlarini tushunishga yordam beradi, bu esa hozirgi kunda festivallarni muvaffaqiyatli oʻtkazish uchun zarur boʻlgan menejment koʻnikmalarini rivojlantirishga yoʻnaltirilgan. Tim Bertning “Музыкальные фестивали сталкиваются с нехваткой финансирования” maqolasi festivallarni moliyalashtirishdagi qiyinchiliklarga eʼtibor qaratib, zamonaviy sanʼat festivallarining barqaror rivojlanishiga taʼsir etuvchi omillarni tahlil qiladi. Oʻzbekistonda mustaqillik yillarida sanʼatdagi biyennale va festivallar faoliyatining badiiy va ijtimoiy asoslarini oʻrgangan D. Shukurovning 2024-yilgi dissertatsiyasi milliy madaniyatning rivojlanishiga xalqaro festivallar orqali erishilayotgan ijobiy natijalarni koʻrsatadi va madaniyat transformatsiyasidagi oʻziga xos jihatlarini ochib beradi. Shuningdek, Gazeta.uz resursidagi maqolalar ham festival va madaniyat sohasidagi hozirgi holat va yangiliklarni oʻz ichiga oladi. Bu esa mavzuning dolzarbligini va amaliy ahamiyatini yanada mustahkamlaydi.

Tahlil va natijalar. “2017-yilning noyabr oyida teatrning Toshkentga ijodiy safarida asar muallifi Tunjar Jujano’g’lining o’zi ham tashrif buyurib, spektaklni ko’rib, unga yuqori baho bergan”. “Ko’chki” asari dunyoning 40 dan ortiq mamlakatlar teatrlarida sahnalashtirilib, muvaffaqiyatli ijro etilib kelinmoqda. 2018-yil 22-aprel kuni Turkiya davlatining Konya shahrida o’tkazilayotgan “Ming nafas bir ovoz” XI Xalqaro teatrlar festivalida Samarqand viloyati musiqali drama teatri vakillari ishtirok etdi. Teatr jamoasi tomonidan “Ko’chki” spektakli namoyish etilgan.

Spektaklni Turkiya jamoatchilik vakillari, madaniyat va san’at namoyondalari va teatr muxlislari maroq bilan tomosha qilishib yuqori baho berishgan. Festivalning tashkiliy qo’mita a’zolari tomonidan teatr jamoasiga Xalqaro anjumanda muvaffaqiyatli ishtirok etganlik haqidagi diplom va statuetka bilan taqdirlangan.

Bundan tashqari 2022-yilning mart oyida Turkiya Respublikasi Altiyul shahrida “Tulutabak” Xalqaro katta va kichik teatrlar festivalida Qashqadaryo viloyat musiqali drama teatri jamoasining ishtirokini ham alohida e’tirof etish joiz. 9-mart kuni turk rejissyori Kubilay Erdilikara tomonidan Qashqadaryo teatrida sahnalashtirilgan N.Gogolning “Tentakning yozmalari” spektakli festival doirasida eng muvaffaqiyatli namoyishlardan biri bo’ldi. Spektakl tomoshabinlar va xalqaro jamoatchilik tomonidan katta qiziqish, davomli olqishlar va katta e’tirof bilan qarshi olingan.

O’zbekiston davlat filarmoniyasi Buxoro viloyat bo’linmasi huzuridagi “Buxoro mavjlari” ashula va raqs ansambli 2019-yil 19-21-iyul kunlari Yalova shahrida bo’lib o’tgan Xalqaro “Turkiy xalqlar madaniy aytishuvi” festivalida qatnashib, milliy an’analar va o’zbek raqs san’atini keng targ’ibot qilganligi uchun O’zbekiston davlat filarmoniyasi Buxoro viloyat bo’linmasi alohida diplomlar bilan taqdirlandi. “Buxoro mavjlari” ashula va raqs ansambli esa, Gran-pri sohibi bo’lishdi.

2019-yilda Germaniyaning Braunshveyg shahrida “Magnifest-2019” xalqaro festivali bo’lib o’tdi. Unda O’zbekistonning turizm salohiyati ham ilk bor targ’ib etildi. Targ’ibot ishlari Turizmni rivojlantirish davlat qo’mitasi hamda O’zbekistonning Germaniyadagi elchixonasi tomonidan faol vatandoshlar hamkorligida tashkil etildi. “Magnifest” xalqaro festivali deyarli bir asr davomida o’tkazilib kelinayotgan, musiqiy va gastronomik namoyishlar bilan tanilgan yirik xalq sayllaridan biridir. Mazkur festivalga har yili Germaniya va unga qo’shni Yevropa mamlakatlaridan 150 mingdan ziyod aholi tashrif buyuradi. Joriy yilgi “Magnifest” xalqaro

festivalida O’zbekiston ilk marotaba ishtirok etdi. 3 kun davom etib, unda “Sug’diyona” o’zbek davlat milliy cholg’ulari kamer orkestri ham qatnashdi. Ta’kidlash joizki, festival doirasida yurtdoshlarimiz tomonidan ijro etilgan milliy kuy-qo’shiqlar yig’ilganlarga ko’tarinki kayfiyat ulashib, katta qiziqish uyg’otdi. “Magnifest” festivali O’zbekistonni xorijda tanitish, jumladan mamlakat turizmini targ’ib etishda muhim o’rin tutadi. O’zbekiston ushbu festivalda birinchi marta ishtirok etayotgan bo’lishiga qaramay, ishtirokchilar tomonidan mamlakatimizga, xususan milliy madaniyatimiz, san’atimiz va turizm salohiyatimizga katta qiziqish bildirildi.

2019-yilning fevral oyida Tehron shahrida 34 bor tashkillashtirilgan Fajr musiqa festivalida O’zbekiston nomidan “Saql” ansambli ishtirok etib o’zbek mumtoz va milliy cholg’u kuylarini taqdim etdi. Ansamblning ijro dasturidan o’zbek mumtoz musiqa merosidan Shashmaqom, Farg’ona-Toshkent maqom yo’llaridagi asarlar bilan bir qatorda mumtoz yo’nalishdagi xalq kuylari, hamda bastakorlik asarlari ham o’rin oldi “Saql” ansambli 2018-yilda Shahrisabz shahrida ilk bora tashkillashtirilgan Xalqaro maqom san’ati forumining “Eng yaxshi maqom ansambli” nominatsiyasi sohibi bo’lib, jamoaning Fajr festivalidagi ishtiroki OXUS Culture jamiyatining festival tashkilotchilari bilan hamkorligi asosida amalga oshirildi.

Xulosa va takliflar. Mustaqillik yillarida O’zbekiston kinematografiya sohasida ham juda katta yutuqlarni qo’lga kiritmoqda. O’zbek milliy kinosi yildan yilga shakllanib, rivojlanib, eng asosiysi yangilanib bormoqda. Bu borada albatta kinofestivallarning, ayniqsa, xorijiy xalqaro kinofestivallarning o’rni alohida. 2022-yilning may oyida Londonda ECG Film Festival (“Eurasian Creative Guild Film Festival”) Yevrosiyo xalqaro kinofestivali o’tkazildi va bu festivalga O’zbekiston ham ishtirokchi sifatida taklif etildi. O’zbekiston kinematografiya agentligi buyurtmasiga binoan “Yoshlik” kinostudiyasi tomonidan suratga olingan “Ipak yo’lida” qisqa metrajli filmi ushbu kinofestivalda ishtirok etdi. Mazkur kinofestival dasturidagi filmlar 19-25-may kunlari Londondagi “Premier Cinema” kinoteatrida namoyish etildi.

Kinokartina “Ipak yo’li durdonasi” Toshkent xalqaro kinofestivali dasturiga kiritilgan “Kino 5 kunda” yosh rejissyorlar loyihasida suratga olingan. Kinofestivalning bosh sovrini “Gran-Pri” hamda “Eng yaxshi aktyor” nominatsiyasida g’oliblikni qo’lga kiritgan.

“O’zbekkino” Milliy agentligi buyurtmasiga binoan suratga olingan rejissyor Yolqin To’ychievning “Faridaning ikki ming qo’shig’i”

va Ayub Shahobiddinovning “Rangsiz tushlar” filmi 2022-yilning 20-26-aprel kunlari bo‘lib o‘tgan “GoEast” (Festival of Central and Eastern European Film) xalqaro festivalida ishtirok etdi va bir qancha mukofotlarga ega bo‘ldi. Mazkur kinofestival har yili Markaziy va Sharqiy Yevropaning turli mintaqalaridan badiiy, hujjatli va animatsion filmlarni saralab oladi va turli nominatsiyalar bo‘yicha mukofotlaydi. (Shuningdek, Sobiq ittifoq tarkibiga kirgan davlatlar filmlari ham ishtirok etadi)

2021-yilning 8-12-noyabr kunlari Turkiyada bo‘lib o‘tgan “Korkut ata” xalqaro kinofestivalida taniqli o‘zbek kinoijodkorlari ham ishtirok etishgan. Kinofestival dasturida “O‘zbek kinosi kuni” tashkil etilib Kinematografiya agentligi buyurtmasiga binoan suratga olingan rejissyor Rashid Malikovning “Tutqunlik”, rejissyor Ali Hamraevning “Xalq jasorati”, Jahongir Ahmedovning “Ilhaq” filmlari ham namoyish etilgan. “O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 15-sentyabrdagi “Xavfsiz, tartibli va qonuniy mehnat migratsiyasi tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-4829-son qarori”ga muvofiq joriy yilning 15-25-oktyabr kunlari Turkiya Respublikasining Anqara, Bursa, Antaliya va Istanbul shaharlarida o‘zbekistonlik mashhur san‘atkorlar ishtirokida O‘zbekiston madaniyat kunlari o‘tkazilgan. Bu kabi madaniyat va san‘at sohalarini rivojlantirish uchun amalga oshirilayotgan hamkorlik aloqalarini misol tariqasida ko‘plab keltirish mumkin.

Bugungi kunda jahon madaniyat sohasida keng ko‘lamli festivallar namoyish etilmoqda. Bu haqiqat shuni ko‘rsatadiki, festivallar xalqaro madaniy hamkorlik doirasida dolzarb vositaga

aylandi. Ushbu bayonot zamonaviy dunyoda festivallar quyidagi xususiyatlarga ega bo‘la boshlaganligi bilan bog‘liq: ishtirokchilarning xalqaro tarkibi, festivallar dasturining bitta janrdan tashqariga chiqishi, bunday tadbirlarni tashkil etish jarayoni yanada murakkablashdi. Ya’ni festivallarni tashkil qilishni qo‘llab-quvvatlashda nafaqat tijorat kompaniyalari yoki ixtiyoriy uyushmalar, shuningdek, davlat institutlari, xalqaro tashkilotlar, xalqaro ijodiy uyushmalar va boshqalar ham ishtirok eta boshladi. Festivallar dasturining bitta janrdan tashqariga chiqishi, bunday tadbirlarni tashkil etish jarayoni yanada murakkablashdi. Ya’ni festivallarni tashkil qilishni qo‘llab-quvvatlashda nafaqat tijorat kompaniyalari yoki ixtiyoriy uyushmalar, shuningdek, davlat institutlari, xalqaro tashkilotlar, xalqaro ijodiy uyushmalar va boshqalar ham ishtirok eta boshladi.

Festival tadbirlarining ijodiy muloqotni rivojlantirishga ta’siri ham ravshanlashmoqda. Bunday loyihalar, qoida tariqasida, butun dunyodagi ijodiy sanoat vakillari o‘rtasida fikr va g‘oyalar almashish uchun universal va qulay platformaga aylanadi

Xulosa qilib ayganimizda O‘zbek milliy san‘atini rivojlantirish, targ‘ib qilish va uni yanada ommalashtirish, xorijiy xalqaro musiqa festivallari tashkilotlari bilan ijodiy hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, iqtidorli ijodkor yoshlarni qo‘llab-quvvatlash hamda rag‘batlantirish, o‘zbek san‘atining barcha yo‘nalishlarida xalqaro va respublika miqyosidagi festivallarni, ko‘rik-tanlovlarni ko‘paytirish bugungi kunda xalqaro turizmni yanada rivojlantirishga turtki bo‘ladi degan umiddamiz.

Adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent.: O‘zbekiston, 2016-yil.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 31-maydagi “Madaniyat va san‘at sohasini yanada rivojlantirish va takomillashtirishga doir chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-3022-son qarori // Xalq so‘zi, 2017-yil.
3. Мазаев А. И. Праздник как социально-художественное явление. - М.: Наука, 1978. – 393 с.
4. Справочник Арт-Менеджера: Фестивали / Арт-менеджер. 2002. № 2. – С. 42-44.
5. Тим Берт. Музыкальные фестивали сталкиваются с нехваткой финансирования.
6. Shukurov D. Mustaqillik yillarida O‘zbekiston san‘atida biennale va festivallar faoliyatining badiiy ijtimoiy asoslari dissertatsiyasi. 2024-yil.
7. www.gazeta.uz

REZYUME. Ushbu maqolada san‘at festivallarining xorijda va yurtimizda tashkil etilishi o‘ziga xos xususiyatlari umumiy tarzda ilmiy tahlil qilib berilgan. Unda keltirilgan ma’lumotlar Prezidentimiz tomonidan chiqarilgan farmon va qarorlar bilan asoslangan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье проводится общенаучный анализ, раскрывающий особенности организации фестивалей искусств за рубежом и в нашей стране. Приведенная информация основана на указах и решениях Президента.

SUMMARY. This article conducts a general scientific analysis revealing the features of organizing art festivals abroad and in Uzbekistan. The information presented is based on the decrees and resolutions of the President.

MÁLIMLEME –KITAPXANA MEKEMELERINDE XÍZMET KÓRSETIW USÍLLARÍ

Mambetova Ayxan – *magistr*

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanch soʻzlar: kitob, kutubxona, axborot xizmati, kitobxon foydalanuvchi.

Ключевые слово: библиотека, библиотека, служба образования, библиотечная эксплуатация.

Key words: the book, the library, education services, using the library.

Búgingi kúnde málimleme-kitapxana xizmetin kórsetiwde tiykarǵı itibar paydalanıwshılarga jeke hám galabalıq xizmet kórsetiwdiń shet el hám innovciyalıq formaları hám usılların ózlestiriw hám tarawdıń xizmetkerlerin xalıq aralıq talap dárejesinde mamanlıǵın asırıw zárúriyatın saplastırmaqta.

Málimleme kitapxana mákemelerinde xizmet kórsetiw usılları túrli jónelisler boyınsha rawajlanıp, paydalanıwshılarga zamanagóy hám qolay xızmetler usınıwdı maqset etken. Tórende málimleme kitapxana mákemelerinde xizmet kórsetiwdiń tiykarǵı usılları keltirilgen:

1. *Dástúriy xızmetler:* Kitap beriw hám qabıllaw: Kitapxana aǵzaları ushın kitaplardı waqtınsha alıw hám qaytarıw. Kitaplar hám dereklerdi qıdırıw: Paydalanıwshılar ushın kerelikli ádebiyatlardı tabıwda járdem beriw.

Qaytarıw múddetlerin basqarıw: Kitaplardı belgilengen múddette qaytarıw hám múddetti uzaytırıw múmkinshilikleri.

2. *Sanlı xızmetler:* Elektron kitaplar hám derekler: Kitapxana aǵzalarına e-kitaplar, maqalalar hám basqa cıfrlı materiallardı usınıw.

Onlayn kataloglar: Kitapxana fondına onlayn kirisiw, kerelikli materiallardı qıdırıw hám alıw. Onlayn xızmetler: Kitapxana maǵlıwmatlarına aralıqtan kirisiw hám paydalanıwshılar menen onlayn ushırasıw.

3. *Arnawlı xızmetler:* Maǵlıwmatlar bazaları hám ilimiy resurslar : Paydalanıwshılarga ilimiy maqalalar, jurnal hám basqa ilimiy dereklerge kirisiw múmkinshilikleri.

Jeke máslahátlar hám referat xızmetlerin: Paydalanıwshılarga maǵlıwmatlar boyınsha máslahátlar beriw.

Seminarlar, treninglar hám kurslar: Málimleme kitapxanası tárepinen shólkemlestirilediǵan tálim hám oqıw programmaları.

4. *Oqıw hám izertlew ortalıǵın jaratıw:* Oqıw zalları: Paydalanıwshılar ushın qolay oqıw joyları hám jumıs stolların usınıw.

Jumısshı toparlar hám toparlar: Paydalanıwshılarga óz izertlewlari yamasa oqıw xızmetleri ushın topar formasında islew múmkinshilikleri.

5. *Paydalanıwshılarga járdem beriw:* Járdemshi xızmetler: Kitaplardı tańlaw, izlew hám olardan paydalanıw boyınsha máslahátlar.

Imkaniyatı sheklengenlerge maslasqan xızmetler: Mayıplar hám basqa arnawlı mútajliklerge iye paydalanıwshılar ushın xızmetler.

6. *Social hám mádeniy ilajlar:* Mádeniy ilajlar hám kórgzebeler: Kitaplar hám maǵlıwmatlar tiykarında mádeniy ilajlar, kórgzebeler, hám basqa social xızmetler.

Jazıwshılar hám avtorlar menen ushırasıwlar: Paydalanıwshılarga jazıwshılar yamasa avtorlar menen ushırasıw múmkinshiliklerin jaratıw.

Kitapxanalarda xızmetler ózgeriwshen hám innovciyalıq bolıp, paydalanıwshılarga eń qolay hám nátiyjeli xızmetlerdi usınıwga háreket etiledi.

Ayırım rawajlanǵan mámleketler kitapxanaların jumıs tájiriyelerin úyrengende olar kitapxanalardı 15% - 20% ke jaqının kitapxanalardan sırtta ádebiyatlar menen támiyinlew usıllarınan paydalanıp kelmekte. Sonı esapqa alıp paydalanıwshılardı kitapxanalardan tısqarı xızmet kórsetiw usıllarınıń jańa usılların qalıplestirip texnika qurallarından nátiyjeli paydalanıp kelmekte. Hátte bul usıllarınıń ayırımların 2 smenada islewdi usınıp atr. Búgan kóshpeli kitapxanalar mısál bola aladı. Kitapxanaga kóbirek tartıw, xalıq ortasında kitap oqıwdı keńen jaydırıw maqsetinde málimleme-kitapxana xizmetin kórsetiwdiń kitapxanadan sırttaǵı xizmet kórsetiw formalarınan paydalanıladı. Maqset: kitap hám málimlemeni hár bir paydalanıwshıǵa jetkiziw, statsionar kitapxanadan uzaq orında jasap atırǵan yamasa islep atırǵan paydalanıwshını kitap hám málimlemeden paydalanıwı ushın múmkinshilik jaratıwdan ibarat.

Kitapxanashi hám paydalanıwshı ortasındaǵı ádep sálemlesiwden baslanadı. Bul etiketlik qaǵıydalarınńń júdá áhmiyetli kórinisi esaplanıp, paydalanıwshı menen kelisiminde bolatuǵın turaqlı munasábetińń muqabası bolıp tabıladı. İnsan tábiyatındaǵı álpayımlıq hár kim ushın áhmiyetli, lekin kitapxanashi ushın birinshi náwbette turıwshı ózgeshelik bolıwı zárúr.

Insaniyılıqtıń naǵız ózi kitapxanashınıń hár qıylı taypadaǵı insanlar menen baylanıs ornata alıw qábiletin asıradı. Bir sóz benen aytqanda, kitapxanashi mámile kórkem ónerine iye shaxs bolıwı talap etiledi. «Júzinde mıyıq tartıwı bolmaǵan insan, dúkan ashpaǵanı maqul» delingen Qıtay xalıq maqalında. Sol maqaldı kitapxanashiǵa da qollanıw múmkin.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. J.Yuldashev., O'.Nosirov. Kutubxona – axborot xizmati: nazariyasi va amaliyoti. O'quv qo'llanma. Toshkent: 2021. – 352 b.
2. M.Xudaybergenova. Házirgi kúndegi málimleme kitapxana isi tarawındaǵı aktual máseleler. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10890987>
3. D.Айтымова. Кутубхона ахборот муассасалари фаолиятини ривожлантиришда кутубхоначи кадрларнинг роли. <https://hemis.uzdsmi-nf.uz/science/publication-scientific-edit?Id=339>
4. Kutubxonachiga yordam: dayjest /Alisher Nayoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi; tuzuvchi M.Kamilova; muxarrir D.Mansurov; masul muxarrir U.Teshaeva – Toshkent: Alisher Nayoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2019. – 64 b.

REZYUME. Axborot – kutubxona xizmatining asosi hisoblanib, foydalanuvchilarga adabiyot va axborot bilan tez va sifatli xizmat ko'rsatishni maqsad etadi. Bunday xizmatga bibliografik, konsultativ, elektron xizmatlar, tematik tadbirlar va onlayn savol-javob kabi uslublar kirib, o'quvchi ihtiyojlarin bajarishga asoslangan.

РЕЗИОМЕ. Образование является тикарем библиотечного обслуживания и стремится предоставлять пользователям качественную и быструю услугу литературы и образования. Такие услуги включают библиографические, консультативные, электронные услуги, тематические иллажи и онлайн-вопросы, ориентированные на удовлетворение потребностей читателей.

SUMMARY. Educational library service aims to provide a fast and high quality service to users of literature and education. This service includes bibliographic, consultative, electronic services, thematic links and online surveys aimed at meeting the needs of readers.

QORAQALPOG'ISTONDA SAN'AT TA'LIMI RIVOJLANISHINING USTUVOR YO'NALISHLARI VA TENDENSIYALARI

Rajapbaev Batir Bekimbetovich – *assistent o'qituvchi*
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so'zlar: madaniy meros, estetik tarbiya, ijodiy tafakkur, milliy qadriyatlar, raqamli texnologiyalar, tasviriy san'at, amaliy san'at, badiiy ifoda, muzeylar (Savitskiy muzeyi), pedagog kadrlar, o'quv-metodik baza, zamonaviy ta'lim, xalq ijodi, ixtisoslashtirilgan maktablar, innovatsion metodika, multimedial ta'lim, madaniy identitet (o'zlik) tashabbuskorlik, ijodiy klublar, nazariya va amaliyot uyg'unligi, o'quv dasturlari, madaniyatni asrash.

Ключевые слова: культурное наследие, эстетическое воспитание, творческое мышление, национальные ценности, цифровые технологии, изобразительное искусство, прикладное искусство, художественное выражение, музеи (музей Савицкого), педагогические кадры, учебно-методическая база, современное образование, народное творчество, специализированные школы, инновационная методика, мультимедийное образование, культурная идентичность, инициативность, творческие клубы, гармония теории и практики, учебные программы, сохранение культуры.

Key words: cultural heritage, aesthetic education, creative thinking, national values, digital technologies, fine arts, applied arts, artistic expression, museums (Savitsky Museum), teaching staff, educational and methodological base, modern education, folk art, specialized schools, innovative methodology, multimedia education, cultural identity (identity), initiative, creative clubs, harmony of theory and practice, curricula, preservation of culture.

XXI asrda zamonaviy jamiyat taraqiyotining muhim omillaridan biri bu –

ta'lim tizimining uzluksiz rivojlanishidir. Ayniqsa, san'at ta'limi sohasida amalga

oshirilayotgan islohotlar, yosh avlodni estetik tarbiyalash, ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. San‘at orqali o‘quvchilarda did, tafakkur, tasavvur, va estetik qarashlar shakllanadi. Bu esa ularni har tomonlama yetuk va barkamol shaxs sifatida voyaga yetishiga xizmat qiladi. Qoraqalpog‘iston Respublikasi sharoitida san‘at ta‘limi nafaqat madaniyatni asrash, balki milliy o‘zlikni anglash, ijtimoiy faollikni kuchaytirish kabi muhim ijtimoiy vazifalarni ham bajaradi. Bu hududda san‘atning ko‘p asrlik tarixiy ildizlari, xalq og‘zaki ijodi, urf-odat va an‘analari bilan uyg‘unlashgan san‘at ta‘limi tizimi bugun yangi bosqichga ko‘tarilmoqda. So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tashabbusi bilan san‘at va madaniyat sohasida keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirildi. Xususan, san‘at ta‘limi muassasalarining moddiy-texnik bazasi mustahkamlanmoqda, o‘quv dasturlar zamon talablari asosida yangilanmoqda, pedagog kadrlar tayyorlash va ularning malakasini oshirishga alohida etibor qaratilmoqda. Shu bilan birga, yosh istedodlarni aniqlash va ularni qo‘llab-quvvatlash tizimi ham shakllanmoqda. [1] Ushbu maqolada aynan Qoraqalpog‘iston Respublikasida san‘at ta‘limi rivojlanishining ustuvor yo‘nalishlari va tendensiyalari haqida biroz tahlil qilamiz. San‘at insoniyat ma‘naviy madaniyatining tarkibiy qismi bo‘lib, dunyoni ma‘naviy anglashning maxsus turidir. San‘at ta‘limi hozirgi davrga qadar insoniyat taraqqiyoti bilan bog‘liq holda rivojlanib kelmoqda.

“San‘at” tushunchasi deganimizda – biz insonning go‘zallik qonuniyatlari asosida borliqni badiiy o‘zlashtirish (va o‘zgartirish)ga qaratilgan yaratuvchilik faoliyati hamda uning natijasi sifatida vujudga kelgan jami narsalarni tushunamiz, ya‘ni, go‘zallik qonunlari asosida

mahorat va did bilan yaratilgan narsalarning hammasi san‘atga aloqadordir.

San‘atning ikki turi farqlanadi: amaliy va badiiy (nafis). Amaliy san‘at turlariga kulolchilik, naqqoshlik, kashtachilik, zardo‘zlik, libos yaratish kabi sohalar kirsa, badiiy san‘at turlariga rassomlik, musiqa, haykaltaroshlik, kino, teatr, badiiy adabiyot kabilar mansub. Shuningdek, ifodali va tasviriy san‘at turlari farqlanadi. Ba‘zi san‘at turlari tasvirlasa, boshqalari ifodalaydi. Aytaylik, musiqa-ifoda san‘at kompozitor ohanglar orqali kechinmalarni ifodalaydi va shu ohanglar ruhiyatimizda muayyan bir kayfiyat hosil qiladi. Rassomlik bilan haykaltaroshlik tasviriy san‘at turlari bo‘lib, unda biror manzara, holat musavvir qalbini junbishga keltirib, qalbida muayyan kechinmalarni qo‘zg‘atadi va musavvir o‘sha manzarani rang-tasvirga muhrlaydi. Shu

tariqa san‘at asarlari ruhiyatimizga oziq beradi. San‘atning turli ko‘rinishlari voqelikni, undagi hodisa, narsa va holatlarni o‘ziga xos usullar yordamida aks ettiradi. Masalan, musiqada tovushlar, ularning o‘zaro bog‘lanishi, uyg‘unligi orqali; badiiy adabiyot so‘z, obrazlar orqali; tasviriy san‘atda bo‘yoqlar yordamida muayyan hissiy obraz gavdalantiriladi; teatrdan pesa qahramonlarining siymosi aktyorlar orqali namoyon bo‘ladi.

Bugungi kunda san‘at ta‘limining pedagogik va ijtimoiy ahamiyati – bu nafaqat o‘quvchilarga rasm, musiqa, teatr yoki raqs singari fanlarni o‘rgatishdir, balki ularning ma‘naviy olamini shakllantirish, milliy qadriyatlar asosida tarbiyalash, ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish vositasidir. San‘at inson qalbini uyg‘otadi, jamiyatga estetik mezonlar asosida yondashishni o‘rgatadi.

Yosh avlodni Vatanga sadoqat, milliy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalashda san‘at fanlarining tutgan o‘rni beqiyosdir. Ayniqsa, hozirgi globallashuv sharoitida madaniy o‘zlikni saqlab qolish, madaniy merosni yoshlar ongiga singdirish san‘at ta‘limining ustuvor vazifalaridandir. Pedagogik nuqtai nazardan qaralganda, san‘at fanlari orqali o‘quvchilarning nutqi, tafakkuri, xotirasi, tasavvuri, estetik didi rivojlanadi. Bu fanlar maktabgacha yoshdagi bolalardan boshlab, oliy ta‘limgacha bo‘lgan bosqichda muhim rol o‘ynaydi. Shuningdek, san‘at ta‘limi orqali yoshlar orasida ijodkorlik, tashabbuskorlik, mustaqil fikrlash, jamoa bilan ishlash, ijtimoiy moslashuv ko‘nikmalari ketma-ketlikda shakllanib boradi.

Qoraqalpog‘istonda san‘at ta‘limining tarixiy asoslari va hozirgi holatiga nazar tashlaydigan bo‘lsak Qoraqalpog‘iston hududida san‘at, hunarmandchilik va madaniyat qadimdan rivojlangan. Taniqli olimlarimiz, filologiya fanlari doktorlari, professor K.Ayimbetov, K.Mambetov, S.Baxadirova, san‘at fanlari nomzodlari O.Ollamuratov, T. dambaevlar o‘zlarining ilmiy tadqiqotlarida milliy soz san‘atining kelib chiqishini G‘oztug‘on jirov, So‘ppasli Supura jirov, Qo‘rqit ota davrlaridan boshlaydi.

So‘ppasli Supura jirov bilan Qo‘rqit otaning jirovchilik san‘atini XVIII-XIX-XX asrlarda yashagan Jiyen jirov, Xolmurod, Qozoqboy, erboy, Jiyemurod, Murodilla, Aytuo‘ar, Qobil, Bekmurod, Qurbonboy, erpo‘lat, Xo‘jambergan-Xo‘kiz jirov, Esemurod, Qiyos, Paleke, Otamurod, O‘teniyaz, Qulamed, Orzimbet, Jumabay, Shomurod, Jaqsiliq jirovlar davom ettirgan. Ular ijro etgan «Alpomish», «Qo‘blon», «edige», «Sharyar», «erqo‘say», «ersho‘ra», «ersayim», «Qirqqiz» dostonlari, terma-

to'lg'ovlari xalq tomonidan ijobiy kutib olingan. [2]

Xalq og'zaki ijodi, amaliy san'at, qo'shiq va raqs an'analari bu yurt aholisining boy madaniy merosini tashkil qiladi.

Mustaqillik yillarida Qoraqalpog'istonda Nukus shahrida joylashgan I.V.Savitskiy nomidagi Qoraqalpog'iston davlat san'at muzeyi san'achunoslik rivojida alohida o'rin tutadi. Bugungi kunda esa Qoraqalpog'istonda 26 dan ortiq bolalar san'at va musiqa maktablari, Nukus davlat pedagogika instituti musiqiy ta'lim kafedrası, O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali, O'zbekiston davlat konservatoriyasi, ixtisoslashtirilgan musiqa va san'at maktablari hamda opera kabi o'quv yurtlarida zamonaviy san'at ta'limi berilmoqda.

Bugungi kunda san'at ta'limini rivojlantirishda quyidagi ustuvor yo'nalishlar belgilab olingan:

a) Raqamli texnologiyalarni joriy etish. Raqamli san'at, animatsiya, grafik dizayn yo'nalishlari

bo'yicha ta'lim berish tendensiyasi kuchaymoqda. Bu yoshlarni zamonaviy ijodga jalb etadi.

b) Milliy san'atni saqlash va targ'ib qilish. Qoraqalpog' xalqining an'anaviy cholg'ulari, qo'shiqlari, naqsh san'ati va liboslari o'quv dasturlariga kiritilmoqda.

ts) O'quv-uslubiy bazani modernizatsiya qilish. Darsliklar, videodarslar, zamonaviy o'quv uslublari bilan jihozlash – bu bugungi kundagi asosiy vazifalardan biri hisoblanadi.

d) O'qituvchilar malakasini oshirish. Har yili respublika va xorijiy seminar-treninglarda san'at pedagoglari ishtirok etib kelmoqda, shuningdek san'at ta'limi sohasida kuzatilayotgan tendensiyalar quyidagilardir:

- Ixtisoslashtirilgan san'at maktablari tarmog'ining kengayishi;

- Xalqaro loyihalarning jalb qilinishi;

- Tashabbuskorlik va ijodiy klublarning

ko'payishi;

- Ijodiy ta'limning yangi formatlari.

Bu tendensiyalar san'at ta'limining sifatini oshirishga xizmat qilmoqda. [3]

Qoraqalpog'istonda san'at ta'limi rivojlanishi - bu nafaqat madaniyatni saqlash va davom ettirish, balki jamiyat taraqqiyotiga xizmat

qiladigan yetuk, ijodiy fikrlovchi yosh avlodni shakllantirish jarayonidir. San'at ta'limi orqali o'quvchilar estetik bilim, milliy qadriyatlar, madaniy meros, badiiy ifoda va ijodiy tafakkur kabi muhim ko'nikmalarni egallaydilar. Bu esa ularning shaxsiy kamolotiga, ijtimoiy faolligiga va ma'naviy boyligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Qoraqalpog'iston Respublikasida san'at ta'limi tizimi tarixiy ildizlarga ega bo'lib, bugungi kunda yangi bosqichda taraqqiy etmoqda. Mavjud san'at maktablari, oliy o'quv yurtlari, shuningdek, ijodiy to'garaklar va xalq amaliyoti bilan integratsiyalashgan ta'lim shakllari bu tizimni yanada boyitmoqda. Shu bilan birga, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanayotgan loyihalar, raqamli texnologiyalarni joriy etish va xalqaro hamkorlik ham ushbu sohaga yangi turtki bermoqda.

Biroq, san'at ta'limida hali ham yechimini kutayotgan muammolar bor: malakali pedagoglar yetishmovchiligi, o'quv-metodik bazaning eskirganligi, zamonaviy texnik vositalarning yetishmasligi, ixtisoslashgan darsliklarning kamligi shular jumlasidandir. Shuningdek, ta'limda amaliy va nazariy jihatlar o'rtasida muvozanatni ta'minlash, xalq san'ati va zamonaviy yo'nalishlar o'rtasida uyg'unlik yaratish masalasi ham dolzarbdir.

Kelgusida quyidagi yo'nalishlarda faoliyat olib borish zarur deb hisoblaymiz:

- san'at ta'limi muassasalarining infratuzilmasini yanada rivojlantirish;

- pedagog kadrlar malakasini muntazam oshirish;

- innovatsion va ijodiy metodikalarni ta'lim jarayoniga keng tatbiq etish;

- zamonaviy texnologiyalarga asoslangan multimediya vositalari bilan ta'minlash;

- xalq san'ati elementlarini yangi avlodga zamonaviy formatda yetkazish.

Xulosa qilib aytganda, Qoraqalpog'istonda san'at ta'limi tizimi o'zining ulkan salohiyatiga ega. Agar mavjud imkoniyatlar to'g'ri yo'naltirilsa, san'at ta'limi nafaqat hudud miqyosida, balki respublika va xalqaro darajada ham raqobatbardosh bo'lgan, kuchli pedagogik maktabga aylanishi mumkin. Ushbu maqolada bildirilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ushbu sohaning yanada takomillashuviga xizmat qiladi, deb ishonamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-3775-son qarori, 2018-yil.
2. T.A. Qodirova, "San'achunoslik asoslari", Toshkent, 2020.
3. Nukus DPI ilmiy to'plamlari, 2021-2024.
4. "Qoraqalpog'istonda madaniyat va san'at rivoji", seminar materiallari, 2023.
5. Karakalpakstan entsytslopedia, Nukus: Bilim, 2019.

6. Tursunbaeva G.T., “Zamonaviy san’at ta’limi tizimi”, Toshkent, 2021.

7. www.stat.uz, www.edu.uz

REZYUME. Ushbu maqolada Qoraqalpog‘iston Respublikasida san’at ta’limi rivojlanishining ustuvor yo‘nalishlari va tendensiyalari tahlil etilgan. Muallif hududda san’at ta’limining tarixiy ildizlari, madaniy merosi va amaldagi holati asosida mavjud yutuqlar va muammolarni yoritib bergan. Xususan, san’at ta’limi tizimida raqamli texnologiyalarni joriy etish, milliy san’atni targ‘ib qilish, pedagoglar malakasini oshirish va ta’lim jarayonini modernizatsiya qilishga alohida e‘tibor qaratilgan. Shuningdek, maqolada san’at ta’limining yosh avlod tarbiyasidagi estetik, axloqiy va ijtimoiy ahamiyati asoslab berilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье проанализированы приоритетные направления и тенденции развития художественного образования в Республике Каракалпакстан. Автор, опираясь на исторические корни искусства в регионе, а также на современное состояние системы, раскрывает достигнутые успехи и существующие проблемы. Особое внимание уделяется внедрению цифровых технологий, популяризации национального искусства, повышению квалификации педагогов и модернизации учебного процесса. Также в статье подчёркивается эстетическое, нравственное и социальное значение художественного образования в воспитании молодёжи.

SUMMARY. This article analyzes the priority directions and trends in the development of art education in the Republic of Karakalpakstan. The author highlights both the historical foundations and the current state of the region’s art education system, identifying key achievements and existing challenges. Special emphasis is placed on the integration of digital technologies, promotion of national art, professional development of educators, and modernization of educational practices. The article also outlines the aesthetic, moral, and social importance of art education in shaping the younger generation.

MÁDENIYAT MÁKEMELERINDE BOS WAQÍTTÍ SHÓLKEMLESTIRIWDIŇ ÁHMIYETI

G.A.Saparbaeva – *docent*

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali

Tayanch so‘zlar: madaniyat, san’at, mana’viyat, bo’sh vaqt, to’garak, ijodiy, dam olish.

Ключевые слова: искусство, духовность, досуг, кружок, творчество, отдых.

Key words: art, spirituality, leisure time, club, creative, recreation.

Jańa Ózbekstanńń mádeniy hám ekonomikalıq rawajlanıw nátiyesinde orın alǵan qatnasıqlardan ibarat sociallıq-ekonomikalıq, sociallıq-mádeniy hám mádeniy dem alıwdı shólkemlestiriw ózgeshelikleriniń turli modellerinde úlken ózgerisler tiykarında zaman talabı bolıp tabılmaqta.

Ózbekstanımızda ámelge asırılıp atırǵan misli kórimegen ózgerisler hám shın mánisindegi insan máplerin gózleytuǵın reformalardıń gúwası hám qatnasıwshısı bolıp turmız. Haqıyqatında da, mámleketimizdiń jańa kelbeti qáliplespekte. “Jańalanıp atırǵan Ózbekstan dúnya jámiyetchiligine ashıq mámleket sıpatında kirip barmaqta. Jańa Ózbekstandı qurıw, mámleketimizde demokratiyalıq, huqıqıy, adamgershilikli, ádil, sociallıq mámleketti qurıw “Insan - jámiyet - mámleket”, “Insan qádiri ushın”, “Xalıq mámleketlik uyımlarǵa emes, mámleketlik uyımlar xalıqqa xızmet etiwı kerek”, “Mámleket - insan ushın” degen iygiliqlik ideya hám principler tiykarında alıp barılmaqta”. [1.3]

Atap aytqanda, sociallıq ortalıqtıń ajıralmas bólegi sıpatında Ózbekstandaǵı mádeniyat hám kórkem óner tarawı mákemeleriniń iskerliginde jámiyetlik turmıstıń barlıq tarawlarındaǵı siyaqlı túpkilikli ózgerisler júz bermekte. Hár bir adamnıń ulıwma jámiyettiń qádiriyat baǵdarları, turmıslıq maqsetleri ózgerip barmaqta. Mádeniyat mákemeleri iskerliginde sheshimin tapqan wazıypalar: jámiyettegi insanlardıń bos waqtın mazmunlı ótkeriw, olardı zárúrli xabarlar menen tanıstırıw, máńawiy jetikligin támiyinlewden ibarat bolsa, tiykarınan bos waqt haqqında ilimiy kóz qarasta - bul insanńń turmıslıq funkciyaların qayta tiklewge hám fiziologiyalıq mútájliliklerin ámelge asırıw ushın zárúrli bolǵan waqt dep esaplanadı. Sonıń menen bir qatarda, bos waqtı ámelge asırıwda shaxstıń o‘z qálewine qaray ma‘náwiý hám fizikalıq rawajlanıwı, dem alıwı uchun jumsalatıwın waqt bolǵanlıǵı ushın shaxstıń erkin iskerlik hám kamalatı ushın zárúrli bolǵan haqıyqıy baylıǵı, sonıń ishinde, mádeniy dem alıwdı shólkemlestiriwshi mádeniyat mákemeleri xızmetkerleri hám professional

qánigelerdiń jumısların amelge asırıw ushın wazıypalar belgilenedi.

Mádeniy dem alıwdı shólkemlestiriw eki ózgeshelik penen sıpatlanadı:

- bul jumısqá tek kásip sıpatında ǵana emes, al ishki mıtájlik sıpatında qatnasta bolıw;
- bos waqıttıń únemli paydalanıwı menen erisilgen nátiyje.

Mádeniy dem alıwdı shólkemlestiriw jumısı shaxs tárepinen iskerlikte motivaciyanıń nátiyjesinde sharayatlar jaratıwdıń maqsetke baǵdarlanǵan processı hám insannıń mıtájlikleri hám mápleri menen belgilenetuǵın dem alıs salasında ruwxıy hám materiallıq qádiriyatlardı ózlestiriwge, saqlawǵa, islep shıǵarıwǵa hám tarqatıwǵa járdem etiwshi kommunikaciyalıq process (qabıl etiw hám qatnasıqta bolıw) processı sıpatında qarap shıǵıladı. Mádeniy dem alıwdı shólkemlestiriw jumısınıń specifikalıq forması sıpatında, onıń negizi auditoriyanı mádeniy dem alıwdıń belsendiligine baǵdarlawdan ibarat.

XXI-ásirdiń basınan baslap bos waqıt kóleminiń kóbeyiw hám dem alıwdıń jámiyetlik qádiriyat sıpatındaǵı qunlılıǵınıń ósiw tendenciyası baqlanbaqta, sebebi shaxstıń óz múmkinshiliklerin ashıp taslaw, hár qyılı zárúrlıkların hám máplerin qanaatlandırıw ushın keń imkaniyatlardı iye.

Mádeniy dem alıwdı shólkemlestiriw - insandı dóretiwshilik, pozitiv keypiyatlar, motivaciya, qatnasıqlar arqalı mádeniyatqa tartıwǵa hám olardı jámáátshilikte óz ornına iye shaxs sıpatında, salamat pikirlewge umtıladı. Belgili bir sociallıq-mádeniy shárayatlarda payda bolatuǵın mádeniy hám sociallıq mıtájlikler onı túrli usıllarda shólkemlestiriw hám onnan kútiletuǵın nátiyjelikler menen baylanıslı. Dem alıwdıń forması hám mazmunı konkret jámiyettiń mádeniyatı sheńberinde qalıpleseı hám dem alıwdıń mádeniyat penen baylanıslı potencialın ámelge asırıw turmıs iskerliginiń bul salasına professional iskerliklerdiń talabı kútileı.

Házirgi zaman jámiyeti dem alıwdı shólkemlestiriw salasındaǵı tendenciyalardı, basqa ellerde dem alıwdı shólkemlestiriwdiń ámeliy hám teoriyalıq ideyaları hám texnologiyaların úyreniw zárúrligin keltirip shıǵarıwshı bir neshe ózine tán wazıypaları menen sıpatlanadı:

- jámiyette mádeniy-mánáwiý jumıstı shólkemlestiriwdiń ruwxıy-dúnya tanıwshılıq tiykarlarınıń ózgeriwi;
- sociallıq-mádeniy jumıstıń ekonomikalıq, bos waqıt salasında isbilermenlikti rawajlandırıw zárúrligi;
- sociallıq-mádeniy jumıstıń sociallıq hám shaxsiy rawajlanıwda xalıqtıń real mıtájlikleriniń kóp túrliligi menen baylanıslılıǵı.

Kulturologiya hám sociologiya tarawındaǵı qánigeler házirgi Ózbekstannıń sociallıq-ekonomikalıq jaǵdayı shárayatında dem alıwdıń mádeniyat tuwdırıwshı potencialınan paydalanıwdı optimallastırıw ushın bir neshe wazıypalardı kórip shıqqan. Bul, bos waqıtta sociallıq-mádeniy jumıstı insannıń mápi ushın zárúrligin, onı dem alıs tábiyatına tán bolmaǵan ideologiyalıq hám óndirislik funkciyalardan azat etiwı, dástúriy mádeniyattıń hám ulıwmainsanıyılıq qádiriyatlardıń milliy formaların aktuallastırıwdı atap ótken. Áhmiyetli faktorlarda xalıqtıń keń qatlamları ushın mádeniy dem alıwdı shólkemlestiriw jumısına qatnasıqtıń materiallıq, mánáwiý, huqıqıy, psixologiyalıq - pedagogikalıq hám shólkemlestiriwshilik - metodikalıq támiyinlew kerekligi, mádeniyattı kommerciyalastırıwdan hám sociallıq ádalatlıq principleriniń buzılıwınan qorǵawdıń mámleketlik kepilligin jaratıw, adamlardıń bos waqıtlarınan racional paydalanıw salasında dóretiwshilik erkinligin hám jámiyetlik baslamalardı xoshametlew sistemasın jaratıw, sonday-aq, xalıqtıń dem alıwın shólkemlestiriw bunnan-bılayda ruwxıy hám fizikalıq rawajlanıwdı támiyinlewshı mádeniy dem alıw zamanagóy baǵdarlamaların islep shıǵıw hám ámelge asırıw zárúrligi tuwıladı. Jámiyettiń ruwxıy turmısınıń talaplarına juwap beriwshı mádeniy dem alıwdıń dóretiwshiligi infrastrukturasını hár tárepleme rawajlandırıw, dem alıwdıń mádeniy orayların jetilistiriw, jańadan jámiyetlik, mámleketlik oraylardı dúziw, mádeniyat hám dem alıw salasındaǵı bilimlendiriwdi túpkilikli qayta qurıw, onı XXI ásirdeń basındaǵı ilimiy-texnikalıq, sociallıq hám ruwxıy progress talaplarına juwap beriwshı jańa iskerlik dárejesine jetkeriw múmkinshiligi talap etileı. Dem alıwdı shólkemlestiriw ushın qánigelerdi tayarlawdıń sapasını jańa dárejege kóteriwdiń eń sheshiwshı faktorlarınıń biri bilim kónlikpelerin meńgeriw menen zamanagóy is usılları talap etileı.

Bos waqıt aqıl hám fizikalıq uqıplılıqtı rawajlandırıwǵa, sonday-aq, sociallıq mıtájliklerdi qanaatlandırıwǵa járdem beriwshı waqıt esaplanadı. Bos waqıt strukturasında bos waqıt dem alıw hám joqarı kóterińki iskerlik penen shuǵıllıw insannıń jámiyette belsendiliginiń asıwshı túsinik. Házirgi zaman basqıshında bos waqıt dem alıwdıń ruwxıy hám fizikalıq kúshlerin qayta tiklew boyınsha shuǵıllıw, kópshilik dárejede dem alıwdıń zárúrligi dep bilsek, al joqarı nátiyjeli iskerlik penen shuǵıllıw waqtın shaxstıń rawajlanıw waqtı sıpatında qaraymız.

Bos waqıt túsiniginde, insannıń sol processtı durıs paydalanıw uqıblılıǵına erisiwi menen óz

qunılıgın asıradı. Bos waqıt dem alıw menen tuwılıwshı erkinlik bolıp, ol háreketsizlik emes, al, dem alıwğa, waqtın kewilli, paydalı, mazmunlı ótkeriwge, óziniń uqıplıgın ámelge asırıwğa, kerekli maǵlıwmatlardı úyreniwge waqıt sarplaw múmkinshiligi bolıp tabıladı.

Bos waqıt dem alıw – bul minnetli háreketlerden tısqarı, jumıstan tısqarı waqtıń bir bólegi bolıp, bunda, adamnıń ruwxıy hám fizikalıq kúshlerin qayta tiklewge jumsaladı. Onıń strukturasına óz betinshe bilim alıw, mádeniyatqa jantasıw, yaǵnıy kitap oqıw hám mádeniyat hám kórkem óner mákemelerine barıw, jámiyetlik belsendilik, ilimiy-texnikalıq, háweskerlik dóretywshilik, estetikalıq, hár qıylı dógereklerge qatnasıw processleri kiredi.

Eger bos waqtı jámiyetlik turmıs poziciyası sıpatında qaraytuǵın bolsaq, ol turaqlastırıw, keskinlikti joq etiw, jámiyetlik tartıslardıń aldın alıw, awızbirshilikti bekkemlew, insanlardıń óz ara múnásebeti, mánáwiý qatnasıq, shaxstıń quwanışı hám mútájliklerin qanaatlandırıw ushın áhmiyetli sanaladı.

Mámleketlik rawajlanıw strukturası mádeniyatnıń milliy qádiriyatlarǵa baǵdarlanıwın belgileydi. Atap aytqanda, shaxstıń paydalı iskerlikke qatnasıwı, yaǵnıy, turmısta jaqsılıqqa baǵdarlanıwshı iskerlikniń mazmunın joqarılatıw zárúr bolsa, bos waqıt – shaxstıń onı durıs paydalanıwı hám rejlestiriwi áhmiyetli bolıp

tabıladı. Bul processtıń abzallıǵı tárbiya menen baylanıslı ekenligin bilemiz.” “Tárbiya processiniń tiykarǵı nátiyjesi - hár tárepleme hám úyǵınlı túrde kamal tapqan joqarı mánáwiýatlı shaxstı qalıplestiretuǵın process”. [2.19]

Mádeniyat oraylarında bos waqtı shólkemlestiriwdiń usılları dem alıw baǵdarlamasınıń mazmunın bayıtıwda teoriyalıq negiz bolıp esaplanadı. “Mádeniy ilajlardı shólkemlestiriwdiń usılları: tárbiyalıq usıl, bilimlendiriw usılı, dóretywshili usılı, shólkemlestiriw usılı”. [3.24] Bos waqtta dem alıwdı shólkemlestiriwdiń wazıypası insanlarǵa jaqsılıq hám quwanışlı keypiyatı baǵıshlawdan ibarat. Puxta hám sheberlik penen shólkemlestirilgen dem alıw waqtı adamlardıń jarqın, emocionallıq tásirlerge bolǵan mútájliklerin qanaatlandırıwǵa járdem beredi hám insannıń turmısta belsendiligini asıradı. Durıs shólkemlestirilgen kewilashar mádeniy ilajlardıń mazmunın bayıtıwda - tapqırılıqtı, dóretywshı oyshılıqtı, ziyreklikti, ótkirlikti, kreativ ideyalardı oylap tabıwda pikirlerdiń rawajlanıwına járdem beriw menen paydalı. Mádeniyat oraylardıń tiykarǵı wazıypası – xalıqtıń mádeniy dem alıswın shólkemlestiriw hám olardı zárúrli xabarlar menen tanıstırıw, mánáwiý jetiklikti támiyinlewden ibarat.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. A.Mavrulov, M.Mavrulova. “Madaniyat nazariyasi”. Toshkent. Donishmand ziyosi. 2023 y. 351b.
2. B.S.Sayfullaev, V.K.Rustamov. Madaniy tadbirlarni tashkil etish mahorati.
3. G.A.Saparbaeva, P.Q.Paluaniazov. Mádeniy ilajlar.Nókis. Qaraqalpaqstan 2020. 79 b.
4. Haydarov A.H. “Ijodiy faoliyatini rejalashtirish va boshqarish”. O‘quv qo‘llanma.- Toshkent: Kamalak, 2019.-170b.
5. Umarov A.A., Bekmuradov M.B. Ijtimoiy-madaniy faoliyat tarixi, nazariyasi va uslubiyoti. Darslik.- Toshkent: Navro‘z, 2016.-205 b.

REZYUME. Madaniyat muassasalarida bo‘sh vaqt, dam olishning nazariy asoslari va bo‘sh vaqtni tashkil etishning ish uslublari mazmuni haqida keng tushunchalar beriladi. Bo‘sh vaqtni to‘g‘ri tashkil etish natijasida insonning ma‘naviy kamolotini ta‘minlash haqida so‘z yuritiladi.

РЕЗЮМЕ. В учреждениях культуры дается широкое представление о содержании досуга, теоретических основах отдыха и методах организации досуга. Речь идет об обеспечении духовного совершенства человека в результате правильной организации свободного времени.

SUMMARY. In cultural institutions, a broad understanding of leisure content, the theoretical foundations of leisure, and leisure organization methods is provided. This is about ensuring a person's spiritual perfection as a result of the proper organization of free time.

**ҚАРАҚАЛПАҚ ТЕЛЕЖУРНАЛИСТИКАСЫНЫҢ
ҚӘЛИПЕСИЎИ****Г.Ахымбетова – профессор***Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалы***Таяныш сөзлер:** журналистика, телевидение, редактор, радио, дикторлық өнери, көрсетиўлер.**Ключевые слова:** журналистика, телевидение, редакторское искусство, радио, дикторское искусство.**Key words:** journalism, television, editing, radio, announcing.

Бүгинги күнде бирде-бир заманагөй инсанды телевидениесиз көз алдымызға келтирип болмайды. Телевидение пайда болыўы менен-ақ оның ышқыпазлары миллионлап адамларды курады. Телевидение пайда болған дәслепки пайытларда ол иләхийдадай көринетуғын еди. Телевидениеде пайда болған «үйге кирип барыў», тамашагөй менен жеке пикир алысыў, ўақыялар жүз берген пайыттың өзінде хабар бериў усаған өзгешеликлер оны дәрхал массалық болып қалыўына алып келди. Телевидениениң хызмети менен кино, концерт, театр спектакллери усаған сүйикли көркем өнер шығармалары туўрыдан-туўры «үйге кирип келди» хәм хәммени өзине қаратып алды. Телеэкран қасында отырған адам онда жүз берип атырған ўақыяларда өзін қатнасыўшыдай сезеди. Ол репортаж бола ма яки атаклы актердиң дөретиўшилик кешеси бола ма ўақыялар менен қарысып кете береді.

Телевидение жаңалық, жаңа билимлер, түрли ой-пикирлер ғәзийнеси есапланады. Ол телетамашагөйге күшли тәсир етпекте, оның қарасларын қәлиплестирип, дүньяқарасын, көркемлик қызығыўшылығын пайда етпекте.

Телевидение тез арада техника жаңалығынан өзи хәм көркем өнерлер арасындағы әхмийетли байланышыға айланып қалды. Басқаларға тийисли болған жаңалықларды бериў менен бирге өзине тийисли болған жанр хәм көркем шығармаларды да жаратты.

Телевидениениң сондай тез раўажланыўы оның әйтеўир бос жерде пайда болып қалмағанлығынан дерек береді. Әлбетте буның ушын техникалық тийкар болыўы керек еди хәм бул тийкар дәўирлер сынағынан өтип, қәлиплесип бармақта хәмде бағдарламаларды көркем байытыў мүмкиншилигин бермекте. Телевидениениң дөретиўшилик тийкарлары да бар еди. Өне усы тийкарлар оның табыслы раўажланыўына жәрдем берип атыр.

Телевидение кино, радио хәм журналистика тәжирийбелерин өзине синдирип барды. Нәтийжеде хәр бир тараў менен телевидениениң өзине тән мүнәсибетлери пайда болды. Журналистика телевидениени болажақ редакторлар, сценарий авторлары менен тәмийинледи. Радиодан телевидение бағдарлама дүзиў усыллары, дикторлық өнерин үйренди, себеби буларсыз телевидениени қәлиплескен түрде көз алдымызға келтирип болмайды. Дикторлардан телевидение түрли арнаўлы көрсетиўлерди алып барыўшыларға жетип келди.

Жетписинши жыллар телевидениениң техникалық дәрежесиниң, ал тележурналистлердиң сиясий хәм кәсип шеберлигиниң толық қәлиплесиў дәўири, оның идеологиялық бағдарда өткир, тез тәсийр етиўши қуралға айланыў дәўири есапланады. Бул жыллары қарақалпақ тележурналистикасы да қәлиплести, жанрлық жағынан раўажланды.

Сексенинши жыллары Қарақалпақстан телевидениеси хәм тележурналистикасы жаңа басқышқа көтерилди, республика жәмийетшилигиниң рухый турмысының әхмийетли факторларына айланды. Телевидениениң қысқа ўақыт ишиндеги бундай жоқары пәтлер менен раўажланыўы ўақыт жеткен жәмийетлик зәрүрликке және баспа сөз, радио еситтириў хәм кинематография тәсирине байланыслы болды. Телевидениениң кино өнери менен терең хәм үзликсиз байланысы орнатылды. Бүгинги күнде олардың байланысы өз ара бирге ислесиў дәрежесине жетип барды. Телевидение өз раўажын көз алдымызға келтирип болмайтуғын кино тәжирийбесин өзине синдирип ғана қалмай, оның өзи де ўақты келип киноға тәсир қыла баслады.

Телевидение хәм кино хәр екеўи көп ғана улыўма өзгешеликлерге ийе. Киноға уқсап телевидение де көриниссиз пайда бола алмайды. Телеэкранда көринис кинодағыға

усап сөз, музыка, түрлі шаўқымлар менен байланыслы. Кинодағы барлық операторлық өнериниң байлығы хэм нэзикликлерин телевидение өзинде жәмлеп, өзиниң өзгешеликлерине ийкемлестирди. Онда ислеген биринши операторлар кинодан өткен еди. Телевидение қәлиплесиўиниң дәслепки басқышларында оған репортаж, портрет, интервью хэм тематикалық фильм усаған жанрларға ийе болған хўжетли киноның айырықша тэсири болды. Хўжетли кинодан телевидениеге хроника, репортаж, түрлі жаңалықлар түрлери бироталаға өтип қалды. Ең әхмийетлиси телебағдарламалар қәлиплесиўиниң дәслепки дәўирлеринде киноның барлық түрлерине тән болған фильмлер кирип келди.

Телевидение де кино да бир-бирине күтэ жақын, себеби олардың екеўи де тамаша көрсетеди. Бирақ олардың екеўи де өзине тән өзгешеликлерге ийе.

Кино тэжирийбелеринен үйренип, әдебиат, театр, музыка қусаған өнерлер менен байланыс жасап телевидение өз жөнелиси, поэтикасын табыў ушын үзликсиз түрде дөретиўшилик излениўде болды. Бундай излениўлер барысы аңсат болмады. Улыўма излениў, жаңаланыў телевидениеге тән өзгешелик болып қалды. Солай етип, ўақыялары өтмиш пенен байланыслы гейпара көрсетиўлер бағдарламадан түсип қалды, дәўир хэм телетамашагөйлер талапларына жуўап беретугын жаңа көрсетиўлер пайда болды. Нэтийжеде бүгинги заманагөй телевидениеде еки түрдеги көрсетиў беккем орын алды. Булардың бириншиси хўжетли яки ўақыялық, екншиси көркем көрсетиўлер. Бул еки түрдиң өз жанрлары да бар. Кинодағыға қарағанда телебағдарламаларда жанрлар көбинше араласып кетеди. Бир жанрдағы көрсетиў екншиси менен қарысып, синтезлесип кетеди. Мәселен, хэр қандай концерт көрсетиўи түрине қарап хабар жанрына, мазмунына қарап болса, көркем телевидениеге туўра келеди. Концертли көрсетиўде репортаж, публицистика усаған жанрлар синтезлесип кетеди. Қарақалпақстан тележурналистикасының пайда болыўы да

радио – журналистика менен тығыз байланыслы болды. Радиоеситтириў менен телевидениениң бирге болыўы телевидениениң тез өз қәддин алыўына жәрдем етти. Дәслепки ўақытлары телевидениеде радио журналистлер иследи. Радио менен тележурналистиканың жанрлық усылларының бир-бирине жақынлығы, олардың бир-бирин байытып барыўына жақсы тэсир етти.

Дәслепки тележурналистлер Ғ.Сейтназаров, В.Копылов хэм басқалар баспасөз, радио еситтириў тараўында бирнеше онлаған жыллар даўамында ислеп ысылған, мол тэжирийбе топлаған журналистлер еди. Олар өз үстилеринде иследи, тележурналистика туўралы әдебиатларды оқыды, Ташкент телевидение студиясында дөретиўшилик сапарларда болып, тэжирийбе арттырды, жаңа жанрдың өзгешелигин табанлылық пенен өзлестирди. Дөретиўшилик талас-тартыс хэм тэжирийбе алмасыў арқалы қарақалпақ тележурналистикасының тырнағы қаланды.

Телевидение тарийхы бул телевизиялық техникалар тарийхы ғана емес, ал соның менен бирге телевидение жанрлары менен көрсетиўлери формасының пайда болыў, раўажланыў, қәлиплесиўиниң эволюцияланыў тарийхы болып та есапланады.

Телекөрсетиўлердеги көплеген машқалалар арасында жанр машқаласы шешиўши әхмийетке ийе. Өзбекстан телевидениесиндеги жанрлар менен көрсетиў формаларының раўажланыўы, олардың өзгерип барыў процеси Қарақалпақстан телевидениеси ушын да көп жағынан характерли. Бул дурыс та. Өйткени үлкен телевидение қандай жолды басып өткен болса, өзиниң киши болыўына қарамастан, Қарақалпақстан телевидениеси де сондай қыйын, машақатлы жолды басып өтти. Бирақ үлкен телевидениелердиң тэжирийбесине сүйенген Қарақалпақстан телевидениесинде бул процесслер жеңил хэм тез өткен болыўы мүмкин.

Пайдаланылған әдебиатлар

1. Х.Абдусаматов «Драма назариясы» Тошкент. Ғ.Ғулом номидаги адабиет ва санъат нашриети. 1999 й.
2. Т.Мәдиреймов «Телевидение жэриялылық қуралы» Нөкис. «Қарақалпақстан» 1989 ж.
3. Қ.Мәдиреймов «Кэлбим сүйген кэсип». Нөкис. «Қарақалпақстан» 2009 ж.
4. А.Турекеева «Телережиссёр Дәмегүл». «Арал қызлары» журналы 1-2 – санлары 1994.
5. М.Мухамедов, Ф.Файзиева, В.Абьяева «Телевидение асослари». Тошкент «Ворис» нашриети. 2009 й.

РЕЗЮМЕ. Мақалада каракалпак тележурналистикасының кәлиплесиўи, Қаракалпакстан тележурналистикасының пайда болыўы радио – журналистика менен тығыз байланыслы болғанлығы сөз етиледі.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится о том, что формирование каракалпакской тележурналистики и появление тележурналистики в Каракалпакстане тесно связаны с радиожурналистикой.

SUMMARY. The article discusses the formation of Karakalpak television journalism and its close connection to radio journalism.

AKTYORLIQ KÁSIBINDEGI PSIXOLOGIYALIQ KESELLIKLER

Yernazarov Nurlanbek Yesnazarovich – *assistant oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanch so‘zlar: aktyorlik kasbi, madaniyat va san'at, aktyorlik kasbining tabiati, aktyorlik kasbining ruhiy kasalliklari, sahna qo'rquvi, kasbiy depressiya, shaxsiyat buzilishi.

Ключевые слова: актерская профессия, культура и искусство, природа актерской профессии, психические заболевания актерской профессии, страх сцены, профессиональная депрессия, расстройство идентичности.

Key words: acting profession, culture and art, nature of the acting profession, mental illnesses of the acting profession, stage fright, professional depression, identity disorder.

Házirgi kúnde mádeniyat hám kórkem óner tarawı xalıqtıń aynası, onıń mádeniyatı hám keleshegi ekenligi sır emes. Mádeniyat hám kórkem ónerdi siyasiy dárejege shıǵarǵan mámleketler ózligin hám tariyxın joytpawı anıq. Sonlıqtan da prezidentimiz “ mádeniyat hám kórkem óner tarawın jáne de rawajlandırıwǵa qaratılǵan qosımsha ilajlar ” [1] haqqında prezident qararın shıǵarıp, mádeniyat hám kórkem óner tarawına kóplegen imkaniyatlar berip kelmekte. Bul, imkaniyatlardan mádeniyat hám kórkem óner tarawı qániyeleri orınlı paydalanıwı kerek. Mádeniyat hám kórkem óner tarawınıń tikkeley aǵzası esaplanǵan “aktyor” lar imkaniyatlardan orınlı paydalanbaqta. Degen menen aktyorlıq kásibi mashaqatlı kásiplerdiń biri bolǵanlıqtan, aktyordıń kásiplik shınına jetiw ushın, ózliginen kelip shıǵıp ruwhiyatına da imkaniyatlar hám waqıt ajratıw kerek. Amerikalıq aktyor Pol Nyumanıń pikirinshe “Aktyor bolıw qanday da bir nárseni dóretiw emes, dóretiwshiligin túsindiriwden ibarat” [12]. Aktyordan tek ǵana dóretiwshilik penen shuǵullanıw emes, dóretiwshiligin jetkerip beriw kerekgi mashaqatlı kásiplerdiń biri ekenligine dálil bola aladı.

Aktyorlıq kásibi, ǵalabalıq hám emocionallıq kásiplerdiń biri bolıp, aktyordan dóretiwshilik sheberlikti talap etip qoymay, psixologiyalıq qıynshılıqlarǵa tótepkı beriw hám salamat psixikalıq jaǵdayın saqlap qalıwdı da talap etedi. Bunday mashaqatlı kásiplik iskerlikte xızmet alıp barıwshı taraw qániyeleri, insanlardıń júrek tórinen orın alıp, aktyorlar haqqında qızıǵıwshılıq oyatıp kelgen, sonlıqtan aktyordıń ishki

keshirmeleri, minez-qulqı hám jeke ómiri haqqında maǵlıwmatlar keń jámiyetshilik itibarın tartadı. Sózimizdiń dálili sıpatında Xit Ledjer yamasa Merilin Monronıń ómiri, aytqan ángimeleri, baxıtsızlıqları hám ólimi haqqındaǵı gúrrińlerdi keltirsek boladı. Aktyorlıq kásibi zamanagóy jámiyette intellektual rawajlanıwǵa bolǵan qızıǵıwshılıqtı arttırıw hám kórkem ónerdi en jaydırıw ǵana emes, bálki insanlardıń sezimlerin oyatıw, olarǵa emociya baǵıshlaw, unamlı minez qulıqlardı payda etiriw, shaxslar ara qarım-qatnastı rawajlandırıw, hátteki dipreciya hám stes sıyaqlı psixikalıq jaǵdaylardı bosastırıw bolıp esaplanadı. Bul kásip iyeleri insanlardıń psixikalıq salamat jaǵdayına unamlı tásir etedi. Biraq, olar mashaqatlı kásibinin sebebinen basqa kórkem óner tarawı wákıllerine salıstırǵanda depressiya hám psixikalıq qáwipli sozılmalı keselliklerge eki ese kóbirek dus keledi [6]. Soraw payda boladı: aktyorlıq kásibi shınında da ayırım psixikalıq keselliklerge sebep bola ma yamasa psixikalıq keselliklerge biyimli bolǵan insanlar aktyorlıq kásibin tańlay ma ?

Aktyorlıq kásipiniń tábiyatı jáne onıń psixikaǵa tásiiri. Biz bul maqalamızda joqarıdaǵı sorawǵa juwap tabıwǵa háreket etemiz. Basqa shaxslardıń obrazına kiriw, jámiyettiń qızıǵıwshılıq basımı hám ataq abraydıń kepillenbegenligi aktyordı ruwhıy sınaqtan ótkeriletuǵın jaǵdaylarınıń biri [8]. Aktyorlıq kásibiniń ayırmashılıqlarınıń biri, ol insanıń haqıyqıy hám jasalma dúnyası arasındaqı turaqlı teń salmaqlılıqtı talap etedi. Bul turaqsızlıq, túrli insan keypine kiriw aktyor psixikasın zorıqtıradı. Sebebi, aktyorlar rolin atqarıw menen birge – olar

basqa shaxstıń sezimleri, motivleri hám onıń ómirindegi waqıyalarǵa shúmip, óz qaharmanlarınıń yaǵnıy basqa shaxstıń ómirinde jasadı. Olarda óziniń hám basqalardıń obrazları arasında sáykesliktiń bolmawı, hár qıylı minezdıń ózgeriwshenligi, «men» shegarasınıń buzılıwı hám ózlikti anılamay qalıwı sebebinen sharshaw, ruwxıy zorıǵıw payda boladı.

Aktyorlıq kásibiniń tiykarǵı ayırmashılıqlarınıń biri, sezimiy intensivlik esaplanadı. Aktyorlar kóp mártebe kúshli sezimlerde ózinen ótkeriwge májbúr boladı – baxıttan baxıtsızlıqqa yaqı baxıtsızlıqtan baxıtqa shekemgi bolǵan obrazlardı tamashagóyler názerine saxnanıń, zaldıń basımında atqarıw kerek. Álbette, bul wazıypalardı atqarıw aktyordan kúshli ruhiyattı hám shıdamlıqtı talap etedi. Saxnalıq kóriniske tayarlıq bir neshe hápte yamasa aylar dawam etetuǵın tayarlıq basqıshı aktyordıń travmatik zorıǵıwına sebep boladı. Sebebi, saxnalıq kóriniske shekem aktyor ózinde fizikalıq hám ruhiy stres qabıllap júredi, ayırım jaǵdaylarda dipreciya qabıllawı da múmkin. Máselen, Kristian Beyl “Ford vs Ferrari” filiminde rol atqarıw ushın 30 kg salmaq azǵan, onıń qısqa waqtıttan ishinde denesindegi salmaqta keskin ózgeriw densawlıǵına hám ruhiyatına da tásir etken [3]. Bunday aktyorlıq kásibindegi juwapkershilik hám júklemeler sharshaw hám uwayım qáwpin asıradı.

Kásiptiń turaqsızlıǵı da tiykarǵı rol oynaydı. Turaqlı jumıstıń bolmawı (kino aktyorları ushın), jumıs waqtınıń tez-tezden almasıwı, kásiplik báseki, rejissorlar hám sınıshılardıń pikirleri sozılmalı stressti keltirip shıǵaradı. Psixolog Erik Eriksonnıń atap ótkenindey, kásiptiń insan shaxsına durıs kelmewi, anıqsızlıǵı insanıń óz-ózine bolǵan bahasını buzıwı múmkin, bul ásirese kásiplik iskerligi sırtqı faktorlarǵa baylanıslı bolǵan aktyorlar ushın durıs keledi [10]. Bunnan tısqari, jámiyet basımdı kúsheytedi: aktyorlar turaqlı gúzetiw astında jasadı, bul bolsa social uwayımlardı keltirip shıǵarıwı múmkin.

Dóretiwshilik hám tásirshenlik arasındaǵı baylanıslıqtı izertlewshiler tárepinen izertlengen ilimiy jumıstıń nátiyjesine kóre, dóretiwshilik óneri joqarı bolǵan insanlar joqarı seziwshenlik hám kúshli sezimge iye, olar psixologiyalıq mashqalalarǵa duslasıwıǵa kóbirek beyimli boladı [7]. Aktyorlıq kásibiniń tábiyaatı ruhiy keselliklerdiń rawajlanıwı ushın sharayat jaratatuǵın emociyaǵa bay, kásiplik turaqsızlıqqa iye hám dóretiwshilik intensivliktiń kombinaciyası bolıp esaplanadı.

Aktyorlarda keń tarqalǵan psixologiyalıq kesellikler. Emocionallı ashıqlıq hám turaqlı zorıǵıwdı talap etetuǵın aktyorlıq kásibiniń

wákilleri bir qatar psixologiyalıq keselliklerdi jeńe almaydı. Olar arasında eń keń tarqalǵan qáweter, depressiya máseleleri bolıp, olardıń hár biri jumıstıń ayrıqsha qásiyetleri menen baylanıslı.

Psixikalıq qozıw hám saxna qáweteri. Saxna qáweteri (peyrafobiya) aktyorlar arasında keń tarqalǵan hádiyselerdiń biri. Bul jaǵday jeńil haweterden baslanıp, tınıshsızlanıw hám hawlıǵıwǵa shekem júz beretuǵın process. Aktyorda júrek urıwınıń tezlesiwı, qan basımınıń kóteriliwı, terlew hám satsızlıkke ushraw qáweteri gúzetiledi. Izertlewlerdiń nátiyjesine kóre, aktyorlardıń 30% ǵa shekemgilerinde peyrafobyia keselligine úzliksiz dus keledi. Ásirese kásiplik xızmetiniń baslanıwında, elle kásiplik tájriybege iye emes aktyorlarda seziledi [5]. Mısalı, aktrisa Emma Stoun jashında spektaklerden júdá qáweterde bolǵan, qáwterleniwiniń sebebinen aktyorlıq kásibin toqtatpaqshı da bolǵan eken [13]. Saxna qáweteri kóbinese tamashagóyler basımı hám qıyaldıǵı atqarıw kerek bolǵan roldı oyındaǵıday dárejede atqarıwdı kútiw menen kúsheyedi. Bul bolsa kóplegen aktyorlar ushın sozılmalı mashqalǵa aylanadı.

Depressiya hám sharshaw. Kúshli sezimler hám ataq-abraydıń turaqsızlıǵı arasında turaqlı túrde almasıwı depressiyanı kúsheytedi. Úlken joybarlardı tamamlǵannan keyin, sezimiy qızǵınlıq, tamashagóylerdiń názerinde bolıw hám olardan xoshamet alıw belgili derejede páseyip tınıshlıq penen almasadı. Aktyorlardardıń boslıq, tınıshlıq sezimine dus keliwleri tábiyiy jaǵday emes. Dóretiwshilik hám ruhiy kesellikler arasındaǵı baylanıslıqtı úyreniwshi psixolog Key Jeymisonnıń atap ótkenindey, depressiya kórkem óner tarawınıń xızmetkerleriniń arasında, tereń qayǵıǵa biyimligi sebepli kóbirek ushraydı [4].

Sezimiy sharshaw, aktyordıń atqarǵan roline kirisip, óziniń haqıyqıy ómirindegi shınıqlıqqa kirisese almas sebebinen jumısqa qızıǵıwshılıqtıń joǵalıwına sebepshi boladı. Mısalı, aktyor Rafe Fayns " Schindler's List " filimindegi rolinen keyin, obrazǵa tolıq kirip, obrazınan shıǵa almas nátiyjesinde, júzege kelgen ruhiy sharshawdıń uzaq hám qıyın ótkergenin aytıp ótken [9].

Ózliktiń buzılıwı. Aktyordıń atqaratuǵın roline tereń kiriw, ásirese Li Strasbergtıń «metodı» menen dissociativ buzılıwlarǵa alıp keliwı múmkin bolǵan proces, bul metotda aktyor ózligin hám ayırım sezimlerin joǵatadı [2]. Ásirese, quramalı yamasa ruhiy travmatik rollerdi atqaratuǵın aktyorlarda ushırasadı.

Psixooanalist Karl Gustav Jung turaqlı túrde "nıqap kiyiw" insannıń ishki pútinligin buzıwı múmkinligin eskertti [11]. Mısalı, Xoakin Fenikstıń Joker (2019) rolindegi obrazınan kiyin «ózine qaytıw» ushın waqt kerek bolǵan, sebebi

personajdın qásiyetleri hám individual ózgeshelikleri, real ómirindegi minez-qulqlarına tásir ete baslağan. Ózlikti joytıp alıwlar tek ǵana aktyorlardın kúndelikli turmısın qıyınlastırıp qoymay, bálki olardıń dóretiwshiliginede tásir etedi. Geyde obrazdan shıǵıw basqıshında

shaxslar ara qarım-qatnası ózgeredi, aktyor háreketleriniń ózgeriwi átirapındaǵı insanlardı túsiniksiz jaǵdayǵa salıp qoyıwı múmkin. Ózlikti

tiklew basqıshında aktyordı túsinip, qollap-quwatlaw ilajların alıp barıw aktyor ushın zárúr.

Joqarıda sóz etilgende aktyorlıq kásibinde kóplegen ruwhiy keshirlemeler menen birge psixikalıq zorıǵıwlar ushrasadı. Aktyordın atqarǵan rolın kórer ekenbiz, omıń ónerine tanlanıp xoshamet kórsetip, unı umıtamız. Bıraq, aktyorda saxnalıq kórisinten kiyin stresler dawam etip, “tamashagóydiń kewlinde qanday orın iyeledim” degen soraw qıynawı sózsiz.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 02.02.2022 yildagi PQ-112-son
2. Александровский Л. От Страсберга к Спилбергу // ТЕАТР 2013. № 10.53-бет.
3. Бэйл К. Интервью журналу "GQ", 2018. 10-бет.
4. Джеймисон К. "Тронутые огнем: Маниакально-депрессивный психоз и творчество". М.: Прогресс, 2002.78-бет.
5. Джонс П. "Тревожность в сценических профессиях" // Журнал психологии искусства. 2015. № 2. 34-бет
6. Клайн С. "Творчество и психическое здоровье" // Британский журнал психиатрии. — 2010. — Vol. 12. — P. 89 (пер. с англ.).
7. Клайн С. "Творчество и психическое здоровье" // Британский журнал психиатрии. — 2010. — Vol. 12. — P. 92.
8. Смит Дж. "Психология стресса в творческих профессиях" // Журнал прикладной психологии. 2005. № 3. 45-бет. (инглис тилинен аўдарма).
9. Файнс Р. Интервью журналу "The Guardian", 1994. 12-бет. (инглис тилинен аўдарма).
10. Эриксон Э. "Идентичность: юность и кризис". — М.: Прогресс, 1996.145-бет.
11. Юнг К.Г. "Психология бессознательного".М.: Канон+, 1994.156-бет.
12. <https://ru.citaty.net/tsitaty/633516-pol-niuman-byt-aktiorom-ne-znachit-sozdavat-chto-to-eto-zna/>
13. <https://www.dailymail.co.uk/femail/article-6231643/Emma-Stone-opens-debilitating-panic-attacks-wrestled-child.html>

REZYUME. Ushbu maqolada aktyorlik kasbining tabiati va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan psixologik kasalliklar haqida ma'lumot beriladi. Shuningdek, aktyorlarda keng tarqalgan kasalliklar, ruhiy stress, sahna tashvishi, depressiya, charchoq va xatti-harakatlarning buzilishi ko'rib chiqiladi.

РЕЗЮМЕ. В этой статье будет представлена информация о характере актерской профессии и возможных психологических расстройствах. Ещё, рассматриваются распространенные заболевания у актеров, психическое напряжение, сценическая тревога, депрессия, истощение и расстройства поведения.

SUMMARY. This article will provide information about the nature of the acting profession and possible psychological disorders. Also, common diseases in actors, mental stress, stage anxiety, depression, exhaustion and behavioral disorders are considered.

UDK: 821.512.366.09

QARAQALPAQ POEZIYASINDA KESHIRMENIN MOTIVLERDE SÁWLELENIWI

Fayzullaeva Sayatxan Uzakbaevna – *úlken oqıtıwshı
filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD),
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat instituti Nókis filiali*

Tayanch so‘zlar: lirik kechinma, poeziya, lirik qahramon, she‘r, ichki forma.

Ключевые слова: лирическое возбуждение, поэзия, лирический герой, стихотворение, внутренняя форма.

Key words: lyrical excitement, poetry, lyrical hero, poem, inner form.

Dúnya ádebiyattanıw iliminde kórkem shıǵarmadaǵı motiv máselesin úyreniwde tartıslı hám qarama-qarsılıqlı pikirler orın alǵanlıǵın kóremiz. Motiv kórkem shıǵarmalarda dástúriy tákirarlanıwshı kompoziciyalıq element sıpatında hám personajdıń ruwhıy jaǵdayın tiykarlawda qollanıladı. Motivti konkretlestirip (ashılıqlıq motivler, tús motivleri h.t.b.) úyrenilgen ilimiy izertlewler kópsılıqlıq qurasa da olarda motiv teoriyası aydınlastırılıp berilmegen. Avtordıń dúnyatanımı kózqarasınan úyrenilgen izertlewlerde motiv «túrtki», «sebepl», «tiykar» mánilerinde qollanıladı. Ádebiyattanıwda motiv kategoriyası boyınsha dáslepki izertlewlerdiń biri A.N.Veselovskiy miynetleri esaplanadı. Onıń pikirinshe, «Motivler jámlenip, syujet sheńberin payda etedi». [1.301] Alım Veselovskiy motivke kórkem shıǵarmanıń tariyxıy poetikası kózqarasınan jantasadı. Motiv tek ǵana kórkem tekst ishinde emes, tekstler arasında kóship júriwshı (intertekstual) hádiyse sıpatında da analiz etiledi. Lirikalıq shıǵarmalarda motiv syujetlik shıǵarmadaǵıdan ayırmashılıqqa iye boladı. Lirikalıq hám epikalıq motivlerdiń ayırmashılıǵı haqqında I.V.Silantev monografiyasında pikirler bildiriledi. Alım motivlerge waqıyalıq kózqarastan jantasıp, epikalıq shıǵarmalarda waqıya gúrriń etiwshı tárepinen sóz etiliwi, al lirikalıq shıǵarmalarda oqıwshı tikkeley qatnasıwın bildiredi. Nátiyjede lirikalıq shıǵarma waqıyası subyektivlesedi. [2.86-87] Yaǵnıy, shayırdıń poetikalıq sheberligi tiykarında sezilgen keshirme tek ǵana shayırdıń tánhá óziniki bolıp qalmastan oqıwshınıń da ishki dúnyasına túrtki saladı. Onıń kewilindegi jasırın tuyǵılardı júzege shıǵaradı. Lirikadaǵı ayrıqsha máseleńniń biri motiv penen tema arasındaǵı múnásibet bolıp tabıladı. Joqarıda aytıp ótkenimizdey, motiv intertekstuallıq qásiyetke iye bolǵanı sebepli, bir neshe shayırdıń qosıqlarında lirikalıq keshirmelerdiń ulıwmalıq tárepleri kózge taslanadı. Olardı belgili bir topardı jámllewshı kriteriya bul lirikalıq motivler yaǵnıy shayırdıń ishki keshirmesin payda etiwshı sebeplerdiń birdeyligi bolıp tabıladı.

Bunda motiv belgili bir tema menen baylanıslı bolıp keledi. Demek, lirikalıq shıǵarmada temanıń ózi motivlerdiń ashılıwına xızmet etedi.

Professor Q.Orazımbetovtıń «Házirgi qaraqalpaq lirikasında kórkem formalardıń evolyuciyası hám tipologiyası» (Nókis. 2004) miynetinde «Lirikada uyqas hám onıń mazmunǵa qatnası» bóliminde shayırdıń I.Yusupovtıń mınanday qosıq qatarları analizge tartıladı:

Tańlarım oyanbas tolqın sestinen,
Qaylardan alarman onday sestı men?
Duzlı shańǵıt kómgem kóller ústinen,
Bul jaǵısqa túspey barar tırnalar.

Lirikalıq qaharmanıń kewil keshirmelerinen, onıń dártlerinen hár kim óz oy keshirmesin, dártin kóredi. Qosıqtaǵı baslı pikir keleshek áwlad aldındaǵı islegen gúnálarımızǵa ókinish. Keshegi jıllarda jiberilgen, búgin de dawam etip atırǵan kemshiliklerge kúyinish. [3.133] Ádebiyatshı Q.Orazımbetov qosıqtaǵı tiykarǵı detal – tırnalarǵa kewil awdarmaydı. Tırnalar shayırdıń watan haqqındaǵı, ana tábiyat haqqındaǵı ishki keshirmelerin jetkeriwdegi poetikalıq detal bolıp esaplanadı. Bul orında qosıqtıń mańız, kúshi – lirikalıq qaharmanıń aldın jiberilgen qáteler hám búgingi tábiyatqa islenip atırǵan zuǵımnan kúyiniw atırǵanlıǵı, onıń ishki keshirmesindegi ókinish motivi bolıp tabıladı. Demek, qosıqta kóterilip atırǵan temanı anıqlawda mazmun astarında sáwlelenip atırǵan shayırdıń lirikalıq keshirmesine sebep bolıwshı motivlerge kóbirek itibar qaratıw lazım. Oqıwshı shayırdıń qálbi keshirip atırǵan qayǵı-hásiretti sezirse ǵana qosıqtıń estetikalıq tásiri óz wazıypasın atqarǵan esaplanadı.

Lirikalıq keshirmege tiykar bolǵan motivler poeziyalıq shıǵarma mazmunın anıqlawda qanday poetikalıq wazıypanı atqaradı? Bunı ádebiyattanıw iliminde qalıplesken tájiriybeler tiykarında qarap shıǵıwdı maqul kóremiz. Biz itibarǵa alǵan ilimpazlar lirikalıq motiv máselesin ulıwmalıq kontekstte pikirler bildirgenligin aytıp ótkenimiz orınlı boladı. Házirgi qaraqalpaq poeziyasında shayırlar dóretiwshiliginde jaqın

insanlar yadı motivindegi keshirmelerdiń kóplep sáwlelengenliginiń gúwası bolamız. Ayralıq, joǵaltıw, tabısıw, ushırasıw hám taǵı basqa da insanlarǵa tán bolǵan ishki tuyǵı sezimler shańaraq aǵzaları menen birgelikte dóretiwshiniń qálbinde de úlken ruwxıy daǵdarıstı yaqı shadlıqtı payda etedi. Usınday ishki tuyǵılardıń tiykarında da qosıq dóretiliwi sózsiz.

Rus jazıwshısı Lev Tolstoy bilay jazadı: «Jaqsı tárbiya kórgen adam ushın shańaraq múnásibetleri quramalı, al tárbiyasız adam ushın hámme nárese ańsat». [4]Sonday-aq, Amerika jazıwshısı Richard Bax «Siziń haqıyqıy shańaraǵınızdı baylaytuǵın qatnasıq birdey qan bolǵanı ushın emes, bálki bir-birine ómirdegi húrmet hám quwanış (apat) penen baylanǵan» [5]– dep jazadı. Demek, shańaraq múnásibetleri tárbiya kórgen hám ádepli insanlar ushın quramalı keshir eken, onıń quwanışı hám qayǵısı shańaraqtıń hár bir aǵzası ushın orta q tuǵıl ar esaplanadı. Bunda shańaraq aǵzaları tuwısqanlıq múnásibetleri ushın ǵana emes, shadlıǵı menen qayǵısın basınan birgelikte keshirgeni ushın qádirli bolıp tabıladı.

Biz maqalamızda jaqın insanlar yadı motivi tiykarında berilgen keshirmelerge mázi itibar qaratpadıq. Óytkeni, házirgi qaraqalpaq poeziyasında shayırdıń óz jaqınları haqqındaǵı tuyǵıları onı qosıq jazıwǵa májbúr etkenliginiń gúwası bolamız. Máselen, shayır B.Seytaevtıń «Alma güllegen pasıl» toplamına kirgen «Ótkenlerdi eslew aǵla pazıylet» qosıqlar dúrkininde shayırdıń anasını eslewi, perzentten ayırılıw keshirmeleri onıń júrek tórinen shıqqan qayǵılı tolǵanıslarınan dórelgeni kórinip turadı. Asirese, álemdi tárk etken perzenti haqqında jazılǵan qosıqlarında, máńgi ayralıqqa duwshar bolǵan ákeniń zarı menen páryadı tereń sáwlelenedi.

– Aǵıl-tegil kózde jasları,
Muńlı ana bozlap ah urar.
Perzentiniń mármer tastaǵı,
Sıypalaydı peshanasınan («Qádirlew hám eslew kúni»). [6.65]

Qosıqta keltirilgen antroponimlerdiń adresati berilgenlikten, qosıqtıń lirikalıq qaharmanı shayırdıń ózi ekenligi anıq boladı. Perzent daǵına ushıraǵan dóretiwshiniń qayǵıǵa tolǵan keshirmeleri qaytıp kelmeske ketken perzentine

degen saǵınıshlı sezimleri júreklerdi lárzege saladı.

Miyirmsiz jaw-sum ayralıq,
Ne salmadı Basımızǵa!
Amangeldi, Rimmańız,
Qos aqlıǵın qasınızda («Ruwxıy sáwbet»).

Shayırdıń hám anasını, hám perzentlerin joǵaltıwı onıń kewil-xanasınıń qanday ıdırap atırǵanlıǵın ishki keshirmelerine kire alǵan oqıwshı ǵana sezinedi. Anası menen qos perzentin janma-jan qoyıp jerlewi, olardıń qábirin bir sátte zıyaratlap eske túsiriwi qanday tas júrekli insanıń da bawırın eritip jiberiwi turǵan ǵáp. Shayır ishki keshirmelerin óz oqıwshıları menen bólisiwi arqalı jaqın insanlar qádirine jetiwdi joqarı tragediyalıq pafos penen jetkere alǵan.

Júregime sońınan shoq basıldı,
Qaydan bildiń nárestem xoshlasıwdı?!
Keterimde qol bılǵap qayta-qayta,
Ayta berdiń izimmen «dás-dásini».

Anasınıń qolında qalǵan eki jasar náreste ákesi menen usılayınsha xoshlasadı. Hátteki, ol sóylewdi de bilmeydi, biraq ájel oǵınıń jaqınlap kiyatırǵanın náreste qálbi sezgendey, kishkene qolların ákesine qaray qayta-qayta bılǵap xoshlasadı.

Juwırıp kiyatqanda izlerimnen,
(Kúldirgishiń oyılıp kúlgenińnen),
Deymen: qayırılıp sol waqıtta,
Alma-gezek súymedim júzlerińnen?! [6.65]
(Mángilik árman).

Qápelimde oynap-juwırıp júrip,
«Sılq etip» tósekke boyın taslaptı.
Sup-sulıw jamalı birden kógerip,
Tek «apa»lap sandıraqlay baslaptı [6.66]

Shayır B.Seytaevtıń jeke stiline itibar qaratsaq, ol eki-úsh bántten ibarat qosıqlardı oǵada az dóretken. Tek ǵana onıń «Dártimdi qaǵazǵa tógip turıppan...» qosıǵı eki bántten ibarat. Bizińshe, shayırdıń perzent daǵınan, ayralıqtan tunshıqqan qálbi dawamın jazdırıwǵa erk bermegen. Ishki keshirmeni jetkeriliw sheberligi B.Seytaevtıń perzenti haqqındaǵı ellegiyalıq mazmundaǵı qosıqlarında ayqın sáwlelengen. Juwmaqlap aytqanda keshirmelerdi hár bir shayır óz stillik ózgesheligine bola túrli ishki formalarda, túrli usıllarda bergenliginiń gúwası bolamız.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. — М.: Высшая школа. 1940. - С. 301.
2. Силантьев И. В. Поэтика мотива. — М.: Языки славянской культуры. 2004. - С. 86-87.
3. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы. – Нөкис: Билим. 2004. – Б. 133.
4. Сейтаев Б. Алма гүллеген пасыл. (Қосықлар хәм поэма). – Нөкис: Билим. 2007. – Б. 59-65-66.

REZYUME. Mazkur maqolada shoira Qoraqalpoq sheriyaatida kechinmaning motivlarda ifodalanishi taxlil qilinadi. Shoirlar ijodida kechinmalarning motivlarda ifodalanishi, o'ziga xosligi ochib beriladi. Qoraqalpoq sheriyaatidagi shoirlar ijodida turli xil motivlarda har xil ifoda usullari yoritib beriladi va nazariy ifoda etiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется отражение мотива переживаний в каракалпакской поэзии. Раскрываются особенности выражения мотивов переживаний в творчестве поэтов. В статье освещаются различные способы выражения этих мотивов в произведениях каракалпакских поэтов и даётся их теоретическое обоснование.

SUMMARY. This article analyzes the reflection of the motif of emotions in Karakalpak poetry. It reveals the unique features of expressing emotional motifs in the works of poets. The article highlights various methods of expressing these motifs in the works of Karakalpak poets and provides a theoretical interpretation.

ÁDEBIYAT BUL FILOSOFIYALÍQ OYLAWDÍ QÁLIPIESTIRIW DEMEKDUR

U.J.Jaksımova – *filologiya ilimleriniń kandidatu, docent*
Tiller hám gumanitar pánler kafedrası baslıǵı,
Nókis mámleketlik texnika universiteti

Tayanch so'zlar: asar, patriotizm, adolat, aql, bilim, ilm, falsafa, gumanizm, badiiy adabiyot, dunyoqarash.

Ключовые слова: произведение, патриотизм, справедливость, интеллект, знание, наука, философия, гуманизм, художественная литература, взгляд.

Key words: work, patriotism, justice, intellect, knowledge, science, philosophy, humanism, fiction, viewpoint.

Jámıyettiń rawajlanıwı menen adamlarda da pikirlew ilgerilep, hár bir tarawda tereń talqılaw júrgiziw, aldınǵı bildirilgen kózqarasrdı jańasha túsiniw, jámıyetlik kózqaraslardı qalıplestiriw sıyaqlı sanalı pikirlew qalıpleseı. Buǵan tikkelleı kórkem ádebiyattıń tási kúshli. Sebebi kórkem ádebiyattı “Xalıq ómiriniń aynası” dep úyrenetuǵın bolsaq, bul jámıyettiń tiykarǵı buwını bolǵan shańaraqlarda ruwxıy ortalıqtı qalıplestiriw estetikalıq hám morallıq tárbiyalıq áhmiyetke iye ekenligin túsinemiz.

Kórkem ádebiyat jaslarǵa estetikalıq tálim-tárbiya berip, olardıń dúnyaǵa kózqarasların qalıplestiredi, jámıyetlik turmıstı qalıplestiriwge umtıldıradı, ańlaw, pikirlew, jámıyettegi hádiyselerge erkin pikirini bildiriw, adamlar xarakterindegi gózzallıqtı, joqarı insaniylıq pazıyletlerdi seziw, unamlı hám unamsız hádiyselerdi bir-birinen ajrata biliw hám olarǵa baha beriw sıpatların qalıplestiredi.

“Kórkem ádebiyat jámıyetti ózinde sáwlelendiriwshi ayna bolıw menen birge jámıyetke tárbiyalıq násiyat beretuǵın ana” [Qayıpbergenov:63] dese qátelespegen bolamız.

XIX ásirdegi qaraqalpaq klassik ádebiyatınıń kórnekli wákilleriniń biri Ajiniyaz Qosıbay ulı kórkem sóz sheberi sıpatında óz dóretiwshiliginde basqalardan ayrılıp turatuǵın oy-pikirleri menen kózge tústi. «Bul dúnyanıń kórki adam balası» degen filosofiyalıq qatarlardı óziniń dóretpeleriniń

negizi etip aldı. Shayırdıń insandı ulıǵlaw tuyǵıları onıń Watan sezimleri, tuwılǵan jerdi súyiw, Ana watannıń muqáddesligin túsiniw sıyaqlı oy-pikirleri menen tıǵız ushlasadı. Shayırdıń watan temasın ájayıp filosofiyalıq juwmaqlar menen súwretley alıwı keyingi áwlad ushın da zárúrli násiyat bolıp qaldı. Ajiniyazdıń «jer hám el bilándur, el hám jer bilán» degen danalıqqa qurılǵan qatarlarında máńgi sóz etse de gónermeytuǵın, bárháma jańarıp bara beretuǵın juwmaqlar jámlengen. Shınında da jer elden, el jerden ayrılса bul tragediya - shayırdıń óz sózi menen aytqanda «dárbedarlıq» yamasa diywanashılıq, posqınlıq halǵa túsiwi bul adamzat ushın awır jaǵday.

Bul dúnyanıń ańlanbaǵan sırları aldında titirep atırǵan insan oylawı bar kúshi menen ańǵarıwǵa, dáliller tabıwǵa urınadı. Biraq óz shegaraların jarıp óte almaǵan oylaw kúshтен qaladı hám qıyallardıń gúńgirt, aldap-arbawshı, jubatıwshı mikroskopında uzaqlarǵa tigiledi. Sol jaǵdayda haqıyqat hám de qıyal aralaspasınan ibarat ádebiyat jaraladı [Nazarov:8]. Demek, bul pikiriniń mısalı retinde shayırdıń “Ayrılса” qosıǵında:

Dúnyada Ziywardek dártli kishi yoq
Bay dártleriniń anıń bilan ishi yoq
Yalǵanshıda zárre kónil xoshi yoq
Joqshılıqtan hárdem sheker záhmeti
[Ajiniyaz:80]

Ǵárezsizlik dáwirinde milliy ádebiyatımızda bolǵan ózgerisler klassik miyraslarımızdı qalıs úyreniwge keń jol ashıp berdi. Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.Mirziyoyev atap ótkenindey: “Ádebiyat hám kórkem ónerge, mádeniyatqa itibar - bul bárinen burın xalqımızǵa itibar, keleshegimizge itibar ekenligi, ádebiyat, mádeniyat jasasa, millet jasawı múmkinligin umıtıwǵa biziń hesh qashan haqımız joq” [Мирзиёев: Халқ сўзи, 2017 йил, 4 август] degen sózi milliy qádiriyatlarımızdı qayta tiklewde úlken áhmiyetli wazıypanı qoydı.

Sonday-aq jurtbasımızdıń “Ataqlı qaraqalpaq shayırları hám oyshılı Ájiniyaz Qosıbay ulınıń tuwılǵanınıń 200 jılıǵın belgilew haqqında”ǵı Qararı bul miyraslarda babalarımızdıń oy-órisleri hám ullılıǵınan jaratılǵan ruwxıy suwsın bar ekenliginiń jáne bir ayqın mısalı. Shayır dóretiwshiligindegi ómir filosofiyası búgingi kúni kitapxanalar ǵáziyesinde saqlanıp atırǵan kem ushraytuǵın qol jazbalarda, olarda sáwlelengen tariyx, ádebiyat, siyasat, ádep-ikramlılıq filosofiyasında óz sáwlesin tapqan.

Ájiniyaz shayırları óz poeziyasında Watan temasın hár bir insannıń sanasında kórkem obrazlarda ayrıqsha kóterińki ruwx penen jırlaydı:

Hár kim óziniń yurtında,

Dawletli sultana megzer [Ájiniyaz:43] - bul qatarlardan adam kim bolıwına qaramastan óz elińde qádiriniń bar ekenligi uqtırıldı.

Ájiniyaz dóretpelerindegi watan, tuwılǵan eldi súyiw ideyaları filosofiyalıq xarakterde berilip, shın ıshqı muhabbat, bir-birewdi qádirlew sıyaqlı túsinikler menen salıstırıp súwretlenedi:

Elinen ayrıılǵan diywana bolur,

Yarınan ayrıılǵan biygána bolur,

Hárreler ushuban párwana bolur,

Uyası buzılıp paldan ayrılısa. [Ájiniyaz:75]

Shayırlar insan tuwılıp, bolmıstı ańlap baslaǵannan soń onıń júregindegi tuwısqanlıq, shańaraqtaǵı bawırman adamlardıń awızbirshiligi bir pütün shańaraq filosofiyası ekenligin túsindirmekshi boladı:

Hár jerlerde dilgir mıtáj bolsańız,

Sonda belli darker wájdin qımmatı,

Násip aydap elden ayra túshseńiz,

Sonda belli úyde házdin lázzeti [Ájiniyaz:74]

«Ájiniyazda watandı súyiw, watan ayrılıǵı, saǵınısh sezimleri basqa shayırlarǵa qaraǵanda nayatıy kúshli», - dep jazadı shayırlar Ibrayım Yusupov. Ol watan saǵınıshına qálem tebirentkende, hátteki sútılmekler «jılına úsh ret miywalap», «qırında qızarıp pısken gewirekler qawınday mazalı jemiske» aylanadı.

Berdaq shayırları XIX ásirde qaraqalpaq xalqınıń arasınan shıqqan ataqlı shayırları, baqsısı, tariyxshısı boldı. Onıń kórkem

ádebiyatqa baylanıslı miyraslarınıń tiykarın patriotizm, gumanizm, ádalat, teńlik, tınıshlıq hám miynetsúyiwshilik sıyaqlı máseleler quraydı. Bul ideyalar búgingi kúnde jas áwladtı tárbiyalaw, olardıń filosofiyalıq oylawın qalıplestiriwde júdá áhmiyetli.

Shayırlardıń zaman xarakteri haqqındaǵı oyları “Pana ber”, “Bilmedim”, “Kózim”, “Bolmadı”, “Ayrılıq”, “Zamanda”, “Kórimdi”, “Aqıbet”, “Dáuran”, “Jaz keler me?”, “Bolǵan emes” hám taǵı basqa shıǵarmalarında súwretlep berilgen. Berdaq shayırlar shıǵarmalarınıń derlik barlıǵı didaktikalıq pikirlerge tolı shıǵarmalar bolıp, olarda xalıq danıshpanlıǵı sáwlelengen.

Berdaqtıń kózqarasında jasap atırǵan jámiyetti jaqsılaw ushın adamlardı jaqsı minez-qulıqqa tárbiyalaw lazım degen aǵartıwshılıq pikirleri ornın alǵan. Onıń pikirinshe, adam aqıl menen ǵana úlken jetiskenliklerge erisedi, turmıstıń tuwrı jolın ańlay aladı degen biybaha túsiniq onı basqalardan ayrıılıp turıwǵa, tariyxta atı qalıwǵa klassik shayırlar bolıp jetilisiwge jeteledi.

Berdaqtıń “Qashan ráhátlanadurısań” shıǵarmasında:

Ilmi ǵayıptan sózleme,

Kisiniń yarın gózleme,

Miynetsiz dúnya izleme,

Jandı otqa jaǵadurısań.

Talap islep tap dúnyanı

Súttin aqdur bilsen anı

Kóp etsen óziń gúnanı

Jaman atlı boladurısań [Berdaq:51] - degen qatarlarda adamzat ushın «miynet túbi ráhát» ekenligin túsindirmekshi bolıp, “hadal dúnya dúnya turǵansha, haram dúnya qabı tolǵansha” ekenligin ańlatadı.

Sonday-aq:

Tuwrı tutsań niyetińdi

Xalıqqa bursań betińdi

Sıylasań ǵarip jetimdi

Shın azamat boladurısań.

Er bolsań eldi baqla,

Eldiń bergin duzın aqla,

Dostiń sırın bekkem saqla,

Elge mırza boladurısań [Berdaq: 51] - degen qatarlarda hár saparı er jigittiń niyetiń joldası bolatuǵınlıǵın, doslıqtı, joldaslıqtı qádirlew, hesh qashan dostıń sırın satpawdı uqtıradı.

Berdaq dóretpelerinde aqıl, bilim, ilimge baylanıslı filosofiyalıq pikirlerdi kóp ushıratamız. Shayırlar insan kámalatınıń bas kriteriyası retinde aqıldı kórsetedi hám barlıq insanıyılıq pazıyletlerdiń tiykarında aqıl turatuǵınlıǵın óz

shıǵarmalarında dálillegen. Shayır: “Oylı jigit jaqsı, bilimpaz keler, aytqan sózlerińe túsimpaz keler” dep óziniń oy-pikirińe iye, túsimpaz, kúshli bilimge iye adamlardı joqarı bahalaǵan. Onıń pikirinshe, hesh kim bilimli bolıp dúnyaya kelmeıdi. Ilimdi iyelew kóp izleniwler nátiyjesinde rawajlanıp, bayıp baradı. Solay eken, shayırdıń dóretiwshiligindegi kámil insanlardıń jaqsı minez-qılıqların hám olardıń rawajlanıwın belgileytuǵın poziciyaǵa iye bolǵan insan aqlı turadı. [Базарбаев: 29].

Juwmaqlap aytqanda, usınday bay hám gózzal turmıshlıq filosofiyalıq pikirler menen tolı bolǵan qosıq qatarları Ájiniyaz hám Berdaqtıń kórkem qúdiretlilik nıshanı ekenliginen derek beredi. Biz shayırlardıń dóretpelerin oqıy otırıp, óz dıwirinde sánemler qolında tilla saz bolǵan, tuǵırında talpınǵan alǵır baz bolǵan Ájiniyazdı, maǵrifat izlegen óz zamanınıń ozıq oylı shayırı Berdaqtı kóz aldımızǵa keltiremiz.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Мирзиёев Ш. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш - халқимиз маънавий оламини юксалтиришининг мустаҳкам пойдеворидир. // Халқ сўзи, 2017 йил, 4 август.
2. Әжинияз. Зийўар. Таңламалы шығармалары. Нөкис, «Қарақалпақстан». 1988. 80 б.
3. Әжинияз. Бүлбилзибан. Таңламалы шығармалары. Нөкис, 2014. 146 б.
4. Базарбаев Ж. Руўхиятымыз маржанлары ямаса үлгили ел үлкенин, көрегенли ел өткенин кәстерлейди. Нөкис. «Билим». 2008. 29 б.
5. Бердақ таңламалы шығармалары. Нөкис, «Қарақалпақстан» 1987. 163 б.
6. Назарова Ш. Хаёл ва ҳақиқат фольклор ва теология кесимида. Тошкент. «Мумтоз сўз», 2013, Б 8.

РЕЗЮМЕ. Bu maqolada klassik shoirlar Ajiniyoz va Berdaq asarlarida xalqning ijtimoiy hayoti, o'zlikni anglash, falsafiy tafakkur, jamiyatdagi hodisalarga erkin fikr bildirish, kishilar xarakteridagi go'zzalikni, yuksak insoniy fazilatlarini anglash, ijobiy va salbiy hodisalarni bir-biridan ajrata bilish hamda ularga baho berish sifatleri haqida so'z boradi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются социальная жизнь народа в творчестве классических поэтов Ажинияза и Бердаха, самосознание, философское мышление, свободное выражение своего мнения о событиях в обществе, восприятие красоты в характерах людей и высоких человеческих качеств, а также способность различать и оценивать положительные и отрицательные явления.

SUMMARY. This article examines the social life of the people in the works of classical poets Ajiniyaz and Berdakh, self-awareness, philosophical thinking, the free expression of one's opinion on events in society, the perception of beauty in the characters of people and high human qualities, and the ability to distinguish and evaluate positive and negative phenomena.

МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ БИЛИМЛЕНДИРИЎ ШӨЛКЕМЛЕРИНДЕ САЛАМАТ АЎҚАТЛАНДЫРЫЎДЫ ШӨЛКЕМЛЕСТИРИЎ

Қурбанова Нуржамал Бахбергеновна – Қарақалпақстан Республикасы Мектепке шекемги ҳәм мектеп билимлендириў министрлигиниң «Мәмлекетлик жеке-шерикшиликти раўажландырыў секторы» жетекши қәнигеси

Таянч сўзлар: мактабгача таълим, мактабгача таълим ташкилотларида соғлом овқатлантиришни ташкил этиш, таомнома тузилиши, аутсорсинг, бракераж дафтари, давлат-хусусий шерикчилик асосидаги ва оилавий нодавлат мактабгача таълим ташкилотларида тарбияланувчиларни соғлом ва ҳавфсиз овқатлантириш.

Ключевые слова: дошкольное образование, здоровое питание в дошкольных образовательных организациях, структура меню, аутсорсинг, бракеражная тетрадь, здоровое и безопасное питание воспитанников в семейных негосударственных дошкольных образовательных организациях и в садах на основе государственно-частного партнёрства.

Key words: preschool education, healthy nutrition in preschool educational organizations, menu structure, outsourcing, marriage book, healthy and safe nutrition of pupils in family non-state preschool educational organizations based on public-private partnerships.

Балалықтан баслап инсан саламатлығына қаншелли итибар берилсе, бул әлбетте

келешекте өз жемисин береді. Себеби, инсан балалықта неге үйретилсе, өмиринде үлкен

имканиятлар жаратылады. Әсіресе, балалар аўқатланыўын шөлкемлестириў өсип киятырған жас әўладтың саламатлығын сақлаўда, олардың ақылый хәм физикалық раўажланыўында хәм зат алмасыў процесслериниң бир тегис тәмийинленип турыўы хәр тәрәплеме айрықша әхмийетке ийе. Сол ушын балалар физиологиялық жасына сай аўқатланбаса, биз берип атырған тәлим-тәрбияны толығы менен қабыл етпейди. Бала туўылғанынан баслап 7 жасқа шекем болған дәўирде, пүткил өмири даўамында керек болатуғын иммунитетти жыйнап алады екен. Бул айне мектепке шекемги билимлендириў шөлкемине баратуғын дәўирди өз ишине алады. Сонлықтан биз мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлеринде саламат аўқатландырыўды шөлкемлестириўге айрықша әхмийет бериўимиз керек.

Соны айрықша атап өтиўимиз керек, бүгинги күнде мәмлекетимизде қабыл етилген нормативлик-хуқықый хўжетлерде мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлеринде саламат аўқатландырыўды шөлкемлестириў, мәмлекетлик сиясаттың әхмийетли бағдарларының бири сыпатында қаралмақта. Әсіресе, тәрбияланыўшылардың саламат аўқатланыўын шөлкемлестириў мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлериниң асханаларында санитария қағыйдалары, нормалары хәм гигиена нормативлерине муўапық шараятлар жаратыў жолында бир қатар көлемли жумыслар әмелге асырылып атыр. Өйткени, мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлерин азық-аўқат өнимлери менен тәмийинлеў тәртибин үйрениў хәмде сапа талапларына хәм санитариялық-гигиеналық нормаларға жуўап беретуғын азық-аўқат өнимлери хәм таяр аўқатлар жеткерип бериўдиң ашық-айдын хәм әпиўайыластырылған системасын жаратыў бүгинги күнниң ең әхмийетли мәселелеринен бири есапланады. Бул бойынша хўкиметимиздиң бир қатар пәрман хәм қарарлары қабыл етилди.

Атап айтқанда, 2025-жыл 6-январь күни «Мәмлекетлик мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлеринде саламат аўқатландырыў тәртибин жетилистириў илажлары ҳаққында»ғы 1-санлы Хўкимет қарары қабыл етилди. Қарарға бола, мәмлекетлик мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлерин басқышпа-басқыш аутсорсинг усылында аўқатландырыў системасына өткерив, «Бирден-бир мәўсимлик тағамнама»ны енгизиў хәм азық-аўқат

кәрежетлериниң есабын «Балалар бақшасы» мектепке шекемги билимлендириўди басқарыў мәлимлеме системасында жаратылған модульлер арқалы жүргизиў, аўқатланыўды хәм қадағалаў орайын шөлкемлестириўди әмелге асырыў болып табылады.

Сондай-ақ, қарар менен «Мәмлекетлик мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлеринде аутсорсинг усылында саламат аўқатландырыўды шөлкемлестириў тәртиби ҳаққында»ғы реже тастыйықланды. Онда мәмлекетлик хәм мәмлекетлик емес мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлери тәрбияланыўшыларының саламат, кәўипсиз хәм сапалы аўқатланыўын тәмийинлеў мақсетинде 2025-жыл 1-июльға шекем «Бирден-бир мәўсимлик тағамнама» енгизиледи. Яғный, Мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлеринде саламат тағамнама қәлиплестирилиўинде күнлик рационда балалардың тийкарғы азық-аўқатлық затларға болған зәрүрлиги хәм жасына сай энергия куўатлылығы менен толық тәмийинлениўи, олардың тәрбияланып атырған жағдайы хәм саламатлығы, қалаберсе, аўқатланыўдың ықлымнан келип шығып хәм миллий өзгешеликлери есапқа алынады.

Балалар аўқат рационын қәлиплестириўде өнимлер күн даўамында туўры бөлиштирилиўи керек. Мәселен, белокқа бай өнимлер май менен берилсе, бала асқазанында узақ ўақыт сақланып турады хәм көбирек муғдарда синдириўши асқазан ширесин талап етеди, сонын ушын гөш, балық, мәйек киби өнимлери бар тағамларды күнниң биринши ярымында азанғы аўқат хәм түсликке бериў усыныс қылынады.

Кешки аўқатқа балаларға сүтли хәм өсимликлерден таярланған женил сиңиўши аўқатлар бериў мақсетке муўапық болады.

Тағамнама дүзилгенде сүт, гөш, сары май, жарма, нан, мийўе, палыз, қант сыяқлы биологиялық қунлыққа ийе болған өнимлер хәр күни киритиледи. Балық, мәйек, сыр, сметана, творог өнимлери күнлик нормаларда аз муғдарды шөлкемлестиргенлиги, сондай-ақ, олардан хәр күни бөлек тағам таярлаўға имканияты болмаслығы себепли, тағамнамаға хәр күни киритилмейди, бирақ усы өнимлердиң белгиленген муғдары декада (10 күн) даўамында толық берилиўи шәрт.

Мәмлекетлик хәм мәмлекетлик емес мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлеринде Мектепке шекемги хәм мектеп билимлендириў министрлиги тәрпинен тастыйықланған хәм Республика Санитария-эпидемиологиялық тынышлық хәм

жәмийет саламатлығы хызмети менен келишилген мәўсимлик (гүзги, қысқы, бәхәрги хәм жазғы) тағамнамалар тийкарында аўқатлар таярланады. Соның менен бирге 2025-жыл 1-июльға шекем мәмлекетлик бақшаларда исбилерменлер менен белгиленген тәртипте шәртнамалар дүзилиўи хәм ауторсинг усылында саламат аўқатландырыўдың жолға қойылыўы тәмийинленеди. Ауторсинг усылында таярланғанда мектепке шекемги билимлендириў шөлкеми асханасы улыўмалық аўқатланыўға кәнигелестирилген исбилерменлерге ижараға бериледи хәм усы қархананың технолог хәм аспазлары тәрәпинен тағамнамалар қәлиплестирилип, аўқатлар таярланады. Мектепке шекемги хәм мектеп билимлендириў шөлкемлеринде аўқатлар 2 түрли усылда таярланады.

1. Тағамлар мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлериниң асханасында таярланғанда: Район (қала)лық мектепке шекемги билимлендириў бөлимлери тәрәпинен азық-аўқат өнимлери сатып алынып, МШБШ мийирбийкеси, хожалық ислери меңгерийүшиси хәм аспазлар тәрәпинен тағамнама дүзилип, асханада аўқат таярланады.

2. Ауторсинг усылында таярланғанда: МШБШ асханасы улыўмалық аўқатланыўға кәнигелестирилген исбилерменлерге ижараға бериледи хәм усы қархананың технолог хәм аспазлары тәрәпинен тағамнамалар қәлиплестирилип, аўқатлар таярланады.

Мектепке шекемги билимлендириў шөлкеминде азық-аўқат өнимлерин хәм тағамлар сыпатын үйрениў бойынша бракераж комиссиясы шөлкемлестириледеди.

Мектепке шекемги билимлендириў шөлкеми директорының бракераж комиссиясын тастыйықлаў хаққындағы буйрығы хәр жыл ушын өз алдына қабыл етиледеди.

Мектепке шекемги билимлендириў шөлкеми мийирбийкеси бракераж комиссиясының баслығы болып, оның қурамына тәрбияшы, аспаз, шөлкемнин кәсиплик аўқамы комитети баслығы хәм тәрбияланыўшылардың ата-аналары яки олардың орнын басыўшы шахслар ағза сыпатында киритиледи.

Бракераж комиссиясы асханаға қабыл қылынатугын азық-аўқат өнимлери хәм таярланып атырған тағамлар сыпатын үзликсиз рәуиште үйренип барады. Үйрениў нәтийжелери бөлек бракераж дәптерлеринде дизимге алып барылады.

Соны да атап өтий керек, мектепке шекемги шөлкемлерде саламат аўқатландырыўды шөлкемлестириў мақсетинде бир қатар илажлар – пресс-тур, медиа-тур, баспасөз конференциялар шөлкемлестирилмекте. Әсиресе, Қарақалпақстан Республикасы Мектепке шекемги хәм мектеп билимлендириў министрлиги тәрәпинен «Меҳрибанлық корпусы» шеңбериндеги илажлар турақлы түрде қала хәм районларда өткерилмекте. Халықаралық «Mercy Corps» шөлкеминиң «MaK Govern-Doul» бағдарламасы, балалардың билим алыўы хәм аўқатланыўы ушын шараятларды жақсылаўға бағдарланған хәрәкет саналады. Бул шөлкемниң мақсети Қарақалпақстандағы мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлеринде қәуипсиз аўқатландырыў менен биргеликте, материаллық-техникалық базасын хәм билимлендириў сапасын жақсылаўға қаратылған.

Мектепке шекемги билимлендириў шөлкеминдеги азық-аўқат өнимлери хәм таярланып атырған аўқатлар, сондай-ақ, оларда пайдаланылатугын технологиялық үскенелердиң санитариялық қағыйдалары, нормалары хәм гигиена нормативлерине муўапықлығы, асхана хызметкерлери тәрәпинен санитария-гигиена илажлары орынланыўына әмел етилиўин анықлаў бойынша тастыйықланған кесте тийкарында хәр айда санитариялық жағдай үйренип барылыўын тәмийинлеўден ибарат. Мектепке шекемги билимлендириў министрлиги хәм Қаржы министрлиги менен биргеликте мектепке шекемги билимлендириў шөлкеми тәрбияланыўшыларын азық-аўқатлық өнимлери менен тәмийинлениўди белгилеўши санитария қағыйдалары, нормалары хәм гигиена нормативлерин үш ай мүддетте қайта көрип шығып, зәрүр жағдайларда өзгерис киргизий илажлары көриледеди.

Төмендегилер мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлеринде саламат аўқатландырыўды шөлкемлестириўдин тийкарғы ўазыйпалары есапланады:

– тәрбияланыўшылардың белгиленген санитария қағыйдалары, нормалары хәм гигиена нормативлерине муўапық аўқатланыўды шөлкемлестириў;

– тәрбияланыўшыларды сапалы азық-аўқат өнимлери менен тәмийинлеў;

– азық-аўқат өнимлери хәмде тағамлардың қәуипсизлиги хәм сапасын кепиллеў;

–тәрбияланыўшыларда аўқатланыў менен байланыслы жуқпалы кеселликлердин тарқалыўына жол қоймаў;

–тәрбияланыўшылар арасында саламат аўқатланыў көнликпелерин қәлипестириў;

– аўқатларды таярлаўда, азық-аўқат өнімлерин қабыллаў хәмде сақлаўда санитария қағыйдалары, нормалары хәм гигиена нормативлерине қатаң әмел етиў.

Тәрбияланыўшыларды саламат аўқатландырыў бағдары аутсорсинг усылында шөлкестестирилмеген жағдайда тиккелей мектепке шекемги билимлендириў шөлкестери тәрәпинен шөлкестестириледі.

Тәрбияланыўшыларды саламат аўқатландырыў санитария-гигиена илажлары хәм эпидемияға қарсы илажлардың орынланыўына қатаң әмел еткен ҳалда шөлкестестириледі. Аспазлар тәрәпинен аўқат таярлаў процессинде технология хәм

техника қәўипсизлиги қағыйдаларына әмел етилиўи әҳмийетли орын ийелейди.

Демек, саламат турмыс тәрәзин қәлипестириўдиң тийқарғы мазмунын қурайтуғын тийқарғы факторлардан бири бул саламат (дурыс) – рационал аўқатланыў болып табылады. Рационал аўқатланыў машқаласы, халық арасында саламат турмыс тәрәзин қәлипестириўдиң ең тийқарғы хәм жетекши принциплеринен бири есапланады. Саламат аўқатланыў – саламат турмыс тәрәзиниң тийқарғы бағдарларынан бири болып, саламат аўқатланыў илим хәм көнликпелеринен хабардар болыў хәр бир инсан ушын зәрүр. Саламат аўқатланыў – бул инсанның өсиўи, нормаль раўажланыўы хәм турмыс искерлигин, оның саламатлығын беккемлеў хәмде кеселликлердиң алдын алыўды тәмийинлеўге имкан бериўши аўқатланыў болып табылады.

Пайдаланылған әдебиетлар

1. «Мәмлекетлик мектепке шекемги билимлендириў шөлкестеринде саламат аўқатландырыў тәрәбин жетилистириў илажлары ҳаққында»ғы 2025-жыл 6-январь күниги 1-санлы Хүкимет қарары.

2. «Мәмлекетлик мектепке шекемги билимлендириў мәкемелеринде саламат аўқатландырыў системасын жәнede жетилистириў ҳаққында»ғы Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 2019-жыл 25-июльдеги 626-санлы қарары.

3. Өзбекстан Республикасы Мектепке шекемги билимлендириў шөлкестеринде тәрбияланып атырған балалардың қәўипсиз хәм сыпатлы аўқатланыўын шөлкестестириўге қойылатығын гигиеналық талаплар (СанҚваН №0016-21)

4. «Мектепке шекемги билимлендириў шөлкестеринде саламат аўқатландырыўды шөлкестестириў бойынша аспазлар ушын оқыў қолланбасы». Г.Юлдашев, Нөкис 2023-ж.

5. <http://www.uzedu.uz> - Өзбекстан Республикасы Мектепке шекемги хәм мектеп билимлендириў министрлиги сайты.

6. <http://www.kkedu.uz> – Қарақалпақстан Республикасы Мектепке шекемги хәм мектеп билимлендириў министрлиги сайты.

7. <http://www.lex.uz> - Өзбекстан Республикасы Нызам хұжетлери мағлыўматлар миллий базасы сайты.

JÁMIYETTI ANALIZLEWDE SINERGETIKA PARADIGMASÍNÍŇ METODOLOGIYALÍQ ÁHMIYETI

A.K.Orazbayev – *Sociallıq pánler kafedrasınıń docenti, f.i.b.f.d (PhD)*
Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanış sózler: sinergetika, jámiyet, shaxs, ashıq sistema, хаos, óz-ózin shólkemlestiriwshi, bifurkaciya, sızıqlı sistema, sızıqlı emes sistema.

Ключевые слова: синергетика, общество, личность, открытая система, хаос, самоорганизация, бифуркация, линейная система, нелинейная система.

Key words: synergetics, society, personality, open system, chaos, self-organization, bifurcation, linear system, nonlinear system.

Jámiyetti izertlewdiń hár qıylı paradigmaları islep shıǵılǵan. Sonday-aq, naturalistlik paradigma, konstruktivistlik paradigma, postmodernistlik paradigma, psixologiyalıq paradigma h.t.b. Naturalistlik paradigmada

jámiyet biologiyalıq organizm sıpatında yaki mexanikalıq mashina sıpatında úyrenilgen bolsa, konstruktivistlik paradigmada jámiyet insan tárepinen jaratılǵan konstrukt sıpatında, postmodernistlik paradigmada хаotikalıq

aspektine itibar bergen bolsa, psixologiyalıq paradigmada jámiyetin qubılısları insanın instinktiv qásiyetlerine baylanıslı halda izertlenedi. Usı paradigmalargá qosımsha jámiyetin zamanagóy izertlewlerinde, ádebiyatlarda sinergetikalıq paradigma keń kólemde qollanımaқта. Hátteki, sociallıq proceslerdi izertlewshi sinergetikanın bir bólimi esaplangan sociallıq sinergetika baǵdarı da qalıplesti.

Biz sociallıq reallıqtı úyreniwde sinergetika paradigmasın imkaniyatların social-filosofiyalıq aspektlerin izertleymiz. Sinergetikanın metodologiyalıq standartları járdeminde quramalı sociallıq reallıqtın mazmun hám mánisin ashıp beremiz.

Sinergetika paradigması kontekstinde quramalı sociallıq reallıqtın mánisin túsiniwde dáslep sinergetikanın kategorial aparatın mazmun hám mánisin túsiniwimizdi talap etedi.

Usı orında atap ótiw kerek, V.Budanovtın pikirinshe, «sinergetikalıq túsiniwler hám principlerdin túrli tarawlarda keń túrde engiziliwi sebepli, matematikaǵa uqsap universal xarakterge iye bolıp barmaqta»[1].

Sinergetika túsiniwini birinshi mártebe ilimiy aylanısqa alıp kirgen nemis alımı G.Xaken pikirinshe, sinergetika bul “Úlken muǵdardaǵı kishi sistemalardıń óz-ara háreketi ulıwma kollektiv effekt bolıp, quramalı sistemalarda turǵın strukturalar hám óz-ózin shólkemlestiriwge alıp keliwshi” [2] proceslerdi túsindiriw ushin isletiledi. Yu.L.Klimontovich bolsa, tómendegishe táriyp beredi: “Sinergetika gárezsiz ilimiy taraw emes, ol pánleraralıq jańa ilimiy baǵdar bolıp esaplanadı; onıń maqseti tabiyattanıwdın túrli tarawları, sonday-aq, sociologiya hám hátteki lingvistikanın ulıwma nızamlıqları, ulıwma ideya hám metodların júzege shıǵarıw onnan tısqarı sinergetika sheńberinde túrli arnawlı tarawlardın kooperaciyası júz beredi”[3].

Sinergetikanın tiykarǵı túsiniwleri sıpatında teńsalmaqsızlıq, anıqsızlıq, sızıqlı emes, fluktuaciya, bifurkaciya, attraktor, óz-ózin shólkemlestiriw, dissipaciya hám basqalar alıp qaraladı. Ádette, sociallıq sinergetikada jámiyet sociallıq reallıq sıpatında óz-ózin shólkemlestiriwshi sızıqlı emes ashıq sistema sıpatında alıp qaraladı. Jámiyet óz-ózin shólkemlestiriw ushin birinshiden, ashıq sistema, ekinshiden, sızıqlı emes sistema, úshinshiden dissipativ sistema bolıwdı talap qıladı.

Ashıq sistema degenimiz sırtqı ortalıq penen nárse, energiya hám xabar almasıwı bolatuǵın sistemaǵa ayıladı. Jámiyet ashıq sistema sıpatında sırtqı ortalıq penen (tabiyat, kosmos, basqa sociallıq sistemalar) hárdayım element, energiya

hám xabar almasıwı sebepli yaki sociallıq entropiyanın asıp barıwına yaki sociallıq negentropiya payda boladı. Egerde jámiyetke sırtqı ortalıqtın tásiri kúsheyip, normadan asıp barıw tendenciyasına baǵdarlangan bolsa, onda jámiyet óz-ózin tártipke salıwı yaki óz-ózin shólkemlestiriwi quramalı tus aladı. Máselen, házirgi jaslarımızdın qádiriyatlarına unamsız tásir qılıwshı massalıq mádeniyattın tásiri artqan sayın jámiyetin social-ruwxıy sistemasında entropiya artıp barıp, shaxsta ruwxıy degradaciyası júzege keledi. Jáne bir tárepi, sistema óz-ózin shólkemlestiriw ushin sızıqlı emes, dissipativ sistema bolıwın talap qıladı. Sızıqlı emes bul sistema rawajlanıwın kópvariantlıǵı menen anıqlanadı. Sistemanın dissipaciyası onıń teńsalmaqsızlıǵı menen anıqlanıwı, energiyanı sırtqı ortalıqqa shashırıtıw esabınan sistema xaostan tártip halatına, teńsalmaqsızlıqtan teńsalmaqlılıq halatına ótedi.

Jámiyet sızıqlı sistema emes, bálkim sızıqlı emes sistema bolıp esaplanadı. Sızıqlı sistemalarda óz-ózin shólkemlestiriw qábileti jaqsı bolmaydı, kerisinshe sızıqlı emes sistemalar óz-ózin shólkemlestiriw imkaniyatına iye boladı. Jámiyet áne usınday sistema bolıp, rawajlanıwı kópvariantlıqqa tiykarlanıp, sistema bólekleri arasında birge islesiw sebepli sistema óz-ózin qollap-quwatlap turadı.

Tabiyattanıw pánleriniń alımları biologiyalıq óz-ózin shólkemlestiriwshi sistemalarda ishki hám sırtqı teńsalmaqlılıq yaǵnıy gomeostazisti saqlap turıw qábileti barlıǵın anıqlaǵan. Sistemanın bólekleri ortasındaǵı balans hám proporcionallıq, funkciyalar arasındaǵı turaqlılıq ishki gomeostazisti quraydı. Usı belgilerge iye bolǵan jámiyette óz-ózin shólkemlestiriw imkaniyatı joqarı boladı. Sistema óz-ózin shólkemlestiriwi ushin sırtqı ortalıq penen de teńsalmaqlılıqtı saqlap turıwın talap etedi. Bolmasa, sistemaǵa sırtqı tásirdin norması artıp ketse, sistema óz-ózin shólkemlestiriw qábileti páseyedi. Áne usı sıyaqlı jámiyet hám tabiyat ortasındaǵı múnábetlerde, jámiyetin tabiyatqa tásiri kemirek bolǵan dáwirlerde tabiyat óz-ózin qayta tiklep turǵan. Biraq, házirgi zamanda jámiyetin tabiyatqa, atap aytqanda industrial hám postindustrial jámiyetlerde antropogen hám texnogen tásirlerdin tabiyatqa tásiri kúsheygen sayın tabiyat óz-ózin shólkemlestiriw qábiliyatı páseyip, krizisli halatlardı, ekologiyalıq krizis halatı júz bermekte.

Ilimniń rawajlanıwın sinergetika paradigmasında, ilimdi ózin-ózi shólkemlestiriwshi, sızıqlı emes process sıpatında alıp qaraydı.

Filosofiya pániniń jańa tarmaqlarınan biri bolǵan sinergetika ózin-ózi basqarıw, óz-ózin

payda bolıw teoriyasınan biri esaplanar eken, eń birinshi bul jónelis jámiyet rawajlanıwınıń evolyucion principlerin tiykar etip aladı. Usı tarmaq jámiyette júz berip atırǵan waqıya hádiyselerdiń qay tárizde payda bolıwı olardı analiz etiw jollarınıń dárejesin túsindiriwge qaratılǵan táliymat hám ilimiy biliw metodı sıpatında payda boldı.

Sinergetika júdá jas pán jónelisi bolıp tabıladı. Onıń rawajlanıwına baǵıshlanǵan kóp ǵana maqalalar, monografiyalar baspadan shıǵarılgan. Sinergetikanıń tiykarı tábiyy-iliymi pán bolıp esaplanadı. Jańa ilimiy jónelisi G.Xaken “sinergetika” dep atadı. Sinergetika grekshe sóz bolıp (cinergena) awdarması” óz-ózin qalıplestiriw” degen mániستی bildiredi. Óz-ózin shólkemlestiriwdiń bir qansha atları bar. Sinergetikaǵa túrlishe at beriwimiz múmkin. Germaniyada sinergetika, nemec tilinde is júritiwshi mámleketlerde dissipativ struktura, Belgiya ilimiy mektebinde Nobel sıylıǵı lawreatı I.Prigojin bassılıǵında alıp barıldı. AQSh da bolsa dinamikalıq kaos dep ataldı. Dinamikalıq kaos túrli sistemalarda bar ekenligi anıqlandı. Xakenniń pikirine kóre, sinergetika fizikada ashıq sıızıqlı emes sistemasın úyreniwden baslaydı. Biraq sinergetika fizikalıq teoriya emes bolıp, bálki strukturalıq óz-ara baylanıslardıń teoriyası bolıp, matematika tilinde hám verbal dárejesinde sıpat jaǵınan túsindiriliwi múmkin. Abstrakt tárepten qaraǵanda sebebi sinergetika jámiyetlik, ekonomikalıq, sociologiya pánleri menen ulıwmalıq kóriwimiz múmkin.

Sinergetika G.Xaken tárepinen XX ásirdeń 70-jıllarında payda bolǵan bolsa hám házirgi dáwirde hám ol jańa ilimiy jónelis dep esaplanadı. Sinergetika - ashıq quramalı strukturalardıń óz-ara baylanıslıǵın úyreniwshi, ashıq taraw, sol sebepli onıń bazi túsiniikleri házirgi künge shekem anıqlanǵan emes. Buǵan sebep jas alımlardıń ilimiy izleniwleri alıp barıw pán hám insan barlıǵında fundamental principlerdi payda etiw ushın imkaniyat jaratıp beredi.

«Házirgi Jańa Ózbekstan rawajlanıwınıń jańa stadiyası sıpatında, rawajlanıwdıń jańa sapa dárejesin anılatadı. Bul process jańa burılıs momentin anılatıp, sinergetikalıq kóz-qarastan jańa sociallıq bifurkaciyanıń kóriniwin bildiredi. Bunday sociallıq bifurkaciya sharayatında sistema tek ǵana turaqlı jańa tártipke ótip qalmastan, sonıń menen birge, kaos rejimine ótiwi múmkin. Sol sebepten, hár bir mámleket anıqsızlıq sharayati halatında sociallıq qáwiplerdi, sociallıq xaostı, sociallıq risklerdiń aldın alıw maqsetinde ózleriniń rawajlanıw strategiyasın belgilep aladı. Global anıqsızlıq sharayatında Ózbekstan óziniń strategiyalıq maqseti esaplanǵan Jańa Ózbekstan,

Úshinshi Renessans modellerin tańladı. Bul jerde biz bifurkaciya túsiniǵin ilimiy analiz etemiz. Sistemaniń bifurkaciya tochkasında sistemaniń rawajlanıwı halatınıń eki imkaniyatı bar boladı. Birinshisi, tosınarlıqlar húkimranlıq etip, proceslerdiń rawajlanıwın tek ǵana tısqarıdan gúzetiwimiz múmkin. Ekinshisi, proceslerdi basqarıw ushın bir tásirde qollap maqsetli háreket etiw lazım» [4].

Buni sinergetikalıq mazmunda alıp qaraǵanımda jańa bifurkaciya tochkası bolıp esaplanadı. Bifurkaciya tochkası sociallıq proceslerdiń rawajlanıwındaǵı jańa sapa ózgeriw momentin sáwlelendiredi. Bifurkaciya tochkasında sociallıq sistemaniń keyingi halatın anıq aytıp bolmaydı hámde onıń rawajlanıwı kóp variantlıqqa iye boladı. Sociallıq sistema bunday halattan kóp ǵana rawajlanıw jollarınıń birin tańlaw jolı menen shıǵadı. Buni sinergetikada attraktor dep ataymız. Máselen, Ózbekstan Jańa Ózbekstanǵa qádem qoyıw processin bastan keshirmekte. Ózbekstan Jańa Ózbekstanǵa ótiwi processı –bul jańa attraktor degeni. Jańa sapa ózgeris degeni. Bunday jańa sapa ózgeriske ótiwde intensiv tárizde ámelge asırıw teoriyalıq hám ámeliy tárepten nátiyjeli usıl bolıp xızmet etedi. Bifurkaciya tochkasında bunday halat sociallıq reallıqta da usınday analogiyalıq halatqa iye. Bunda sociallıq procesler tosınarlıq fluktuaciya tarasında rawajlanıp, sociallıq entropiya kúsheyiwı yaki processiniń keyingi rawajlanıw variantın sanalı tańlaw menen anıqlaw múmkin. Buǵan misal, házirgi Ózbekstannıń Jańa Ózbekstan, Úshinshi Renessans stadiyası sıyaqlı jańa rawajlanıw basqıshına ótiwi menen baylanıslı tárizde anıqsızlıq sharayatında rawajlanıwdıń kóp variantlıǵı halatında Ózbekstannıń jańa attraktorǵa shıǵıwın anılatadı. Bul óz náwbetinde, zamanagóy Ózbekstannıń sociallıq bolmısın analiz qılǵanımda anıq kóriniske iye boladı.

Jańa Ózbekstan jańa sociallıq reallıq sıpatında sistemalaştırıwdıń tiykarǵı faktorları sıpatında biz tómendegilerdi kórsetip ótemiz: tálim hám pán, innovaciya, sociallıq juwapkershilik, sociallıq belsendilik, puqaralıq poziciya, sociallıq qadaǵalaw hám qádiriyatlar ústinligi h.t.b.

Jańa Ózbekstandı qurıwda óziniń bir qatar ólshemlerinen jáne biri – hár bir insanda juwapkershilik sezimi menen jasaw qásiyetin qalıplestiriw bolıp esaplanadı.

Jańa Ózbekstannıń mazmunın quraytuǵın faktorlardıń biri sıpatında puqaralardıń sociallıq juwapkershiligi alıp qaraladı. Insannıń, jámiyettiń hám mámleketniń kóp táreplemeli óz-ara baylanısın tártipke salıw sistemasında onıń roli juwapkershiliktiń sociallıq fenomen sıpatında

jámiyettegi jekke individlerdiń, toparlardıń, shólkemlerdiń iskerlikleriniń shegaraların anıqlaw menen belgilenedi.

Xalqımız hám jaslarımızdıń párawan, tınısh hámde baxıtlı turmıs keshiriwi, álbette, bilimlendiriw tarawında ámelge asırılıp atırǵan reformalarǵa baylanıshı. Bilimniń sapasın asırıw – Jańa Ózbekstannıń jańa sociallıq reallıq sıpatında rawajlanıwınıń birden bir tuwrı jolı bolıp esaplanadı.

Álbette, Jańa Ózbekstannıń jaslarında bilimge talabı kúshli bolsa ǵana jámiyetimizde bilim qádiriyatqa aylanadı hám dialektikalıq kóz-qarastan bilim sapalı bilimge aylanadı. Jámiyetimizde bilim qádiriyatqa aylanıwı ushın mámleketimiz tárepinen jaslarımızǵa sapalı bilimdi iyelewinde joqarı dárejede imkanıyatlar

jaratılǵan. Jańa Ózbekstandı jańa sociallıq reallıq sıpatında qurıwda sapalı bilimniń ornı úlken. Sapalı bilim kóz-qarasınan jaslarımız ruwxıy jaqtan jetilispese, onda erjetken bolıp esaplanbaydı. Sebebi, sapalı bilim arqalı jaslarımız ruwxıy jaqtan jetilisedi hám erjetken bolıp esaplanadı.

Juwmaqlastırıp aytqanda, Jańa Ózbekstan – jańa sociallıq reallıq sıpatında jámiyetniń barlıq tarawlarında sonıń menen birge, sociallıq, ekonomikalıq, siyasiy, huqıqıy, ruwxıy sistemalarda jańalanıwlar, atap aytqanda, jańasha dúnyaǵa kóz-qaras, jańasha sezim, jańasha jantasıw, jańasha pikirlew, jańasha oylawdı talap etedi. Bunday jańa sapanı qurıwda insan kapitalı, tálim hám innovaciyalar zárúrli áhmiyetke iye boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Буданов В. Методология синергетики в постнеклассической науке: принципы и перспективы // http://www.intelros.ru/intelros/reiting/reiting_09/material_sofiy/5242-metodologiya-sinergetiki-v-postneklassicheskoy-nauke-principy-i-perspektivy.html.
2. Хакен Г. Синергетика: Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах. Пер. с англ. – М.: Мир, 1985. – С. 9.
3. Климонтович Ю.Л. Введение в физику открытых систем // Соросовский образовательный журнал. – 1991. №8. – С.111.
4. Оразбаев А.К. Янги Ўзбекистон – янги ижтимоий реаллик сифатида: фалсафий синергетик таҳлил. Бердақ атындағы ҚМУ Вестник. Хабаршысы 2021-жыл №2 сан, 178-180 бетлер.
5. Трубецков Д.И. Введение в синергетику. Хаос и структура. – М.: Едиториал УРСС, 2004.
6. Пригожин И., Николис Г, Познание сложного: Введение. – М.: Едиториал УРСС, 2003.

REZYUME. Bul maqalada sinergetika paradigmasınıń jámiyetti úyreniwdegi metodologiyalıq roli analiz qılındı. Sonıń menen birge, jámiyet sızıqlı sistema emes, bálkim sızıqlı emes sistema sıpatındaǵı qásiyetleriniń mazmun hám mánisi ashıp berildi.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется методологическая роль синергетической парадигмы в изучении общества, раскрывается содержание и сущность характеристик общества как нелинейной, а не линейной системы.

SUMMARY. The article analyzes the methodological role of the synergetic paradigm in the study of society, reveals the content and essence of the characteristics of society as a nonlinear, rather than a linear system.

И.ЮСУПОВ ЛИРИКАСЫНДА ЖАНЛАНДЫРЫҰ АРҚАЛЫ ЖАСАЛҒАН МЕТАФОРЛАР

*Гуззал Отепбергенова – филология илимлери бойынша философия докторы (PhD),
Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалы*

Таянч сўзлар: метафора, поэтик метафора, лингвистик метафора, индивидуал – муаллиф метафора, индивидуал услуб метафора, жонлантирилган метафора

Ключевые слова: тропы, метафора, поэтическая метафора, языковая метафора, индивидуально-авторская метафора, олицетворения метафоры

Key words: tropes, metaphor, poetic metaphor, linguistic metaphor, individual - author metaphor, individual style metaphor, personification metaphor

Метафора – поэзияның тийкарғы тырнағы, поэзия образлардан куралған, ал метафора болса сол образ жасаўдың ең баслы усылы

болып табылады. Испан философы Хосе Ортега-и Гассет «Две главные метафоры» мийнетинде: «... метафора – сананың баҳалы

қуралы, илимий ойлаудың формасы. ...поэзия метафораларды ойлап тапса, илим оларды қолланады деп атап өтеди. [5:68-81] Метафора – оқыушыны исендириуі, образлы тәсір етиуі әмеллериниң бири. Жасалып атырған образ көркемлі болса, оқыушы яки тыңлаушыға күшли эстетикалық тәсір жасайды. Сонлықтан да, О. Барфилд: - «... метафораны өзгертип, басқа сөз бенен айтып көриңиз, онда поэзияның жартысы жоғалып кетеди» - деп бахалайды.

«Метафора – көркем сөзде қолланылатуғын тийкарғы троп. Метафорада сөз, сөз дизбеги өзиниң туўра автологиялық (тийкарғы мәнисинде) мәнисинде емес, аўыспалы мәнисинде жумсалады. Метафора – салыстырыуға тийкарланған образлы көркем сөз, түрли формалар менен модификация түринде ушырасатуғын бул троп поэтикалық текстлердиң барлығында да бар. Поэтикалық метафора басқа метафоралардан өзиниң жаңашылығы менен өзгешеленеди». Метафораның тийкарғы максети – сүүретлеуі, көркемлеуі, предметти ямаса кубылысты атау емес. Оқыушы көркем образдан тәсірленип, эстетикалық хәм эмоциалық сезимлерге бөленеди. Ол сулыу сөзлер жыйынтығы емес, санамызда ой-пикир, көзқарас туудырыуы тийис. Шайыр көркем метафоралар излеу менен барқулла бәнт болады, метафора шайырдың өз ойы менен нийетин оқыушыға жеткеріудің бирден-бир усылы.

Метафораларды түрлерге бөлиуде, жиклеуі (классификация) мәселелери бойынша дүнья алымларын қызықтырып келмекте. Метафораларды түрлерге бөлиуде хәр бир илимпаздың, хәр бир изертлеу мектеби үәкиллериниң концепциясы бар. Метафораларды тил билими хәм әдебияттануы илими көзқарасынан хәр қыйлы бағдарда түрлерге бөлип келмекте. Мәселен, рус тил билиминде О.С.Ахманова метафораларды 5 түрге, гиперболалы метафора, лексикалық метафора, нәтийжели метафора, нәтийжесиз метафора хәм шайырлық метафора деп бөлип қарайды. Белгили алым Б.Н.Томашевский метафораларды еки топарға стилистикалық хәм тиллик метафоралар, А.В.Бельский метафораларды шайырлық хәм риторикалық, Ю.С.Язикова болса, тиллик хәм жеке стиллик метафоралар деп екиге бөлип қарайды. Сондай-ақ, поэтикада метафораның бир түри ретинде жанландырыуі арқалы жасалған метафоралар да бүгинги күни үйренилмекте хәм көркем метафораның бир түри сыпатында бахаланбақта.

Жанландырыуі (олицетворения) арқалы жасалған метафоралар предметке, жансыз нәрсеге, тири жан ғана ийе бола алатуғын қәсийетлериниң, сыпатлы белгилериниң аўысыуы арқалы жасалатуғын метафоралардың бир түрине айтылады. Өзбек әдебиятшы алымы Т. Бобоев: «Жанлантырыуі – сүүретлеуі обектин бөрттирип, айқын хәм раўшан сәўлелендириуіге имканият береді» - деп жазады. Шайыр И.Ю.Супов лирикасында усы бағдардағы метафоралардың оғада көп екенлигин аңладық. Мысалы:

Лекин, жүрегинде толғыған сан мың,
Ойлар жатар еди Кавказ таўындай,
Теңсиз аўыр өмири ана Ұатанның,
Жаслық жигериңди лаўлатты сондай.

Сол күнде аспанда қанлы булт көшип,
Дарақлар жапырылып, үргенде боран...
Бир гезлери Бердақ жүрген жерлерде,
Гүүлеп бир *жабайы самаллар* есер
Хәзир жыл куслары сийрек келисер,
Шағала шарқылдап күлген жерлерде.
Ұатан шақырығын түсирип еске,
Ашыўлы көк теңиздиң шаўқым хәўазы,
Сени ымлар еди қызғын гүреске,
Глинка ойнаған еркинлик сазы.

Бул шайырдың рус халқының уллы шайыры Пушкинге арналған «Еркинлик жыршысы» қосығынан келтирилген қатарлар еди. Бул қатарларда көзге тасланатуғын «*жаслық жигериңди лаўлатты сондай*», «*үргенде боран*», «*ашыўлы көк теңиздиң*» сыяқлы жанлантырыуі арқалы жасалған метафораларын байқаймыз. Әлбетте, от, отын, жанылығы предмет лаўлап жаныуы мүмкин, оны биз тәбийий халатта көзимиз бенен көремиз. Мине, усы тәбийий кубылысты абстаркт халаттағы жаслық жигердиң, күш-қайраттың толысыуы, жаслықтың жалынлы халатына аўысыуы, оған жан берилиуі жанландырыуі метафорасы сыпатында бахалауға болады. Сондай-ақ «боранның үриуі» (үргенде боран) «теңиздиң ашыўланыуы» (ашыўлы көк теңиз) жанлы предметте байқалатуғын кубылыстың тәбийий жансыз халаттағы хәдийсеге аўысыуы жанландырыуі метафорасы сыпатында көриуимизге болады. Әлбетте, теңиздиң ашыўланбайтуғын, боранның үрмейтуғынын биз жақсы билемиз. Шайыр, теңизге, боранға жан бериуді, тәбийғый кубылысты образлы характерде жасағау хәрекет еткен.

Көрер еди тирилсе егерде,
Ата журтын, өскен жағаны:
Әмиу еле бурқып ағады,
Желлер еле үйтқып шабады,

Әл Беруний туғылған жерде.

«Көрсен тәрийпин айт» деп *түнлер жалынар таңға*,

«Гүл жүзине конба» деп *таңғы шық кейір шаңға*,

Ийнеликлер үймелеп, әтшөклер шақырғанда,

Атлас камзол гүбелек жоңышқалықта байрамда,

Гүйилдер пал хәррелер, ярым, сен жүрген жерде. Шайырдың шығармаларынан келтирилген бул қатарларда асты сызылған сөзлерде де жанлантаырыу арқалы жасалған метафоралар қолланылған. Биринши мысалдағы «Әмиу еле бурқып ағады» метафорасында «бурқыу» фейили пәтлениуи, күшейуи ямаса йошланыуи сыяқлы жанлы предметте болатуғын хәдийселердин жансыз предметке ағысыуы, сол жансыз предметтин жанлы предметте болатуғын кубылыс пенен жанланыуи жанландырыу арқалы жасалған метафоралар қатарына киреди. Ал, «Желлер еле уйтқып шабады» метафорасында жел ямаса самал уйтқыуы, есиуи мүмкин. Бирақ, оның тезлигин, есиу пәтин көркем образылылық пенен хайуанат дүньясына тән болған шабыу (аттың, кийиктин шабыуы) фейили менен дизбеклестирилип ислетиуи, кулласы, жанлы предметти болатуғын хәркеттин жансыз предметтеги желдин (самал) уйтқыуына ағысыуы жанландырыу метафорасы болып табылады. Сондай-ақ, кейинги мысаллардағы «түнлер жалынар таңға», «таңғы шық кейір шаңға» метафоралары да ислетилген. Бул метафораларда адамзат, инсан баласында болатуғын кубылыстың, хәркеттин түн хәм таңға өтиуи, ағысыуы түнлердин таңларға жалыныуы, таңғы шықтың шаңға кейиуи, (бақырыуы, урысыуы) яғнай усы уақытлық түсиниклерге жан берилиуи жанландырыу арқалы жасалған метафораларға киреди. Мазмунға қатнаслы қолланылған метафоралар да шайырдың көркемлик изленислеринин бири болды. Орынлы табылған метафора поэзия көп сөзлиликке жол қоймай, аз сөз бенен көп мәни берий мүмкиншилигин, пикирдин образлығын тәмийинлейди. Шайырдың қосық текстинде жанлатырыу арқалы жасалған метафораларды ислетиу арқалы эстетикалық тәсиршеңдикти тәмийинлеу, ой-сезимлерди эмоциональ жеткерип берий, лирикалық мазмунды тереңлестирий, образлылықты күшейтий ушын хызмет етеди.

Солай етип, шайыр И.Юсупов лирикасында жанландырыу арқалы жасалған

метафоралардың қосық тексинде көркем образлылықты тәмийинлеуде оғада көп ислетилгенинин гүуасы болып отырмыз. Тәбият (самал, теңиз, жауын, дәрья хәм т.б.) кубылысларына адамзат дүньясында ушырасатуғын хәдийселердин мегзетилиуи. Шайыр лирикасында тәбият кубылысларына инсанда болатуғын сезим-туйғы, хәркет хәм т.б. сыпатлы белгилеринин ағысыуы көзге тасланды. Мысалы:

«Қайғы булты Қаратауды бүркеген,

Дийқан көксин кернегенде ыза-ар...

Жақты дүнья көрип қууанған булақ,

Гүмис күлки менен ақты сылдырап...

Хәкке шықылықлап табар сум хабар,

Шық түсти маужырап, хәйда ызғар.

Самал ойнап үстин ашып кеткендей,

Жалаңаш теңкейип уйқылар гарбызлар.

Ызың-ызың сеслер келер даладан,

Самал ессе қуурай сыңсып жылаған,

Бүртик жарған жөнеуиттин қабағы,

«Кесип алып, сырнай сок» деп сораған...

Толқын шабар үриккен аңдай дүркиреп,

Оның сырын айтқызғандай күш кимде?

Бир уақта гүйилдеп бир дауыл есип,

Қамыслар сыпсыңлап, гүулеп сөйлесип...

Шүкир етип тәғдирине бағынып,

Жулдыз айқылар түн пердесин

жамылып...

Бул мысалларда инсанда болатуғын қыймыл-қозғалыс, ишки кеширмелер, хәркет хәм хәдийселер тәбият кубылысларына мегзетилиуи ямаса ағысыуы көзге тасланады. Метафораның мақсети тек ғана ағысыу, мегзетий менен шекленип қалмай сыпатлау арқалы да көркем образлылық эстетикалық тәсиршеңлигинин артыуына хызмет етеди. Адамлардың ис-хәркетлери, белгилери тәбиятқа ағысады, соннан кейин объект дерексиз уғымға (терең ойға) айланады ямаса керисинше тәбият белгилери адамларға ағысыу мүмкин. Солай етип, метафоралау процесслери карама-қарсы бағытта жүрий мүмкин. Қосық қатарларында көринип турғанындай («Қайғы булты) адамларда болатуғын қайғырыу, қапаланыу белгиси бултарға көшиуи, булақтың қууаныуы, қуурайдың (өсимлик) сыңсып жылауы, қамыслардың сыпсыңлап, гүулеп сөйлесийуи мине, булардың барлығы жанлы предмет (адамда) болатуғын кубылыслардың тәбият хәдийселерине ағысыуы, сыпатлауы хәм жан берий жанландырыу арқалы жасалған метафоралар деп аталады.

Абстракт кубылысларға жанлы предметтерде ушырасатуғын хәдийселердин ағысыуы. И.Юсуповтың лирикалық

шығармаларын үйреніп қарасақ көркем метафоралардың әлұан түрлі көриніслерін байқаймыз. Жанлы предметлерге тән болған кубылыс, хәдийсе, қыймыл-қозғалыс хәм т.б. белгилер абстракт кубылысларға аұысыұы, оларды жанлы предмет сыпатында қабылланыұы, сезилиұи көзге тасланады. Мысалы:

Көлде қуслар базары тарқап,
Біссы жаққа ушып барады,
Жаслық дәұран отаұын жыйнап,
Бизди таслап көшип барады...
Әрманлар антала, от болып күйдим,
Көп аңсаған едим ақ дийдарыңды.
Қызық-қызық пенен жағалап жүрип,
Айралық жағасына тағы да шықтым...

Шайырдың қосық қатарларынан алынған бул мысалларда көз бенен көріп, қол менен ушлай алмайтуғын қыялай, абстракт түсиниклер *жаслық, айралық* сыяқлы сөзлерге жан берилиұи, яғный жанлы предметлерде байқалатуғын кубылыслардың усы түсиниклерге аұысыұы, жанландырылыұы, жанлы предмет сыпатында лирикалық қахарманның қатнас жасаұы көзге тасланады. Атай айтқанда, жоқарыда келтирилген биринши мысалдағы «*Жаслық дәұран отаұын жыйнап*» қосық қатарына дыққат аұдарайық. Отаұ - үй, қара үй мәнисіндеги сөз. Отаұ жыйнаұ шарұалардың жазлаұдан қыслаұға, я болмаса қыслаұдан жазлаұға көшиұди аңлататуғын кубылыс. Мине, шайыр усы халатты, мәұсимлик алмасыұдағы ұақытлық қатнасқа да дыққат аұдарып, жаслық дәұран, жаслық дәұирдің де өтиұин, кисилик дәұирде қарай бет бурыұын образлы түрде «*Жаслық дәұран отаұын жыйнап*» метафорасын қолланған. Егер де бундай метафораның орнына жай сөз бенен «жаслық дәұран өтип кетти» хәм т.б. усундай сөз дизбеклеринен пайдаланар болса, қосықтың образлылығы, эмоционал-экспривлиги жүдә төмен хәм эстетикалық тәсирсиз болар еди.

Биз бенен ойынға тоймас Мухаббат
Және егеұ салып жаныма мениң,
Ышқы жәлладары азаплап айдап,
Бизди аяғыңа жығажақ сениң...

Бәлким ырғый алмай курбан боларман,
Мийримсиз мухаббат сынақларына...
Мийримсиз суд – гөззал Мухаббат
Хүким оқып көзлерин сүзди.
Сәхәр-сәхәр ескен таңның самалы,
Мийирбанлық әйле халыма мениң,
Ашықлардың елшисесең озалы,
Хабарымды жеткиз ярыма мениң

Бул қатарлар шайырдың «Александр Блокты оқығанда» деп аталған қосығынан алынған мысаллар. Қосық текстине нәзер аұдарсақ ышқы-мухаббат темасында жазылған. Лирикалық қахарманның ишки дебдиұлери ышқы-мухаббаттың буншелли татлы, базда ашшы, қәхәрли, мийримсизлиги хәм т.б. халатларын сүұретлейди. Биз алдыңдығы сапары айта кеткенимиздей *ашық, ышқы-мухаббат* сөзлери абстракт түсиниклер. Бирақ, бул түсиниклер инсанның руұхый дұньясында кешетуғын процесс болып, гейде метонимиялық сыпат пенен қарысып кеткенлиги, оларға инсанға қатнас жасаұ сыяқлы мухаббаттың мийримсизлиги, ышқының жәллад сыяқлы инсанның руұхый дұньясын қыйнаұы, азаплаұы көзге тасланады. Мине, усы сыпатлы белгилерге жан берилиұи, абстрак түсиник болса да, жанлантаырылыұы, инсанда болатуғын процесслердің өтиұи жанландырыұ арқалы жасалған метафоралар болып табылады.

Улыұма алғанда шайырдың лирикалық шығармаларында ислетилген жанландырыұ арқалы жасалған метафоралар өмир, жәмийет, тәбият хәм инсан руұхый дұньясындағы кубылыслардың көркем сәұлелениұи болып табылады. Усы кубылыслардың көркем сәұлелениұи шығарманың көркемлигин тәмийнлеұде, оның мазмун тереңлигин жүзеге шығарыұда жанландрыұ арқалы жасалған метафоралардың әхмийети оғада үлкен. Жанландырыұ метафорасы көркем шығарманың қунлылығын, көркемлигин жүзеге шығарыұшы әмеллердің бири есапланады. Орынлы табылған метафоралар дөретийшиниң нийетин, алға қойған идеяларын, ой-пикирлерин толық хәм көркем жеткере алады.

Пайдаланылған әдебиятлар

- ¹ Ахманова О.С. Очерки по общей и русский лексикологии. – Москва: Учпедгиз, 1957.
- ² Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Тошкент: Ўзбекистон, 2002.
- ³ Бельский А.А. Зарубежная драматургия: Сб. ст. / А.А. Бельский. — Пермь: Пермский гос. ун-т им. А.М.Горького, 1989.
- ⁴ О. Barfield. Poetic Diction. A study in meaning. – Oxford: Barfield Press UK, 2010.
- ⁵ Ортега Х и Гоосет. Две великие метафоры // Теория метафоры. Сборник, – Москва: Прогресс, 1990.

⁶. Квятковский А.П. Поэтический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1966.

⁷. Томашевский Б.В. Стилистика: Учеб. пособие. - 2-е изд., испр. и доп. - Л.: Изд-во ЛГУ.

⁸. Юсупов И. Таңдамалы шығармалары. II том. –Нөкис: Билим, 2018. БЗ.

⁹. Язикова Ю.С. Анализ метафор стиля повести М. Горького «В людях» // Учен. зап. Дальневост. ун-та. Вып. 5.

РЕЗЮМЕ. Мақолада бадий воситаларнинг алоҳида тури метафора буйича мулоҳазалар баён этилади. Бунда хорижий олимларнинг метафора назарияси буйича қарашлари ҳисобга олинади. Метафоранинг турлари, айниқса, поэтик метафора бўйича илмий тадқиқот ишлари сўз этилади.

РЕЗЮМЕ. В статье представлены комментарии к метафоре как особому виду художественных средств. Учеными взгляды зарубежных ученых на теорию метафоры. Обсуждаются виды метафор, особенно поэтические метафоры.

SUMMARY. The article presents comments on metaphor as a special kind of artistic means. The views of foreign scientists on the theory of metaphor are taken into account. The types of metaphors are discussed, especially poetic metaphors.

ОҚИҲШИЛАРДИ ЭСТЕТИКАЛИҚ ТАРБИЯЛАВДА МУЎАЛЛИМНИҲ АРТ ELEMENTLERINEN PAYDALANIҲ SHEBERLIGI

T.Saparbaev – *professor w.w.a.*

U.K.Paxratdinova - *doktoranti*

Ўзинияз атиндағи NMPI педагогика кафедраси

Tayanish sózler: bilim beriw, jas áwlad, kórkem óner, kórkem óner oqıtıwshısı, pedagogikalıq sheberlik, estetikalıq tárbiya.

Ключевые слова: образование, молодое поколение, изобразительное искусство, учитель изобразительного искусства, педагогическое мастерство, эстетическое воспитание.

Key words: education, young generation, fine arts, fine arts teacher, pedagogical skills, aesthetic education.

Elimizde bilimlendiriw tarawına ayrıqsha itibar qaratilmaqta. Jas áwladtı watansúyiwshilik ruwxında tárbiyalaw, kámil insanlar etip ósiriwde dáslep shańaraq, onnan soń mekteptiń ornı ayrıqsha. Mektep sózi (*arabsha:*) – muǵallim basshılıǵında jas áwladqa bilim beriletuǵın hám tálim-tárbiya isleri alıp barılatuǵın oqıw tárbiya ornı – degen mánini bildirgen [1.] Qaraqalpaqstanda dáslep meshit-medireselerde tálim berilgen. Ol jerde balalarǵa diniy bilimler menen birge dúnyalıq bilimler úyretilgen. Tereń bilim, oy-pikirge iye bolǵan oqıwshılar Xiywa, Buharadaǵı Kókaldash, Mirarab medireselerinde tálim alǵan. Asa bilimli, tereń pikirlewshi insanlar balalarǵa erinbesten tálim bergen. Degen menen, sol dáwirde de pedagogikalıq sheberlikke iye bolmaǵan ustazlar da bolǵan. Bunı Á.Shamuratovtıń “Eski mektepte”, jazıwshı G.Esemuratovanıń gúrrińlerindegi waqıyalardı mısál retinde keltiriwimizge boladı.

Dáwirler ózgeriwi menen balalarǵa bilim beriwde de ózgerisler payda boldı. Ismayıl Gasparalı basshılıǵındaǵı “Jádidshilik háreketi” elimizge de tásirin tiygizdi. Munavvar qarı Abdurashitxanov, Chólpon, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy sıyaqlı jádidshiler bilim beriwdiń jańasha usılın qollana basladı. Jádid sózi

(arabsha: *jadid* — jańa) – jańasha oqıtıw usılı degen mánini ańlatadı. Prezidentimiz tárepinen jadid babalarımızdıń miyrası joqarı bahalanıp, O‘zbekistan Respublikası Prezidentiniń 2024-jul 30-may kúnińdegi PQ-201-sanlı “Jádidler miyrası mámleketlik muzeyi shólkemlestiriw haqqında”ǵı qararı qabıl etildi [3.]

Jádidshiler tárepinen keń en jaydırılǵan usılda oqıwshılarǵa bilim beriwde álipbege ózgerisler kergizilip, jazıwdı úyreniw bir qansha ańsatlastı. S.Májitov tárepinen tayarlanǵan “Álipbe”, “Oqıw kitabı”, “Egedeler sawatı” sabaqlıqları qaraqalpaq jazıwın úyreniwge paydasın tiygizdi. Onnan soń, Qaraqalpaqstanda kirill álipbesi tiykarında bilim berildi. Oqıwshılarǵa sabaq ótiwde dástúriy usıllardan paydalanıp bilim berildi. Dáwirler óte, gárezsizlik jıllarına kelip, elimizde barlıq tarawlarda jańalanıwlar júz berdi. 1997-jıl “Bilimlendiriw haqqındaǵı Nızam” qabıl etildi. Latın alfavitine ótilip, mekteplerde sabaq ótiw “Mámleketlik tálim standartları” tiykarında ámelge asırıldı. Elimizde júz berip atırǵan jańalanıwlardıń barlıǵı insan máplerine xızmet etedi. Ózgerisler nápesi bilimlendiriw tarawına óziniń tásirin tiygizdi. 2022-jıl “Bilimlendiriw haqqındaǵı Nızam” qabıl etildi. Jas áwladqa bilim beriwde shet el tájriybeleri paydalanıldı. Házirgi kúnde mámleketimizde bilim beriw Finlandiya

tájriybesi tiykarında ámelge asırıladi [4.] Izertlewler nátiyjesinde Qaraqalpaqstanda házirgi kúnde 2023-2024-oqıw jılı boyınsha esaplaytuǵın bolsaq, 752 ulıwma bilim beriw mektepleri (3 ewi mámleketlik emes, Nókis qalasında 1, Nókis rayonında 1 ew, Tórtkúl rayonında 1ew) bar ekenligi málim boldı. Ğárezsizligimizdiń dáslepki jıllarında, anıǵıraǵı 1990-1991-oqıw jıllarında mektepler sanı 692 bolǵan. Demek ótken 33 jil dawamında olardıń sanı 60 qa jetken [5.]

Sonın menen birge jas áwladtı kórkem ónerge qızıqtırıw, qábiletli jaslardı tarbiyalaw maqsetinde Qaraqalpaqstanda onlaǵan “Balalar muzıka hám kórkem óner” mektepleri shólkemlestirildi. Bul mekteplerde házirgi kúnde mınlaǵan jaslarımız belgili ustazlardan bilim almaqta. Kórkem óner – insannıń ruwxıy dunyası menen dóretiwshilik qábiletiniń miywesı esaplanadı. Jas áwladtı, mektep oqıwshıları bilim beriw menen bir qatarda kórkem ónerge qızıqtırıw arqalı watansúyiwshilik ruwxında tárbiyalaw pedagogtan úlken sheberlikti talap etedi. Ózine tán qábilyeti joq bolǵan insan bolıwı múmkin emes, tek ǵana sol qabilyetti júzege shıǵarıwda jas áwladqa durıs baǵdar kórsete alıw úlken mashqala esaplanadı. Kórkem óner degenimizde kórkem ónerdiń ózin keń mánide hám tar mánide túsiniwimiz múmkin. Keń mánide kórkem óner tómenдеgi túrлерге bólinedi:

1. Kórkem ádebiyat
2. Kino óner
3. Skulptura
4. Teatr óneri
5. Muzika kórkem óneri.

Al, tar mánide bolsa, tek ǵana súwretlew ónerin túsiniwimiz múmkin. Súwretlew óneride óz-ózinen kompozitsiyanıń mazmunına qarap shaqapshalarǵa bólinip ketedi.

Mekteplerde oqıwshılarǵa sabaqlar hár kúnlük reje boyınsha hám klastan tıs sabaqlar tárizinde ótiledi. Baslawısh klasslarda bilimlendiriw standartlarına muwapıq súwret sabaǵı háptesine 1 márte ótiledi. Olardı súwretlew óneri páni boyınsha tereńirek bilimge iye bolıw ushın klastan tıs sabaqlar ótiliwi lazım. Bárshemizge málim, baslawısh klass oqıwshılarına kúnine 4 saattan artıq sabaq ótilmeydi. Bizin pikirimizshe, oqıwshılardı súwretlew ónerine qızıqtırıw ushın klastan tıs sabaqlar ótiw yáki qosımsha dógerеклерге beriw baslawısh klastı tamamlǵannan soń ámelge asırǵan maqul dep oylaymız. Izertlewlerimiz nátiyjesinde biz, Qaraózek rayonınıń 21-sanlı mektebinde baslawısh klaslarǵa “Súwret” pánin ótiw boyınsha usınıslar islep shıqtıq. Mekteptin 1-klass oqıwshıları ushın I sherek dawamında tómenдеgi temalar boyınsha sabaqlar ótiledi:

- Súwretlew ónerinde paydalanılatuǵın is qurallar;
  - Sızıqtın túrleri;
  - Qızıqlı deneler (figuralar);
  - Quwnaq sanlar;
  - Ayqulaq reńleri;
  - Reń hám güller;
  - Japıraqlardıń súwretin salıw;
  - “Gúz jemisleri” temasında súwret salıw;
  - “Baǵdaǵı kirpitiken” temasında súwret salıw.
- Pánge tiyisli bolǵan temalar ańsatınan basqıshpa-basqısh quramalı bolıp ózgerе beredi.

Súwret páni muǵallimi klasqa kirgennen soń, oqıwshılardıń qatnasın anıqlap, shólkemlestiriw jumsların ámelge asıradı. Onnan soń óziniń pedagogikalıq sheberligine tayanǵan halda tanısıw sabaǵın baslap jiberedi. Dáslep oqıwshılarǵa elimizde ámelge asırılıp atırǵan jańalanıwlar haqqında aytıp, sabaq penen baylanıstırıp dawam etedi. Íssı kartoshka usılınan paydalanǵan halda oqıwshılar menen tanısadı. Yaǵniy muǵallim qaǵazdan jasalǵandan jasalǵan kishkene toptı qolına uslap óziniń atın aytıp, oqıwshılarǵa qaqsıp alıwdı usınıs etip, oqıwshılardıń atların bilip aladı. Solay etip sabaq oyın tárizinde ótiledi. Pán boyınsha dáslepki tema: “Súwretlew ónerinde paydalanılatuǵın is qurallar” dep atalǵan bolıp, oqıwshılarǵa súwretlew ónerinde paydalanılatuǵın súwret dápteri, albom, qara qálem, óshirgish, reńli qálemler, kist, akvarel boyawı, marker, flomasterler haqqında túsindiridi. Sonın menen birge muǵallim bul súwretlew óneri páni qurallarınan tek ǵana sabaq waqtında paydalanıw kerekligin, qálemler menen kiyimлерге, kitaplarǵa, diywallarǵa sızıwǵa bolmaytuǵınlıǵın aytıp túsiniw beredi. Pán muǵallimi oqıwshılardıń bilimnıń bekkemlew maqsetinde, súwret sızıw qurallarınıń atların tákirar soraydı. Sorawlarǵa juwap bergen oqıwshılardı bolsa, muǵallim b́arakella, júda jaqsı dep marapatlaydı.

Muǵallim sabaq dawamında oqıwshılardıń bilimnıń bahalaw maqsetinde erkin temada qara qálemnen paydalanǵan halda súwret sızıw tapsırmasın beredi. Berilgen tapsırmanı orınlaǵan oqıwshılar muǵallim tárepinen bahalanadı. Sabaq juwmaǵında oqıwshılardıń bahaları oqıp esittiriledi. Úyge tapsırma berilip, sabaq protsessi juwmaqlanadı.

Sherek dawamında berilgen temalardı pán muǵallimi óziniń pedagogikalıq sheberligine tayanǵan halda ózgeshe usıllarda ótsede boladı. Sebebi, muǵallimniń pedagogikalıq sheberligi qatań bir orında qalǵan nárese emes, ózgeriske ushırap, tolıqtırılıp barıladı. Oqıtıwshınıń sheberligi ózi ótetuǵın pándi biliwden baslanadı. Danıshpan alımlardan Al-Farabiy jas áwlad tárbiyasında ustazdıń ornı haqqında bilay deydi:

“Ustaz... jaratılısınan ózine aytilganının bárin jetik túsingen, kórgen, esitken jáne ańgarǵan nárselerdiń bárin yadında saqlaytuǵın aqıl iyesi...Sózge sheshen, óner bilimge qushtar, judá qanaatlı janı taza, ar-namısın ardaqlaytuǵın, jaqınına da, jatına da, ádil... jurtınnıń bárine jaqsılıq penen úlgi kórsetip, qorqınısh penen jasqanıw degendi bilmeytuǵın batır, er júrek bolıwı kerek” - degen edi [6.]

Sonlıqtan súwret páni muǵallimi oqıwshılardı kórkem óner arqalı watansúyiwshilik ruwxında tárbiyalawı zárur. Janede oqıwshılardı estetikalıq jaqtan ósiwine úles qosıwı zárúr. Usı orında estetikalıq tárbiya degenimiz ne? – degen sorawǵa juwap izleybiz. Ilimpazlardan Sh.O.Qallıqlıshov: “Estetikalıq tárbiya- estetikalıq tárbiya; oqıwshılardıń tabiyattaǵı jámiyettegi, kórkem ónerdegi, adamlar minez qulıqlarındaǵı gózzallıqtı durıs qabıllawın, túsiniw uqıplılıqların payda etiwshi hám rawajlanıwın támiynlewshi tárbiyanıń bir túri” – deydi [7.]

Francuz filosofi Deni Didro :“Qaysı bir mámlekette súwret salıwdı oqıw hám jazıw sıyaqlı bilse, bul mámleket hámme tarawlarda hárqanday mámleketten ozıp ketedi hám artta qaldıradı” - degen edi. Demek solay eken, súwret páni muǵallimi oqıwshılardıǵa bilim beriwde pedagogikalıq sheberligin iske salıwı tiyis.

Ulıwmalastırıp aytqanda, mektep oqıwshılardıń súwretlew óneri arqalı estetikalıq tárbiyalawda pedagogtan úlken juwapkershilik talap etiledi. Usı orında kórkem ónerge balalardı ele de qızıqtırıw boyınsha tómendegi usınıslardı bildirip ótiwdi orınlı dep oylayman:

birinshiden, pán muǵallimi óz ústinde kóbirek izleniwler alıp barıwı zárúr;

ekinshiden, mekteplerde súwretlew óneri sabaǵı boyınsha tereńrek bilim beriw maqsetinde dógerekler shólkemlestiriw;

úshinshiden, oqıwshılardıń pánge bolǵan qızıǵıwshılıǵın ele de asırıw maqsetinde oqıwshılardı arasında tańlawlar ótkeriw - keleshekte óziniń unamlı natıyjesin kórsetedi.

Ádebiyatlar

1. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Maktab>
2. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Jadidchilik>
3. www.lex.uz O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 30.05.2024 yildagi PQ-201-son qarori
4. www.lex.uz O‘zbekiston Respublikasining Qonuni, 23.09.2020 yildagi O‘RQ-637-son
5. I.R.Turdimuratov., K.K.Uzakbayev., “Qoraqalpog‘istonda umumta’lim tizimining rivojlanishi va joylashuv xususiyatlari”; Перспективы развития отраслей народного хозяйства в Бассейне Аральского моря в условиях глобальных климатических изменений; научно-теоретическая конференция международная; academicsbook.com betler-282-288.
6. J. Bazarbaev. «Ustazlıq ilahiy qádiriyat». /«Ustaz jolı» gazetası, 3-noyabr 2012-jıl
7. R.Hasanov., “Súwretlew ónerı”, 1-klass ushın sabaqlıq., - T.: G‘.G‘ulom atindag‘i baspa-poligrefiya do‘retwshilik u‘yi, 2008. – 55 b.

REZYUME. Maqolada yosh avlodni estetik tarbiyalashda san’atning ahamiyati va fan o’qituvchilarining pedagogic mahorati haqqida fikir bildirilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается важность искусства в эстетическом воспитании молодого поколения и педагогическое мастерство учителя-предметника.

SUMMARY. The article examines the importance of art in the aesthetic education of the younger generation and the pedagogical skills of a subject teacher.

Жақсы нама жан азығы

«Жаслығым сен мени таслап барасаң» атлы намаңызды жазыуыңызға не себеп болды?

1983-жылдан баслап Ж.Шамуратов атындағы Нөкис мәмлекетлик хореография училищесинде вокал бөлимин 4-жыллық курсын питкергеннен соң Қараөзек районындағы бұрынғы Жийен жырау атындағы балалар музыка көркем-өнер мектебинде 1988-жылға шекем ислеп атырған жыллары менде музыка дөретиушилигим басланған жыллар болып есапланады. Музыка дөретиуиме нелер себеп болған деген сорау тууылыуы мүмкин, бұған себепши бириншиден сол училищеді билим берген устазларымның музыка сауатын оқытып билим бергенлиги оннан кейин устазым, өз қәнигелиги бойынша сабақ берген Өзбекстан, Қарақалпақстан халық артисти Базарбай Надыровтың хәр қыйлы қосық, романс, арияларды жәхән классик композиторларының шығармаларын атқартып үйреткенлери болса, екіншиден Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген көркем-өнер ғайраткери ағам Марқабай Жиёмуратовтың өз намаларын маған үйретиу процесинде менде де нама жазыу қәбилети пайда бола баслады.

Мине «Жаслығым сен мени таслап барасаң» атлы Қарақалпақстан халық шайыры Халила Даулетназаров сөзине жазылған туңғыш дөретпе болып табылады. 1986-87 жыллары бул нама тийкарын алғанда, миллий колоритте жазылғанлығының себеби қарақалпақтың халық саз әспабы ала мойнақ дуутарында дөретилди. Кейин ала Қарақалпақстан телерадио компаниясына қараслы халық сазлары ансамбли сазенделериниң қоллап атқарғанлығы арқасында магнит лентасына жазып алады. Бул қосықты биринши болып өзим атқардым, соңынан 1988-жылы Мухтар Ашрафий атындағы Ташкент мәмлекетлик консерваториясына оқыуға түсип, сол оқыу дәрғайында халық сазлары оркестриниң дирижеры Юргаев Аркадий Борисовичтиң халық сазлары оркестри ушын қайта ислеуиниң нәтийжесинде саз әспаблардың кирисиуи, кульминациясы хәм гармониялық байланысуы, әжайып гөззаллықларға түс енгендей болып тыңлаушыларымызға толық жетип барды деп айтсақ қателеспеген боламан. Консерваторияда оқып жүрген жыллары композитор Хабибулла Рахимовтан композициядан қосымша сабақ алғаннан кейин «Жаслығым сен мени таслап барасаң» сыяқлы бир қанша намалар дөретиле баслады.

Б.А.Юргаев «Жаслығым сен мени таслап барасаң» атлы бул нама ҳаққында айтқанда – *«Нурназар, мына дөреткен намаң жер бетиндеги қара денели, ақ денели адамлардың барлығына унайтуғын нама болып қалады»* деген сөзлери мениң еле есимде сақланып қалған. Бул нама фригиялық лады, ре минор тонлығында, әпиуайы 2/4 өлшемінде халық намаларына муңлас, дәртлес сууғарылған, яғный шийрин дәртли нама болғанлықтан болса керек, өз ықласбентлериниң қосыққа жаны кумар халқымыздың жүрек төринен орын алған, кеуил кирлерин жууғандай, сүйип атқаратуғын намаға айланды. Себеби адамзат өмири яғный хәр бир адамның өмири тек ғана шадлықтан ибарат емес, дәртсиз адамның өзи болмайды. Сол ушын да бул нама шадлық хәм муңнан ибарат шийрин дәртли нама болса керек.

Jaslıgım sen meni taslap barasań

X.Dawletnazarov sózi

N.Qállibekov naması

Moderato

The musical score is written for piano and voice. It consists of six systems, each with a vocal line and a piano accompaniment. The piano part features a steady eighth-note accompaniment in the right hand and a bass line in the left hand. The vocal line is in a single melodic line with lyrics written below the notes. The tempo is marked 'Moderato' and the dynamic is 'mf'. The lyrics are in Latin script.

mf

Mu-hab-bat_haq-qın da_ya- rey bi-raz jır-la - rım, Jır e-mes ol_

me-niň ya - rey_jú - rek_ sı - la - rım, A-l-nar waq -

kel - di_ yay_ gúl ler_ qur - ma - nın, Jas - lı - gım, sen_

me-ni_ ya - rey tas-lap_ ba - ra - sań.

Kew-lim se - zim - ler ge_yay

bol-ğan tas - qın - ıı, Jú-rek dárt- siz - ler - ge_ ya - rey_

biz-di_ qas_ qıl - dı, Al-dap sóz ayt - pa - dım á - y_

tıy-dım náp-sım - di, Má-gár eń soń - ǵı ret ya - rey tas-lap ba - ra -

sań. Jas - lı - ǵım, sen me - ni ya - rey

rit.
tas - lap ba - ra - sań.

Bul jerde kóp eken ótkel dıǵınq,
Onnan júrip emes óttim júgrip,
Qıl qıymas jan dostım júzin úgrip,
Jaslıǵım, sen meni taslap barasań.

Xosh qalıńlar arziw shámenler eli,
Búgin aynımalı táǵdirdiń jeli,
Ígızıp barar men mingen kemeni,
Jaslıǵım, sen meni taslap barasań.

MAZMUNÍ

TEATR HÁM MUZÍKA

Abatbaeva R.A. Balet janrining rivojlanishi: “Ayjamal” baleti misolida.....	3
Allamberganova G. Berdaq baqsınıń ónerin dawam ettiriwshi áwladı Qarajan baqsı haqqında.....	7
Allamberganov R. Musıqa cholg'ularining paydo bo'lish tarixi, evoluyutsion rivojlanish bosqichlari va arxeologik topilmalar.....	9
Allanbaev R. Musıqalı dramalarda hayotiy voqealarning tasvirlanishi (“Vijdon” musıqalı dramasi misolida).....	12
Балтаниязов С.А. Шығыс алымларының музыкалық емлеуі хақындағы көзқарастары.....	17
Bekrolatova A.K. Nápes hám shıńjır nápes usılları.....	20
Ембергенова Г.А. Роль струнных инструментов в симфоническом оркестре.....	22
Ermanova D.Ch. Fortepiano ásbabında iri formadaǵı shıǵarmalardıń rawajlanıwı.....	24
Kojabaev J.Ó. XXI ásir muzıka pedagogıkası perspektivaları.....	27
Kudenov R. Qoraqalpoq xalq qo'shiqlari va uning tarbiyadagi ahamiyati.....	31
Madiyev S. Festival fenomeni: madaniy va ijtimoiy aspektlari.....	33
Махамматдинова Л.М. Мустақиллик йилларида қорақалпоқ бахшичилиқ санъатининг ривожланиши (Каримбай Тинибаев ва Турғанбай Қурбановлар мисолида).....	37
Muratbaev A. Sanlı texnologiyalar ásirinde muzıka táliminiń ornı.....	40
Omarova A., Bekbaulieva F.M. Shekspir dramaturgiyasına muzıkalıq analiz («Gamlet» shıǵarması misalında).....	43
Палўаниязов М. Уильям Шекспирдиң «Ромео хэм Джульетта» шыǵармасында музыкалық драматургия: вокал өнериниң раўажланыўына тәсири.....	48
Primbetova N.R. Quwirshaq teatrında aktyor sheberliginiń áhmiyeti.....	53
Raxmanova G.K. «Ayqulash» qaraqalpaq milliy ansambliniń qalıplesiwi.....	56
Rashidov T. Madaniy-ommaviy tomoshalarnı sahnalashtırishning o'ziga xos xususiyatlari.....	58
Utebergenov A.A. Rejissuraning ta'lim tizimidagi o'rni va ahamiyati.....	60
Uzakov S. Qoraqalpog'istonda baxshichilik san'atining kelib chiqishi.....	62

KINO HÁM DRAMATURGIYA

Qdirbaev I.Q. Audiovizual ónimlerde foley effektleriniń jaratılıwı hám áhmiyeti.....	64
Тажадинова Г. Кино көркем өнериндеги жана тенденциялар.....	66
Tilepov Q.N. Qaraqalpaq ekran kórkem ónerinde birge islesiwdiń ózine tán usılları (<i>Ústirtke jol kórkem filmi misalında</i>).....	68
Turobov B.Y. O'zbek kinosida video tasvir texnologiyasi orqali olib borilgan eksperimental izlanishlar (national panasonic nv-m5 kamera tajribasi misolında).....	71

BIBLIOGRAFIYA HÁM MÁDENIYAT

Abatova G.M. Globalizatsiya davrida milliy madaniyat va ijtimoiy integratsiya.....	74
Amanbaeva A.N. Kitapxana málimleme xızmetin alıp barıwda informaciya resurslarına bolǵan talaplardı úyreniw.....	76
Karimova N. Xalqaro festivallar madaniyatlar transformatsion jarayonlarnı rivojlantıruvchi omildir.....	79
Mambetova A. Málimleme – kitapxana mekemelerinde xızmet kórsetiw usılları.....	82
Rajapbaev B.B. Qoraqalpog'istonda san'at ta'limi rivojlanishining ustuvor yo'nalishlari va tendensiyalari.....	83
Saparbaeva G.A. Mádeniyat mákemelerinde bos waqıttı shólkemlestiriwdiń áhmiyeti.....	86

JÁMIYETLIK-GUMANITAR PÁNLER

Ахымбетова Г. Қарақалпақ тележурналистикасының қәлиплесиўи.....	89
Ernazarov N.E. Aktyorlıq kásibindegi psixologiyalıq kesellikler.....	91
Fayzullaeva S.U. Qaraqalpaq poeziyasında keshirmeniń motivlerde sáwleleniwı.....	94
Jaksımova U.J. Ádebiyat bul filosofiyalıq oylawdı qalıplestiriw demekdur.....	96
Қурбанова Н.Б. Мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлеринде саламат аўқатландырыўды шөлкемлестириў.....	98
Orazbayev A.K. Jámiyetti analizlewde sinergetika paradigmasınıń metodologiyalıq áhmiyeti.....	101
Отенбергенова Г. И.Юсупов лирикасында жанландырыў арқалы жасалған метафоралар.....	104
Saparbaev T., Paxratdinova U.K. Oqıwshılardı estetikalıq tárbiyalawda muǵallimniń art elementlerinen paydalanıw sheberligi.....	108

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı
Nókis filiali

KÓRKEM ÓNER HÁM MÁDENIYAT XABARSHÍSÍ
ilimiy-metodikalıq jurnalı

Maqalalardıń mazmunına hám durıslıǵına avtorlar juwapker,
olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı.
Maqala kólemi 5 betten kem bolmawı kerek.

Redaktor: G.Otepbergenova
Tex. redaktor: A.Aytmuratov
Operator: M.Xasenbaeva

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 03.09.2025.
Qaǵaz formatı 60-841/8 ofset usılında basıldı.
Garniturası - «Times». Kólemi 7,125 b/t.
Jámi 50 nusqada. Bahası shártname boyınsha.
Buyırtpa №145

«PRINT DARHAN» baspası
Nókis – 2025

Dıqqat, jazılıw – 2025!

Húrmetli, professor-oqıtıwshılar, magistrLAR hám izleniwshiler! Eger, Siz kórkem óner hám mádeniyat tarawındaǵı jańalıqlar menen óz waqtında jaqınnan tanıspaqsı, ózińizdiń jetiskenliklerińiz hám oy-pikirlerińiz benen ortaqlaspaqsı bolsańız, «Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı» ilimiy-metodikalıq jurnalına 2025-jıl ushın jazılıwǵa mirát etemiz.

Biziń jurnalımızda kórkem óner hám mádeniyat tarawı boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Kórkem óner hám mádeniyat Xabarshısı» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministrler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen **17.00.00 kórkem ónertanıw ilimleri** boyınsha filosofiya doktorı (PhD) hám ilim doktorı (DSc) ilimiy dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen.

Jazılıw bahası - 300.000 (úsh júz mın) som.

Redakciya mánzili: Qaraqalpaqstan Respublikası, Nókis qalası,
Húrliman qız baqsı kóshesi 37 úy: indeks 230100, telefon
+998934878285.

Jurnaldıń basıp shıǵarılıwına juwapker
«PRINT DARHAN» baspası: 230100.

«Көркем өнер хэм мәденият Хабаршысы» jurnalınıń esap beti

Р/с: 2340 2000 3001 0000 1010

Банк: MB BB ХККМ Toshkent shahri

МФО: MFO: 00014; INN: 201122919;

ИНН:201122919

Л/с: 4001 1086 0354 0170 9410 0056 002;

ИНН: 206964627

<https://uzdsmi-nf.uz/jurnal-haqida/>

2025